

danske studier

1997

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C.A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 1997, 92. bind, ottende række 8. bind.
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 545
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7876-063-1

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Indhold

<i>Thomas Johansen</i> , fhv. fagleder, Danmarks Biblioteksskole: »Her er ret skjel«. En studie i tyveri af markjord i dansk sagnliteratur	5
<i>Dina Nikulitjeva</i> , docent, ph.d., Moskvas Lingvistiske Universitet: Sprogstruktur og sprogbeskrivelse	15
<i>Lars Brink</i> , lektor ved Københavns Universitet, professor, cand.mag.: Den danske der-konstruktion	32
<i>Johnny Kondrup</i> , forskningslektor, dr.phil., Søren Kierkegaard Forskningscenteret: Tekstkritisk konservatisme, belyst ved eksempler fra Søren Kierkegaards Enten - Eller	84
<i>Kaja Denman</i> , overlærer og <i>Henrik Denman</i> , redaktør: Litteraturhistorie i skoleudgaver	105
<i>Jørgen Hunosøe</i> , amanuensis, mag.art., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og <i>Henrik Yde</i> , lektor, dr.phil., Det frie Gymnasium, København: Den skabende sol. II	130
<i>Hans Holmberg</i> , lektor, fil.lic., Högskolan i Kristianstad: Meningar om »Alkmene«	158

MINDRE BIDRAG

<i>Bent Søndergaard</i> , professor, dr.phil., Bildungswissenschaftliche Universität, Flensburg: Danglish - lidt om »mørkt l« i australsk dansk	184
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Universitet: Henrich Steffens - katarakt og lynild	187
<i>Sten Hansen</i> , fhv. rektor, dr.scient.: Inspirationskilder i Thomasine Gyllembourgs Ægtestand. Selvolevelse og digtning	197

ANMELDELSER

Bent Jørgensen, lektor, dr.phil., Københavns Universitet.

John Kousgård Sørensen: Danske sø- og ånavne VIII. Tilføjeser. Analyser. Registre 209

Erik Hansen, professor, cand. mag., Københavns Universitet.

Knud Sørensen: Engelsk i dansk. Er det et must? 214

Niels Dalgaard, adjunkt, ph.d., Københavns Universitet.

Sebastian Olden-Jørgensen: Poesi og Politik. Lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660 218

Annette Fryd, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Københavns Universitet.

Karin Sanders: Konturer. Skulptur- og dødsbilleder fra guldalderlitteraturen 220

Carl Henrik Koch, docent, dr.phil., Københavns Universitet.

Henrich Steffens: Indledning til filosofiske Forelæsninger . . 227

»Her er ret skjel«

En studie i tyveri af markjord i dansk sagnlitteratur

Af Thomas Johansen

Tyveri af opdyrket areal ved uretmæssig ændring af dets grænser blev forhen anset som en af de alvorligste forbrydelser, hvad der er forståeligt, eftersom afgrøden var et væsentligt grundlag for en families eksistens. Man mente derfor, at tyven måtte være hjemfalden til en tilsvarende streng straf.

Den følgende artikel tager sigte på med relevante sagn som udgangspunkt at undersøge almuens syn på sådanne ugerninger og de straffe, som man forestillede sig, at den himmelske retfærdighed ville lade blive følgen af tyverierne.

Som kildemateriale er anvendt Evald Tang Kristensens »Danske Sagn«, bd. V, 1897 (DS), hvori de pågældende sagn er samlet i afsnittet »Gjenfærd på uretfærdig jord« (DS 1409-1602). Dette materiale er meget varieret og derfor er stoffet søgt ordnet på en så overskuelig måde som muligt. Med det formål er det nærliggende først at anstille nogle almindelige betragtninger over sagn og deres indholdsmæssige struktur; i den forbindelse er begrebet »episode« af stor betydning.

En episode er en episk enhed,¹ der indeholder et aktivt element, et agens, der fører et passivt element, et patiens, fra én tilstand, præ-status, over i en anden, post-status.²

Den nærmere redegørelse for agens' handling kan beskrives i én eller flere underordnede episoder.

Et sagn mælder, at en landmåler, som har udført falske opmålinger, går igjen på *Drammenstrup* bymark, snart raslende og slæbende med kjæden, snart stille spadserende (DS 1431).

Det bemærkes, at sagnet består af to episoder, og i henhold til ovenstående beskrivelse af en episode, kan sagnet nu gengives i følgende standardiserede form, der er uafhængig af den sproglige formulering:

<i>Agens</i> :	en landmåler
underordnet episode:	har udført falske opmålinger
patiens i post-status:	en markejer er blevet forurettet

<i>agens:</i>	de himmelske magter, der handler i den forurettedes interesse
underordnet episode:	straffer landmåleren ved at lade ham gå igen
patiens i post-status:	landmåleren har fået sin straf.

Et forhold, der er almindeligt ved sagn, kommer tydeligt til udtryk her, idet to elementer er underforstået i sagnets tekst (markejeren, de himmelske magter). Desuden ses det, at en person, hvis post-status er blevet forringet i forhold til præ-status, normalt vil søge den forbedret, og hvis dette ikke er muligt for ham, at en positivt indstillet magt kan træde til og handle på hans vegne som her ved at straffe agens.

Dersom vi overvejer de krav, der kunne forventes at blive stillet til et sagn, må det erindres, at et sagn er blevet til med det formål at skulle høres af en forsamling af mennesker. Ikke med henblik på at blive læst.

Derfor går ét krav ud på, at handlingen skal udspille sig inden for tilhørernes åndelige synskreds og deres forestillinger; hertil kommer, at det skal indeholde et spændingsmoment, sådan at tilhørernes interesse bliver holdt fast. Dette opnås først og fremmest ved, at det omhandler to parter, der agerer og reagerer, hvad der er ensbetydende med, at det består af mindst to episoder.

Hvad angår selve den situation, hvorunder sagnet berettes, kan det ske, at fortælleren har glemt noget i den logiske sammenhæng af handlingen. Da det har vist sig, at en fortæller, bevidst eller ubevidst, vil stræbe efter at bevare den logiske sammenhæng, må han da for at undgå spørgsmål fra tilhørernes side om hvorfor? eller hvordan?, erstatte det glemte med noget af egen opfindelse. Her må man være opmærksom på, at fortælleren let kan falde for fristelsen til at overdrive for at opnå en yderligere dramatisk effekt; sådan at tilhørernes interesse stimuleres desto mere.³

Et videre krav er, at et sagn skal have en tilfredsstillende slutning, som groft sagt går ud på, at man føler, at retfærdigheden har sejret.

Hvis vi nu vurderer det ovenfor gengivne sagn på denne baggrund, ses det, at eftersom tyven får sin straf, er afslutningen for så vidt tilfredsstillende. Men herfra føres vi over i spørgsmålet om, hvilke straffe der kunne overgå tyvene, og videre til de enkelte typer af forseelser, det kunne dreje sig om.

Den letteste og enkleste form for tyveri, som kan udføres i største ubemærkethed, består i simpelthen at flytte skelsten og afmærkningspæle. Herudover kan man bruge ploven til at pløje ind i et tilgrænsende markareal og derved tilegne sig et antal plovfurer.

I sådanne tilfælde drejer det sig om tyveri af mindre arealer. Hele marker kunne man tilegne sig ved at bruge et kendt trick, der gik ud på, at man kom jord fra sin egen mark i sine støvler, hvorefter man tog opstilling på det attråede areal, hvor man nu (med formel, men absolut ikke med juridisk, ret) kunne sværge, at man stod på sin egen jord.

Endnu et tilfælde af tyveri, om end ikke af jord, skal nævnes; det drejer sig om den såkaldte tværbæring:

I jordfællesskabets dage skulde bymændene jo altid møde på samme dag til arbejderne, der skulle udføres på marken, for at den ene ikke skulde komme den anden for nær. Det gjaldt især i pløjetiden, da de ellers kunde pløje over skjellet, ligeledes i høstens tid. Men når kornet stod høstet på agrene, så var det jo nemt for en mand at bære en kjærv fra naboens stykke og over på sit eget, og disse tyverier var vel nok ikke så helt sjeldne. Selve tyvene kaldte man tværbærere, sagtens fordi de bar kornet tværs over agrene. Sådanne tværbærere gik igjen (DS 1466).

Den uundgåelige straf for tyveri af markjord bestod i, at den skyldige måtte gå igen. I sagnene træffer man ham i mange forskellige skikkelser: Som en landmåler med sin kæde (DS 1422), eventuelt med et gloende hoved (DS 1419), eller råbende: »Her er ren og rette skjel« (DS 1479) – også som nattepløjer, hvor »den gloende ild stod fra hans plovjærn« (DS 1524), og fremdeles hedder det: »De, der har gjort uret, løber over markerne i skikkelse af ildhjul, men de mægter ikke at flytte skjellet tilbage« (DS 1485).

Over for denne overdådighed af fantastiske beskrivelser må man standse op og stille spørgsmålet om, hvad der var den direkte baggrund for, at sagn om tyveri af markjord kunne opstå. Svaret ligger i jordlodernes placering i forhold til hinanden, thi hvis de lå tæt, hvad der jo var tilfældet før udskiftningen i begyndelsen af 1800-tallet, var forudsætningen tilstede for en let forøgelse af ens egen jord. En sag, der ikke gjorde forseelsen mindre, var den, at et markstykke, som er et stationært objekt, er vanskeligere at holde opsyn med og derfor generelt vil være mere udsat for tyveri, end hvis der havde været tale om løse effekter, der kan flyttes eller gemmes bort.

Da det åbenbart under sådanne omstændigheder var svært at udpege den (eller de) skyldige og bringe dem for en »jordisk« domstol, måtte man forestille sig, at straffen blev effektueret af de himmelske magter ef-

ter den pågældendes død, hvilket betød, at den afdøde tyv måtte gå igen uden at kunne finde ro i graven.

Når man derfor færdedes ved nattetide og observerede uforklarlige foreteelser i form af syns- og høreindtryk, ville det være nærliggende at fortolke disse som genfærd af marktyve. Havde man være ude for sådanne foreteelser, kunne man, som overfor nævnt, let falde for fristelsen til at dramatisere – hvad de anførte beretninger tydeligt er udtryk for – både til glæde for sig selv og for tilhørerne. »Jeg blev så forfærdet, at jeg kastede mig ind på min fader og nær havde væltet ham« (DS 1493). Men var frygten stor, var lettelsen desto større, når man opdagede den virkelige årsag.

Der går en landmåler ved *Torsbjærg* her vesten for *Vorde* kirke. Han har sat nogle skjel forkert. Mange folk har hørt, at han går og slæber med hans kjæde hver nat. En mørk morgen, jeg skulde hen at flytte heste og er på hjemvejen, hører jeg en forskrækkelig raslen af en kjæde. Nu havde jeg hørt de gamle fortællinger og er aldrig bleven så ræd som den gang. Men da jeg kom nærmere til det, opdagede jeg, at det var præstens hund (DS 1417).

– og Evald Tang Kristensen fortæller i sine erindringer, at da han en aftenstund kom gående med sin stedfar, så han et genfærd rejse sig foran. Stedfaren trak ham derhen, og det viste sig at være en høj encbærbusk.⁴

Det er blevet nævnt ovenfor, at et krav til sagnet går ud på, at det er etisk tilfredsstillende, dvs. at det har en slutning, hvori retfærdigheden sejrer. I den hidtil omhandlede sagntype er dette krav forsåvidt opfyldt, eftersom tyven får sin straf.

Ser vi på de optrædende personer under ét, ses det, at nævnte sagntype ikke er alene om at opfylde kravet, for det er utilfredsstillende, at det ikke fremgår, om markejerer har fået sin jord tilbage, og endelig er der jo tyven selv, som gerne vil se afslutningen på den ikke på forhånd tidsbegrænsede straf, han er blevet idømt. Alt dette betyder, at vi kan forudse yderligere to typer af disse sagn.

Der er nu den situation, hvor de himmelske magter foruden at straffe tyven vil lade markejerer få sin jord tilbage; disse magter vil i retfærdighedens interesse udøve en straffende og godgørende handling på én gang. Dette realiseres ved at lade tyvens straf være midlet til at yde retfærdighed over for markejerer. Da denne imidlertid ikke er genstand for

særlig opmærksomhed fra sagnenes side, må det forventes, at den pågældende sagntype er sparsomt repræsenteret. Svarende til den overfor angivne standardiserede form af sagnet, får vi nu en tilsvarende, hvori den første episode forbliver uforandret, mens den anden antager formen:

<i>agens:</i>	de himmelske magter
underordnet episode:	tvinger tyven til, som straf, at genoprette markejerens præ-status
patiens i post-status:	markejeren har fået sin jord tilbage

De, der flyttede skjelpælc, må gå og flytte dem tilbage, og hvad værre er, de må slå dem i med deres hovedpande. Der er flere, som har set dem ved det arbejde ved midnatstide (DS 1447).

Hjulene under ploven kunde man høre pibe helt tydeligt, og selve ploven var lagt på slæbetræet. Hestene, som var spændt for ploven, hang tungerne ud af halsen på. Dette spøgeri hidrørte fra nogen, som i levende live i fællesskabets dage havde pløjet over skjellene ind til naboerne, og således uretfærdig tilvendt sig jord derfra. Det var denne, der nu efter døden måtte gå at pløje tilbage (DS 1559).

Om folk, der har sværget sig til jord, hedder det:

De fik heller ikke ro i graven, men går og råber: »Her er rette skjel!« og det skal de blive ved med, til den uretfærdig tilvundne jord er kommen tilbage til de rette ejeres efterkommere (DS 1484).

Den groteske straf i det første af disse eksempler kan tages som et udtryk for den modvilje, man nærrede mod tyvene. Det sidste eksempel viser ikke klart, under hvilke omstændigheder jorden skulle kunne komme tilbage til ejeren.

Hvis tyven ikke har fundet ro i graven, vil han forsøge at få straffen afsluttet. Det er imidlertid ikke uden videre muligt, da det jo er de himmelske magter, der har pålagt ham den. Her kan befrielsen eller forløsningen kun ske ved en anden persons mellemkomst. Herefter får to afsluttende episoder af sagnet – i fortsættelse af »Tyven har fået sin straf« (men ikke udstået den) – følgende standardiserede form:

<i>Agens:</i>	tyven
underordnet episode:	kommer i forbindelse med en anden person, der optræder som hans forløser
patiens i post-status:	personen (forløseren) har erfaret tyvens situation
<i>agens:</i>	forløseren
underordnet episode:	udtaler de forløsende ord eller udfører den forløsende gerning
patiens i post-status:	genfærdet er forsvundet og tyven forløst.

Natten er den tid, hvor ubestemte synsfænomener lettest fortolkes som genfærd. Da nu nattepløjning, hvor tyven pløjer den stjalne jord tilbage, forudsætter at genfærdets virksomhed strækker sig over et længere tidsrum end det, der fx svarer til at flytte en skelsten, er det forklarligt, at sagnene henlægger pløjningen til netop nattetimerne. Men herved sker det, at frygten som så ofte før kommer i fokus, sådan at fortælleren glemmer at meddele, om nattepløjerne nu også blev forløst. Strukturelt set betyder det, at den anden episode i den ovenfor angivne form ikke kommer til udtryk. Et almindeligt træk ved nattepløjningssagnene er altså frygten for at møde ham, thi i så fald kan det ske, at man kommer til at hjælpe ham med at pløje.

Sker det, at en eller anden natlig vandrer kommer der forbi og ser genfærdet, må han vogte sig for at stå stille, ti så falder tömmen i hans hånd, og han må da følge med en omgang omkring ageren, og så slipper han endda kun fri, når han kan passe på at give slip på tömmen nøjagtig på det sted, hvor den faldt ham i hånden (DS 1553).

Men de skulde vare dem for ikke at komme for nær, og holde hånden lukket, for ellers faldt tömmen i hånden på dem (DS 1528).

I modsætning til de ovenfor nævnte eksempler, hvor tyvens reaktion på straffen ikke umiddelbart fører til noget, er der en gruppe sagn, der bringer ham forløsning, hvad der er betinget af, at markejeren har fået sin jord tilbage. Det er her, som om fortællerens fantasi har fået friere tøjler, når man tager i betragtning de mange forskellige skikkelser, hvori forløseren viser sig, og de tilsvarende omstændigheder, hvorunder tyven når sit mål.

En præst i *Gerslev* [...] var så nærig, at han om natten flyttede skjel-pælene ind på sine naboers grund. [...] Mange år efter at han var død, kom han en nat og bankede på hos en mand, der hed Jens Larsen, som havde tjent præsten og hjulpet ham ved hans natlige arbejde. Præsten forlangte nu, at Jens skulde være med at flytte pælen tilbage, og det hjalp ikke, at han gjorde indvendinger, han måtte gjøre, hvad spøgelseset forlangte (DS 1520).

Dette forløb er ret almindeligt, men det følgende er et eksempel på, at tyven tager forskud på hjælpen, idet han forudser, at han vil blive straffet med at skulle pløje tilbage:

En mand var en aften i færd med at pløje af sine naboers agre ind til sin egen ager. Han sagde da til sin tjenestedreng, som kørte plov for ham: »Når jeg er død, skal jeg pløje det tilbage igjen, som jeg nu pløjer i aften, vil du så hjælpe mig«. Drengen lovede det. [Der går nu nogle år, manden er død og drengen i tjeneste på en anden gård. Han møder da en aften sin forrige husbond, der foreholder ham hans løfte. Han følger nu genfærdet, som siger:] »Nu kan du skyde gjenvej over marken, men jeg må følge vejen.« Da karlen kom til marken, hvor der skulde pløjes, var manden der allerede med heste og plov. Nu tog karlen tömmen, og i førstningen gik det ganske langsomt, men efterhånden hurtigere og hurtigere, og til sidst måtte karlen løbe for at vinde med, så han blev bange, han skulde tabe vejret. Men heldigvis var de snart færdige, og som de kom til enden af ageren, forsvandt det hele pludselig for karlens øjne, og så gik han hjem, glad ved at være sluppen så vel fra den tur (DS 1577).

Man kan undre sig over, at genfærdet ikke kan gå over marken, men må følge vejen. Det skyldes formentlig, at man ved at gå tværs over plovfurerne kommer til at fremkalde korsets tegn, hvad der er umuligt for bjergfolk, genfærd og andre væsener, der ikke hører denne verden til.⁵ Til gengæld har genfærd og spøgelses en egenskab, der åbenbart er karakteristisk for *deres* verden:

[En mand havde stjålet jord fra sin nabo ved at flytte skellet. Nabo-en møder nu hans genfærd og på spørgsmålet om, hvorfor han færdes dér, svarer genfærdet, at han gik der for at få tilgivelse.] »Ja, den har du allerede fået«, svarede manden. »Ræk mig da din hånd

til pant derpå,« sagde da skikkelsen. Det vilde manden ikke, for han vidste nok, at sådanne spøgelsers hænder gjerne brænder, hvad de rører ved. Han gav ham derfor et törklæde, som skikkelsen så trykkede i sin hånd, og dermed forsvandt han. Men da manden tog törklædet op, var der brændt huller på det (DS 1519).

En enkelt måde, hvorved tyven finder fred, er den, hvor forløseren fortæller ham, hvor han skal flytte skelstenen hen:

[En landmåler gik og råbte:] »Hvor skal a sætt 'en, og hvor skal a sætt 'en?« Så svarte én: »Sætt 'en, som du tav 'en.« – »Nu skal du have tak, det svar har a ventet efter i 100 år« (DS 1508)

– og en anden, hvori de himmelske magter er direkte involveret:

[En landmåler gik igen, fordi han havde gjort uret ved opmålingen. Hans genfærd gik og råbte, at han kunne gøre ret og skel, og man] kunde høre landmålerkjæderne de skringlede [...] En aften kom der én gennem Trædhoved, og han hørte det råbte. Da svarede han: »Ja, Gud hjælpe dig, a kan ikke.« Siden hørte de det aldrig (DS 1475).

Endelig skal nævnes et eksempel, der handler om erhvervelse af jord på uretmæssig vis ved falsk edsaflæggelse; her er der ingen mulighed for forløsning af tyvene:

På en banke på *Rerslev* bys mark ved Slagelse står seks høje ranke sten, og forned en mindre kroget. Det var syv mænd fra *Rerslev*, som gjorde falsk ed. De var til tings tillige med nogle mænd fra *Ogtved* by om byskjellet, som de påstod at være nærmere ved *Ogtved* by, hvorpå de aflagde ed og fik det kjendt for ret. Men da de kom tilbage til det sted, hvor skjellet för havde gået, blev de til sten. De havde nemlig udtalt på tinge, at de vilde ønske, de måtte blive til sten, förend de kom hjem, dersom de havde gjort falsk ed. Den sten, som står forned, var en skrutrygget skrædder, som ikke kunde vinde med de andre (DS 1600).

Dette er klart et ophavssagn. At blive forvandlet til en sten blev anset for at være en almindelig forekommende straf, og da man erindrede, at der havde været en strid om skellet mellem de to byer, måtte man tro, at de

syv sten var forvandlede personer, der på den måde var blevet straffet for falsk edsafleggelse i forbindelse med denne strid. Herved fik man en acceptabel forklaring på de syv sten.

Tænker man herefter på sagnene om tyveri af markjord, hvor ubestemte og uforklarlige natlige fænomener blev opfattet som genfærd af marktyve, ses det, at sådanne sagn klassificerer sig selv som en speciel type af ophavsagn.

På tilsvarende måde fortolkede man ubestemte lyde, der undertiden kunne høres i en gård: Det var nissen, der puslede, og derved slog man sig til ro, hvad man let kunne gøre, eftersom nissen, hvis han ellers blev behandlet godt, var et venligsindet og hjælpsomt væsen.

Der er visse grupper af de ovenfor omtalte sagn, der påkalder sig særlig opmærksomhed på grund af deres enkle handling: »Landmålere« (DS 1409-1446), der beskriver, at genfærdet rasler med sin kæde, idet han måler jorden op; »Her er ret skjel« (DS 1474-1497), der kan ses som et udtryk for genfærdets dårlige samvittighed, og endelig: »Hvor skal jeg sætte den?« (DS 1498-1510), som kræver et svar, i modsætning til de to foregående, der blot konstaterer, hvori straffen kan bestå.

Svaret bliver givet af en eller anden, som derved kommer til at optræde som tyvens forløser. Men her er der tilsyneladende en inkonsekvens, idet genfærdet jo blot ville behøve at sætte skelstenen på dens oprindelige plads for at blive forløst, men alligevel er det nødvendigt at få det at vide af en anden.

Heraf må sluttes, at et genfærd i denne situation er berøvet evnen til selvstændig initiativtagen, og det er derfor nødvendigt, at der findes en anden, der kan tage det for ham. Det er den person, som vi har kaldt forløseren, og hvis eksistens allerede blev forudsat ud fra den omstændighed, at genfærdet ikke kan forløse sig selv, alene fordi det er de himmelske magter, der har idømt ham straffen.

Det er fristende at forestille sig, at disse grupper af sagn, der er indsat i lokale rammer, repræsenterer et grundelement. Når man havde accepteret fortolkningen af de natlige fænomener, var det nærliggende at se genfærdenes aktiviteter som noget, de havde beskæftiget sig med i levende live. At vi her står over for noget oprindeligt, antydes yderligere af, at der her kun er tale om skelsætning.

Ud fra disse overvejelser kan det anses for naturligt, at det øvrige sagnstof har udviklet og differentieret sig, så det har kunnet imødekomme kravet om, at beretningerne skulle bevæge sig inden for de forestillinger og den viden, der var karakteristisk for de pågældende lokale til-

hørere. Hertil kommer, som nævnt, visse fortælleres trang til at overdribe og dramatisere. Det er på den baggrund, at de fantastiske elementer såsom genfærd med gloende håndtryk etc. må ses, beretninger, der er inspireret af ilden i Helvede.

Vi har søgt at gøre rede for, hvordan troen på genfærd opstod, men tilsvarende kunne man spørge om, hvorfor denne tro forsvandt. Da Evald Tang Kristensen i sidste halvdel af 1800-tallet foretog sit enorme indsamlingsarbejde, var de fremsynede klar over, at det var i yderste øjeblik, da interessen for sagn var i stærk aftagen, hårdt presset af den øgede oplysning og Indre Mission, der begge var fjendtligt indstillede over for, hvad de betragtede som overtro. Imidlertid levede sagnene endnu i de fattige kredse, navnlig i Vestjylland. Med den aftagende interesse for sagn i almindelighed forsvandt også troen på genfærdenes eksistens, men det kunne hos en og anden rejse spørgsmålet om, hvorfor man ikke hørte mere til dem, og her var svaret på rede hånd: De forsvandt, fordi de pågældende var blevet forløst. Herved havde man et kompromis mellem de gamle og de nyere anskuelser vedrørende genfærd.

Men bag alt dette synes der at åbne sig et langt videre perspektiv: Kunne man se det her behandlede sagnkompleks som et ubevidst spejlbillede i landbefolkningens forestillingsverden af sammenhængen mellem tre kristne grundelementer: Syndefald, straf og Frelser?

Noter

1. Thomas Johansen: Malefactor and Antagonist. A Study in Aetiological Legends. I: *Folklore*, vol. 100, 1989. London.
Samme: »Hvordan gik det til?« En studie i tilblivelsen af ophavssagn. I: *Danske Studier* 1995.
2. Det forudsættes her, at agens og patiens er forskellige (personer).
3. Thomas Johansen: *An Experiment with Oral Transmission*. Copenhagen. The Royal School of Librarianship, 1993.
4. Evald Tang Kristensen: *Minder og Oplevelser*, bd. I, s. 94.
5. Analogt med *Danske Sagn* bd. I, nr. 821, hvor det om en rytter, der havde stjålet et guldbæger fra bjergfolkene, siges: »Dværge kan ikke gå over furerne, men må trimle sig over dem, fordi korsets tegn fremkommer ved gangen over dem« (Thomas Johansen: Tyveriet af bjergfolkens guldbæger ifølge dansk folkeoverlevering. I: *Nordnytt*, 58, 1995).

Sprogstruktur og sprogbeskrivelse

Af *Dina Nikulitjeva*

Denne artikel handler om forholdet mellem det subjektive og det objektive i sprogbeskrivelsen. Ethvert sprog er et helhedssystem med sin egen indre logik, struktur og indre sammenhæng. Samtidig er sproget meget mere kompliceret end de enkelte beskrivelsessystemer. Selv den mest udtømmende grammatik er altid i større eller mindre grad kun en tilnærmelse til sprogets virkelighed. Lingvistikken søger altid en balance mellem to tendenser: på den ene side at systematisere sproget for at opnå overblik, på den anden side at nærme sig sprogets virkelighed ved at behandle så meget materiale og så mange detaljer som muligt.

Som to modsatte eksempler inden for dansk lingvistik kan på den ene side nævnes Louis Hjelmslevs glossematik (Hjelmslev 1943), et forsøg på at opstille et metasprogligt beskrivelsessystem, der fik begrænset praktisk anvendelse, men havde stor indflydelse på en hel generation af lingvister, og på den anden side Aage Hansens store beskrivende grammatik (Aa. Hansen 1967).¹ Idet han bevidst afstod fra at teoretisere, skrev han: »Man får næsten dårlig samvittighed når man vader ind med sine store støvler for at stikke grænser af og kortlægge en storslået natur der er uden grænser, hvor den ene formation blidt og umærkeligt glider over i den anden, og hvor der er næsten uudgrundelig sammenhæng og samvirken mellem alt« (Aa. Hansen 1967, 12).

Erik Hansen mener, at værdien i Aage Hansens værk »ligger i at det er en storslået materialesamling« og at det »har en betydelig brugsværdi for den tålmodige«, men kritiserer den fordi »Aage Hansen ikke prøver at skelne mellem centralt og perifert i sproget« og slutter at »værdien som sprogbeskrivelse ikke er stor« (E. Hansen 1989, 136).²

Både Aage Hansen og Erik Hansen har ret. Det kommer helt an på det udgangspunkt, hvorfra lingvisten vælger at nærme sig sproget. Som bevidst inden for psykologien filtrerer mennesket virkeligheden i sin bevidsthed, når han gengiver den i sproget, dvs. han *generaliserer*, *sletter* og *forvrænger* virkeligheden (Гриндер, Бэндлер 1996, 43).³ Sprogbeskrivelsen på sin side er igen en refleksion af den *sproglige* virkelighed. Derfor har Aage Hansen ret, når han hævder, at sprogets virkelighed er dybere og mere omfattende end selv den mest detaljerede beskrivelse. Men det samme kan man sige om de lingvister, der betragter sproget som

system og struktur og derved drister sig til at beskrive »den uudgrundelige sammenhæng og samvirken mellem alt«, hvorved sproget fremstår som et helhedssystem.

Enhver lingvistisk beskrivelse generaliserer, sletter og forvrænger med andre ord noget i den sproglige virkelighed; dette sker blot via forskellige teoretiske »filtre«.

Herved opstår der et andet spørgsmål: hvorvidt det valgte beskrivelsessystem, i.e. lingvistens teoretiske »filter«, svarer til det konkrete sprogs struktur.

Almindeligvis fremkommer lingvistiske teorier som resultat af undersøgelser af konkrete sprog og afspejler følgelig disse sprogs karakteristiske træk. Når teorierne så overføres til andre sprog, øver de i større eller mindre grad vold mod disse. Et skoleeksempel er den latinske traditions dominans i de europæiske »oversættelsesgrammatikker« fra det 17. og 18. århundrede (Амирова, Ольховиков, Рождественский 1975, 178-180).⁴ En sådan dansk grammatik er Erik Pontoppidans fra 1668. Heri beskrives f.eks. danske substantivers tokasus-system inden for rammerne af det latinske system med seks kasusformer. Et syn på sproget som udtryk for universelle logiske kategorier findes i Jens Høysgaards »Accentuered og raisonnered Grammatica« (Høysgaard 1747).⁵ Som mønster tjener stadig det latinske grammatiske system, men samtidig fokuseres der på særlige danske træk. Først Wiwels grammatik fra 1901 (Wiwel 1901)⁶ brød endeligt med den latinske tradition og postulerede et positivistisk sprogsyn, hvor sprogbeskrivelsen bevæger sig fra iagttagelse af de sproglige udtryk til deres sproglige indhold.

Den induktive metode kom til fuldt udtryk i den originale danske feltanalyseteori, udarbejdet af Paul Diderichsen. Selv hævdede Diderichsen at være inspireret af Viggo Brøndahl, der som typisk dansk strukturalist fastslog nødvendigheden af at gå ud fra helheden og bestemme de enkelte elementer efter deres plads i helheden (Diderichsen 1965).⁷ Imidlertid forekommer det mig, at disse ideer øvede så stor indflydelse på Diderichsen, netop fordi hans sproglige udgangspunkt var dansk, og han derfor ikke kunne se bort fra, at de enkelte elementer i et så ekstremt analytisk sprog som dansk ofte først får deres betydning i lyset af helheden. Ikke blot sætningskemaerne i Diderichsens teori, men også hypotagmerne er mangleddede og forudsætter funktionel og lineær sammenhæng mellem flere elementer i de topologiske strukturer. Heri består den afgørende forskel mellem dansk strukturalistisk syntaksopfattelse og f.eks. generativ

syntaks, som bygger på hierarkisk binær opdeling i IC (»træer«) og ignorerer lineære relationer mellem leddene.

I denne forbindelse er det interessant at se nærmere på Erik Hansens oversigt over moderne dansk grammatik (Hansen 1989). I afsnittet om danske lingvisters holdning til generativ grammatik konstaterer han at »Chomskys teorier fik en lidt tvær modtagelse i Danmark og blev ikke fejret med samme begejstring og følelse af befrielse som i det øvrige Europa og USA«, og at der var ingen i Danmark der »for alvor havde besluttet sig til at udarbejde et transformationsgrammatisk alternativ til Aage Hansens og Diderichsens grammatikker« (ibid. 139). Erik Hansens egen forklaring går ud på, at man dels »efter glossematikken var lidt skeptisk over for endnu en altædende teoridannelse, og dels at danske lingvister ikke følte sig truffet af transformationsgrammatikkens polemik mod den særlige amerikanske strukturalisme, som byggede på en noget hårdhændet behaviorisme, hvis mål var at se bort fra betydning og udelukkende bygge sprogbeskrivelsen på elementernes indbyrdes kombinationsmuligheder« (ibid.). Danskerne var altså trætte af glossematikens strukturalisme og var ikke villige til at acceptere Chomskys nystrukturalisme. Efter min mening er det dog ikke den eneste grund. Diderichsens syntaks er også strukturalistisk, men har ikke desto mindre opnået vid udbredelse inden for danskfaget, bl.a. i gymnasiet og på universiteterne. For mig er det mest interessante Erik Hansens betegnelse af den generative grammatik som en »altædende teori«, dvs. en teori i stand til at sluge alle sprog, uanset om den kan fordøje dem eller ej. Naturligvis sker der paradigmeskift og lingvistiske modeskift. Men dette bør holdes adskilt fra spørgsmålet om, hvorvidt dette eller hint lingvistiske paradigme passer til det givne sprog.

Det er betegnende, at den generative grammatik er mest udbredt inden for engelsk inkl. angloamerikansk, som er det sprog teorien oprindeligt byggede på. I tysk lingvistik er det valensteorien, der har opnået størst popularitet blandt de strukturalistiske retninger. Det er værd at bemærke, at teoriens ophavsmand, L. Tesnière, skønt han var fransk, først og fremmest gik ud fra tysk materiale. Hvad angår Chomskys syntaks har den aldrig vundet egentlig fodfæste på tysk grund. Heller ikke i Rusland har den generative grammatik haft synderlig indflydelse.

Med hensyn til transformationsgrammatiske arbejder i Danmark bemærker Erik Hansen, at »det er tankevækkende at de tre største og væsentligste [transformationsgrammatiske afhandlinger] er skrevet af tre romansister, alle publiceret i 1984: Michael Herslund⁸ om partikler, præfikser og

»preposition stranding«, Henning Nølke om sætningskløvning i dansk, og Finn Sørensen om topikalisering i dansk. Og det der [...] kommer nærmest en lærebog i generativ grammatik på dansk, er anglisten Per Anker Jensens »Transformationel syntaks« fra 1979« (E. Hansen 1989, 140), se også senest udkommet oversigt (M. Herslund: *Generativ Linguistics in Denmark*).⁹

Alt dette bringer mig på den tanke, at der må være noget i principperne for struktureringen af dansk, der vanskeliggør anvendelsen af en generativ beskrivelse. Og her nærmer jeg mig hovedafsnittet i min undersøgelse: en sammenligning af forskellene mellem struktureringsprincipperne i dansk og svensk, samt af de forskelle i valget af syntaktiske teorier, som eksisterer mellem de to nærtbeslægtede sprog. Sagen er nemlig, at den generative teori anvendes hyppigt i norsk og især svensk lingvistik.

Som forklaring på forskellene i transformationsgrammatikkens udbredelse i de skandinaviske lande anfører Erik Hansen, at »Når transformationsgrammatikken øjeblikkelig fængede i Norge og Sverige, hang det sammen med at man i disse lande havde befundet sig i en trøstesløs skolegrammatisk tradition shinet op til universitetsbrug. Den generative grammatik kom derfor på en helt anden måde som sensation og befrielse« (ibid. s. 139).

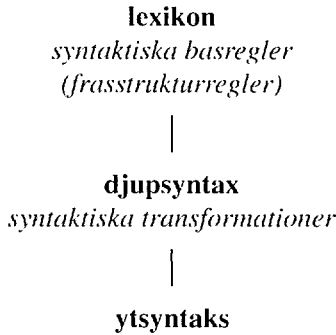
Ud over den af Erik Hansen nævnte subjektive årsag, som hænger sammen med forskellene i den lingvistiske situation, må man nok antage, at der yderligere eksisterer nogle objektive forudsætninger betinget af strukturelle forskelle mellem sprogene. Svaret skal søges i de *karaktærologiske* strukturforskelle mellem disse nærtbeslægtede sprog, dvs. i de forskelle som går igen på alle sprogets niveauer.

Tidligere undersøgelser (Никulichева 1996, Nikulitjeva 1996)¹⁰ har vist, at der eksisterer forskelle i syntagmeopbygningen mellem dansk og svensk, idet dansk udviser en almen tendens til *rammestrukturer*, mens svensk udviser en forholdsvis større tendens til *parentesstrukturer*. Ved rammestrukturer forstås et princip, hvor et tæt forbundet adled kan stå fjernt fra hovedledet, dvs. at tæt forbundne elementer kan stå adskilt af mindre obligatoriske elementer. Ved parentesstrukturer derimod forstås et princip, hvor de adled, der er tættest forbundet med kerneledet, også står tættest ved kernen.

Jeg vil nu gennemgå en række konkrete eksempler på, hvordan et givet sprogs struktur har betydning for valget af beskrivelsesteori.

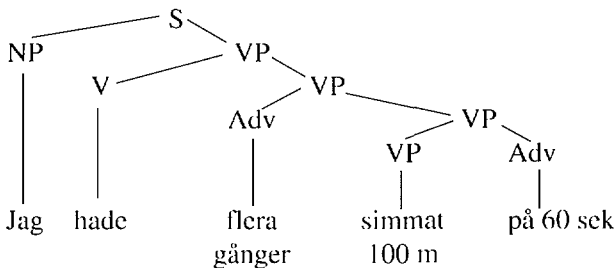
Det væsentligste arbejde på svensk om verbalhelhedernes struktur er

Erik Anderssons monografi *Verbfrasens struktur i svenskan* (Andersson 1977),¹¹ der er skrevet i den transformationsgrammatiske tradition. Andersson foreslår følgende skema for transformationen fra basis- til overfladestruktur (ibid. s. 31):

Det fremgår heraf, at de syntaktiske transformationer først træder i kraft ved overgangen fra frasestrukturer til sætninger. Ved overgangen fra leksemer til fraser derimod anvendes de syntaktiske basisregler. Frasestrukturerne bør altså være uden transformationsmæssige komplikationer og nøje svare til sprogets basisregler.

Det er værd at lægge mærke til, at Andersson af og til prøver at forene en hierarkisk IC-analyse med Diderichsens feltanalyse. Det viser sig eksempelvis hvor han anfører, at overensstemmelsen mellem adverbialets referentialitet og dets lineære placering i sætningen genoprettes, når adverbialet flyttes till »mittfällt« (s. 158). F.eks. således:

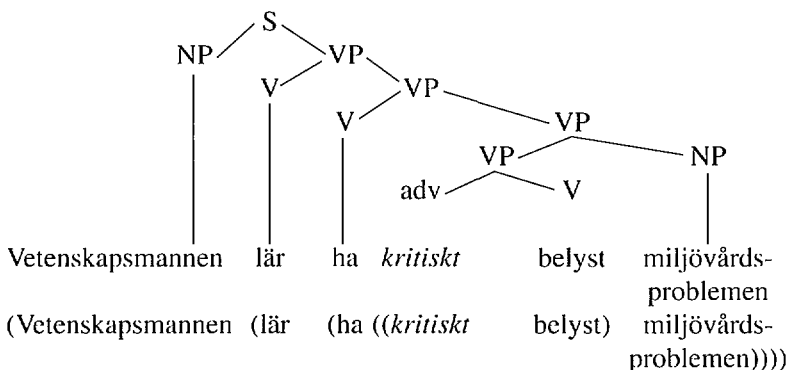

Den svenske lingvists hovedidé er altså, at leddenes hierarkiske højde i IC-analysen bør svare til deres lineære følge. Dette hænger snævert sam-

men med parentesprincippet i svensk syntagmeopbygning: (Jag (hade (flera gånger ((simmat 100 m) på 60 sek))))).

Andersson godtager altså Diderichsens feltanalyse, så længe den ikke kommer i konflikt med parentesprincippet i svensk. En åbenlys konflikt med Diderichsens sætningsskema opstår i svenske eksempler af typen: »Vetenskapsmannen lär ha *kritiskt* belyst miljövårdsproblemen«. Adverbialet »kritiskt« står her ikke mellem det finitte og det infinitte verbum ($V_{\text{fin}} - \text{adv} - V_{\text{inf}}$), men mellem et infinitt hjælpeverbum og et ligeledes infinitt betydning bærende verbum, hvilket ikke »sanktioneres« af Diderichsen: $V_{\text{fin}} - V_{\text{inf}} - \text{adv} - V_{\text{inf}}$. På dansk ville sætningen lyde: »Det lader til, at videnskabsmanden har belyst miljøproblemet kritisk«, »Videnskabsmanden lader til at have belyst miljøproblemet kritisk«.

Denne placering af adverbialt i svensk forklarer Andersson med den meget tætte forbindelse mellem verbum og mådesadverbial. Han mener, at »kritiskt« bestemmer det infinitte verbum *belyst* og ikke det finitte hjælpeverbum. Denne forklaring passer fint med IC-analysen og modsiger ikke parentesprincippet:

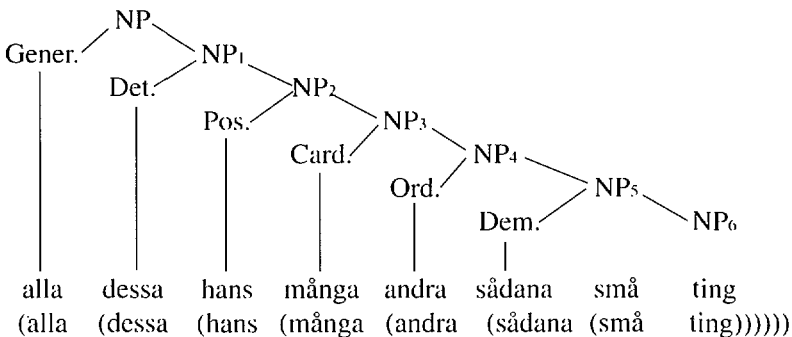
Samtidig er det for Andersson et regelbrud eller en undtagelse, når mådesadverbialer som »kritisk« kommer til at stå på sætningsadverbialets plads. I så fald burde det befinde sig højt i IC-hierarkiet og bestemme hele verbalfrasen. I dansk syntagmeopbygning, der er karakteriseret ved adskillelse af tæt forbundne led, er en sådan placering derimod almindelig: »Jeg havde selvfølgelig visse anelser, som jeg dog *omhyggeligt* stuede af vejen« (Panduro), »Lektoren så på alle de mennesker, som *frit* kunne *spadsere* hvorhen de ville« (Scherfig). Formålet med denne placering af adverbialt er at ordne informationen, så at mådesadverbialt bliver

mere fremtrædende uden dog at stå i fokus for meddelelsen (Никул-ичева 1990, 184-189).¹²

Hvad angår navnehelheder findes der på svensk ud over transformati- onsgrammatiske beskrivelser også et arbejde, som bygger på Diderich- sens feltanalyse. Det drejer sig om Bengt Lomans artikel om rækkeføl- gen af forskellige typer foranstillede attributter til substantiviske hoved- ord (Loman 1956).¹³ Loman anfører et fuldt udfoldet feltskema for sven- ske substantivhelheder (s. 232):

BESTÄMMNINGSFÄLT						BESKR.F.	KÄRNFÄLT
PK 1	PK 2	PK 3	PK 4	PK 5	PK 6		
alla	desså	hans	många	andra	sådana	små	ting

Det er værd at lægge mærke til, at Loman i lighed med Andersson an- vender feltskemaer, så længe de ikke kommer i strid med parentesprin- cippet i svensk. Den anførte mangeldegede navnehelhed kunne jo lige så vel være beskrevet i en træstruktur:

Forskellene mellem dansk og svensk i valget af beskrivelsesteorier kommer særlig klart frem i de tilfælde, hvor der findes forskelle i ordstillingen.

Disse forskelle registreres bl.a. i placeringen af pronominerne »sådan, sikken, så + adj«. I svensk kommer de efter artiklen: »en sådan lång tid« (Routledge 1994, 81),¹⁴ eller, rettere sagt, i PK 6 ifølge Loman.

I dansk kan de flyttes. Ifølge den danske »Routledge Grammar« således: Når »sådan« »is used adjectivally«, dvs. har funktion som beskri-

vende adjektiv, placeres det efter artiklen: »en sådan begivenhed«, »et sådant hus«. Når det derimod bruges i forstærkende funktion, så sættes det foran artiklen. (Routledge 1995, 84-85):¹⁵

sådan	et	stærkt	to	sikket	et	fint	vejr
sådan	en	dyr	jakke	sikken	en	kold	blæst
sådan	nogle	store	sko	sikke	nogle	mørke	skyer

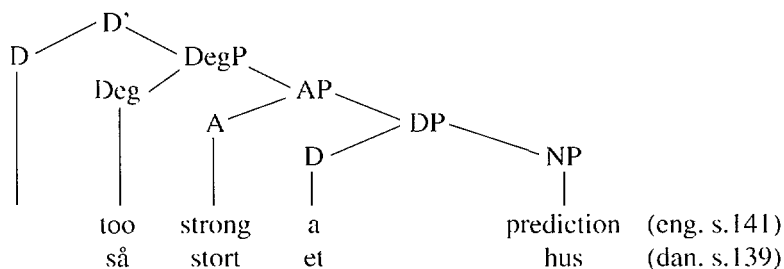
Der findes altså et bestemt »positionsklaviatur« i dansk. Inden for dets grænser er det muligt at ændre et ords position i forhold til et fastsat element alt afhængig af ordets funktion (Sml. translokationen af adverbialer inden for verbal gruppen: Никуличева 1990).¹⁶ Det er ligeledes muligt at bytte om på andre typer attributter i forhold til artiklens ramme-position i dansk: en så smuk pige / så smuk en pige; en alt for kedelig bog / alt for kedelig en bog; hans hele liv / hele hans liv (см. Кузнецов 1984, 92-93).¹⁷

Disse fænomener kan let beskrives ved hjælp af et sætningsskema med mange felter, der forudsætter eksistensen af ramme-positioner, hvilket naturligvis passer med rammestrukturen i dansk.

ekspressivfelt	bestemmelsesfelt	beskrivelsesfelt	kernen
sikket	et	fint	vejr
sikken	et	fint	vejr
sikke	nogle	mørke	skyer
sådan	et	–	hus
–	et	sådant	hus
så smuk	en	–	pige
–	en	så smuk	pige
alt for kedelig	en	–	bog
–	en	alt for kedelig	bog
hele	hans	–	liv
–	hans	hele	liv

Hvis man nærmer sig det danske materiale fra et transformationsgrammatisk synspunkt, løber man ind i en række modsætningsforhold. Det fremgår bl.a. af den komparative undersøgelse af navnehelheder i de skandinaviske sprog, som Lars Delsing har foretaget med baggrund i Chomskys »government and binding«.

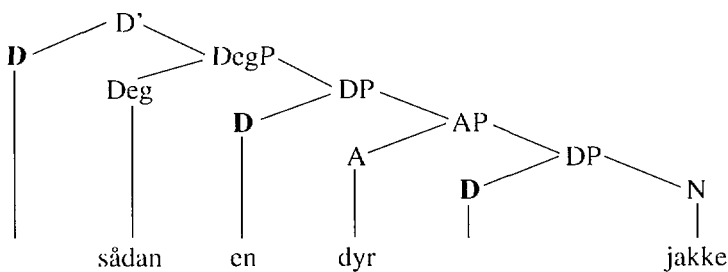
Delsing forsøger at opstille en fælles træstruktur for forskellige sprog på basis af deres dybdestruktur. For sprog som engelsk og dansk er han derfor nødt til at postulere et skema, der forudsætter to positioner for den foranstillede artikel (D), (Delsing 1993, 141):¹⁸

Denne løsning forekommer af to grunde ikke overbevisende hvad angår det danske materiale.

For det første kan man ikke have to artikler på én gang i dansk. Derfor forekommer det som syntaktisk »vold« at indføre to positioner i dansk på grundlag af mulighederne i andre sprog.

Dertil kommer, at det anførte skema med to positioner (D) alligevel ikke forklarer danske eksempler af typen *sådan en dyr jakke*, hvor artiklen ikke står umiddelbart foran substantivet. Ifølge Delsinges logik ville man i den slags tilfælde blive nødt til at indføre en tredje position for D:

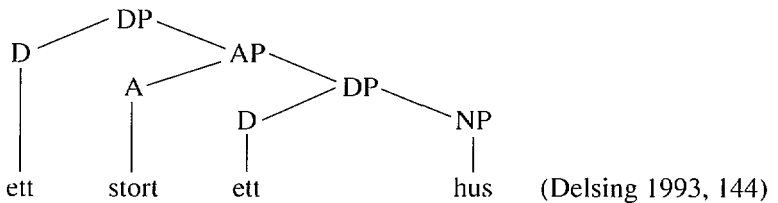

Imidlertid bliver Delsinges tankegang logisk, hvis man husker på, at han ser andre sprog gennem det svenske sprogs prisme. Svensk er som bekendt karakteriseret ved *dobbeltbestemthed*, hvilket efter min mening hænger sammen med *katenations*princippet (af latinsk *catena* = kæde) i svensk syntagmeopbygning.

Det er tankevækkende, at det som Delsing kalder *double indefinite*

ness rent faktisk forekommer i de nordsvenske dialekter Västerbotten og Ångermanland (jf. Delsing's henvisning til Dahlstedt/Ågren 1980, 269f.),¹⁹ som er endnu mere forskellige fra dansk end rigssvensk og i endnu højere grad afspejler de særlige svenske tendenser i syntagmeopbygningen (Delsing 1993, 142f.). Delsing giver følgende eksempler på dobbelt ubestemthed: *e stort e hus* (= *a big a house*), *en ful en kar* (= *an ugly a man*). Samtidig understreger han, at »it is worth knowing, that the double indefiniteness may be recursively stacked: *en stor en fugl en kar* (= *a big an ugly a man*)« (s. 143).

Essensen i denne proces er *katenationsprincippet*, hvor attributtet og dets ubestemthedsmarkør indtræder i en kædeliggende række med et andet ord og dets ubestemthedsmarkør: ((art+adj)+(art+adj)+(art+nom))). En sådan struktur kan let gengives i et træ: den første DP, der består af D og AP bestemmer den anden DP, der består af D og NP.

Jf. samme struktur beskrevet ved hjælp af parenteser:

((ett stort) (ett hus)).

Det er vigtigt, at kædestrukturen i de svenske dialekters *dobbelte ubestemthed* stort set svarer til kædestrukturen i rigssprogets *dobbelte ubestemthed*. Jf. det *katenative* svenske ((*det stora*) (*hus-et*)) til forskel fra det danske *det store hus*, hvor den bestemte artikel står adskilt fra substantivet.

Det svenske sprogs større tendens til katenation gør den generative grammatik og dens træstrukturer mere tillokkende for svensk end for dansk, hvorimod tendensen til rammestrukturer i dansk har befordret interessen for feltanalyse i form af mangleddede topologiske skemaer.

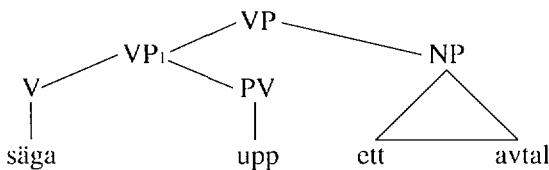
Forskellene i træstrukturernes anvendelsesgrad kan illustreres på en hvilken som helst af de *karakterologiske* afvigelsertyper mellem dansk og svensk (rammeprincippet versus parentesprincippet). (Om de forskellige typer afvigelser, se Nikulitjeva 1996, her note 8).

Som eksempel vil jeg anføre det mest typiske tilfælde: forskellene mellem dansk og svensk hvad angår rækkefølgen af *verbum*, *verbalpartikel* og *direkte objekt*.

I de skandinaviske sprog danner forbindelser af verbum og verbalpartikel som bekendt en slags kontinuum alt efter graden af idiomatisk sammenknytning mellem verbum og verbalpartikel. I en artikel af R. Novotný med dansk eksempelmateriale anføres en række forbindelser med en og samme verbalpartikel på en skala fra konkret til overført betydning: »tage bolden op, tage pungen op af lommen, tage kartofler op, tage passagerer op, tage en elev op i matematik, tage kampen op, tage plads op« (Novotný 1991, 17).²⁰

Samtidig danner selv de mest u-idiomatiske forbindelser af verbum og verbalpartikel en grammatisk enhed, for så vidt som de ændrer grammatisk semantik. Om dette skriver Per Durst-Andersen eksempelvis (Durst-Andersen 1996, 72),²¹ at »in Danish the same lexeme (e.g. bære) is used as an activity verb (Hun bar sækken), as well as an action verb (Hun bar sækken op på loftet)«, hvad der svarer til sætningerne (a) »Она носила мешок« (activity) og (b) »Она отнесла на чердак« (action) (c.9) på russisk. Dernæst siger han ligeud, at »such systematic syntactic changes in Danish have the same functional content and correspond fairly closely to what in other languages is expressed by (morphological) derivational and inflectional means« (c.10) og anfører endelig en direkte parallel mellem syntaktiske forbindelser af verbum + verbalpartikel i dansk og afledninger og bøjningsformer i andre sprog.

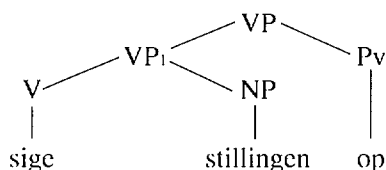
Den leksikalsk-grammatiske enhed mellem verbum og verbalpartikel kan meget let gengives i en træstruktur, når det drejer sig om svensk (V – Vp – Obj):

Forbindelsen verbum – verbalpartikel danner på laveste strukturniveau et såkaldt »fraseverbum«, en tæt leksikalsk og funktionel enhed. Samtidig svarer den lineære struktur på svensk fuldstændig til træstrukturen.

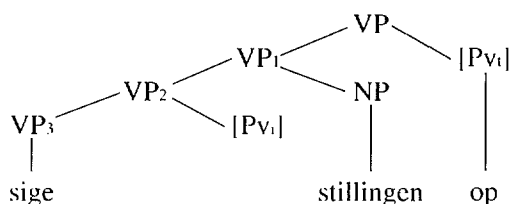
Anderledes på dansk (V – Obj – Vp). Prøver man at afbilde lignende udtryk på dansk i en træstruktur, øver man åbenlys »vold« mod sproget: a) Enten forvrænger skemaet det semantiske indhold, eller også b) falder træstrukturen ikke sammen med den lineære struktur.

Variant (a) kan illustreres således:

I dette tilfælde oprettes den tætteste forbindelse på det dybe niveau mellem verbet *sige* og objektet *stillingen*, hvad der ikke svarer til sprogets virkelighed, eftersom verbet *sige* alene refererer til en taleakt og ikke kan forbindes med substantiver uden for dette semantiske felt.

Variant (b) kan illustreres således:

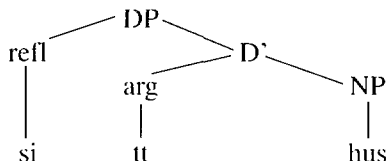

hvor indeks *i* betegner det dybe niveau, og indeks *t* transformationen.

Overbeviste generativister ville formentlig prøve at forklare den slags »ulydige« danske strukturer ved at indføre transformationsindekser af denne type. Dette ville dog i alle tilfælde være »vold« mod sproget. På dette punkt er jeg enig med Hans Basbøll, som i sin kritik af den transformationsgrammatiske metode anfører princippet om beskrivelsens økonomi, som han omtaler som »the principle of Occam's razor«. Det lyder: »No more structure should be postulated than is necessary to account for the observed data« (Basbøll 1975, 110).²²

Det er karakteristisk, at adskillige svenske transformationsgrammatikere benytter såvel træstrukturer som fremstilling ved hjælp af parenteser i deres beskrivelse af ét og samme materiale. Det vidner om en tæt samhørighed mellem disse to typer syntagmebeskrivelse, for så vidt som begge er i stand til adækvat at gengive strukturer, dannet ved katenation af adleddene. Jf. f.eks. Delsings beskrivelse af ordgruppen *sitt hus* (s. 165):

[DP si | D' tt | NP hus] | |
 refl. arg.

Mod en sådan beskrivelse kan man objektivt set indvende, at affikset *-tt* er tættere knyttet til *si-* end til *hus*. Her er det vigtigste for mig imidlertid at fremhæve forfatterens forsøg på for enhver pris at bevare katenationsprincippet.

Hvad angår forbindelsen mellem sprogstruktur og sprogbeskrivelse er det værd at nævne Chr. Platzack, som konsekvent arbejder i Chomskys tradition. I en artikel fra 1986 (Platzack 1986)²³ søger han med udgangspunkt i begreberne *government and binding* at begrunde, hvorfor dansk og svensk adskiller sig fra hinanden mht. tilstedeværelse/fravær af infinitivpartikel i følgende tilfælde:

- Dan. Han siges at være rig.
 Sv. Han säges vara rik.
 Dan. Hun vovede ikke at sige det.
 Sv. Hon vågade inte (att) säga det.
 Dan. Albert har tilstået at være tyven.
 Sv. Albert har erkänt sig vara tjuven

Platzacks bevisførelse er efter min mening unødigt kompliceret, eftersom den bygger på indføring af en markør (-Tense), som ikke reelt kan iagttages, snart på én plads og snart på en anden. På denne baggrund konkluderer han, at infinitivpartiklen *at/att* hører hjemme på clause niveau i svensk og på IP niveau i dansk (Platzack 1986, 125).

For mig er det desuden interessant, at den svenske forfatter sammen med den vertikale træstruktur også anfører en parentesbeskrivelse:

- Dan. Otto forsøger (CP (-Tense) PRO (IP at (VP fløjte)))
 Sv. Otto försöker (CP att PRO (IP (-Tense) (VP vissla))) (Platzack 1986, 128)

Derefter beviser han – på basis af en række yderst komplicerede, på sin vis elegante, logiske operationer, der bygger på indføringen af apriori postulerede tomme pladser – at infinitivpartiklen i visse tilfælde er obligatorisk for dansk, mens dens fravær derimod er obligatorisk for svensk.

Jeg er helt enig med Platzack i, at »the difference between Swedish and Danish control infinitives, with respect to possibility to leave out the infinitive marker, follows directly from the different positions of the infinitive marker in these two languages« (s. 128), men forholdet er langt enklere og kræver ikke indføring af ikke-eksisterende pladser og dybdestrukturelle regler.

Som jeg har vist i min undersøgelse af infinitivkonstruktioner i dansk og svensk (Никуличева²⁴ 1993), svarer afvigelserne mellem infinitivhelhedernes opbygning i dansk og svensk nøje til de karakterologiske principper for syntagmeopbygningen i de to sprog.

Som Diderichsen har anført, »beror infinitivpartiklens brug på styrelse« (Diderichsen 1976, 66).²⁵ Det betyder at infinitivpartiklen har en relaterende funktion i sætningen. Dens opgave er at markere, at infinitivhelheden fungerer som nominalt led. I kraft af denne funktion vil infinitivpartiklen altid stå yderst i infinitivhelheder på svensk, hvilket er i overensstemmelse med parentesprincippet: (*att* (*dolskt* (*bespeja alla egenheter*))).

I danske infinitivhelheder viser tendensen til rammestrukturer sig ved, at den relaterende partikel står nærmere ved kernen end de adverbialer, som indgår i helheden. Herved fremkommer en diskret rammeagtig struktur: *lumsk at udspejle* små ejendommeligheder.

Forskellene mellem dansk og svensk mht. tilstedeværelse/fravær af infinitivpartikel fremkommer i konstruktioner, hvor prædikatet består af finit verbum + infinitiv.

Parentesstrukturen i svensk afviser markøren *att*, fordi denne ellers ville skille prædikatets to dele:

Han (((sägs tala) svenska) flyttande)
 (((V_{fin} V_{inf}) Obj) Adv)

I dansk anvendes en diskret struktur, hvor infinitivhelheden bliver til objektet:

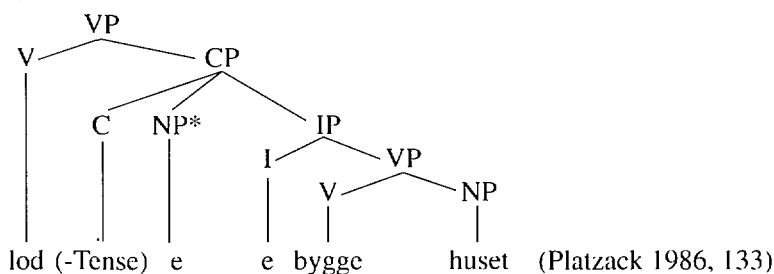
Han siges *at tale svensk*.
 S – V – O

Hvis en infinitiv i dansk indgår i en tæt forbindelse med et finit verbum, udelader man infinitivpartiklen ligesom i svensk. Det er dog værd at bemærke, at denne enhed dannes i overensstemmelse med det danske rammeprincip:

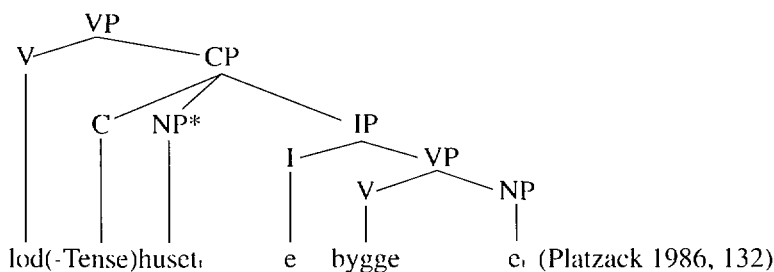
Dan. Han lod huset bygge.
 Sv. Han ((lod bygge) huset).

Platzack kan modsigelsesfrit (hvis man ser bort fra de efter min mening unødvendige tomme pladser) anbringe det svenske eksempel i en træstruktur (a). Men når det drejer sig om tilsvarende danske eksempler, er han igen nødt til at indføre transformationsindekser og derved gøre vold på sproget (b).

(a) Sv.

(b) Dan.

Jeg begyndte med at konstatere, at der eksisterer karakterologiske forskelle mellem syntagmeopbygningen i dansk og svensk. Derpå har jeg sammenlignet forskellige syntaktiske beskrivelsesteorier. Som konsekvens heraf har jeg kunnet postulere en afhængighed mellem syntagmeopbygningen i et givet sprog og det metasprog man vælger til dets beskrivelse.

De for svensk så karakteristiske katenationer, der beror på parentesprincippet, lader sig langt mere naturligt indføje i transformationsgrammatikkens træstrukturer end rammestrukturerne i dansk. Heri skal man formentlig finde forklaringen på, at feltanalyse, der er så benyttet i Danmark, ikke har vundet samme udbredelse i svensk lingvistik, hvor man derimod i højere grad anvender IC-analyse.

Noter

1. Hansen, Aa: *Moderne dansk*. I-III. Kbh. 1967.
2. Hansen, E.: Dansk grammatik, i: *Forskningsprofiler*. Kbh. 1989.
3. Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии. Санкт-Петербург, 1996.
4. Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. – М. Главная редакция восточной литературы, 1975.
5. Høysgaard, J.: *Accentuered og raisonnered Grammatica*. 1747. Samme, i: *Danske grammatikere fra midten af det syttende til midten af det attende århundrede*. Bd. 5. Kbh. 1979.
6. Wiwel, H. G.: *Synspunkter for dansk sproglære*. Kbh. 1901.
7. Diderichsen, Paul: Synspunkter for dansk sproglære i det 20. århundrede, i: *Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede*. Kbh. 1965, s. 213-239.
8. Herslund, M.: Particles, prefixes and Preposition Stranding, i: *Nydanske studier & almen kommunikationsteori* 14. Kbh. 1984, s. 34-71.
9. Herslund, M.: Generative Linguistics in Denmark, i: *Studies in the development of Linguistics in Denmark, Finland, Norway and Sweden*. Papers from the Conference on the history of Linguistics in the Nordic countries. Oslo 1994, s. 60-83.
10. Никуличева Д. Б. Проблемы характерологической синтагматики скандинавских языков. // Глава в книге «Контрастивно-сопоставительное изучение скандинавских языков», (Скандинавские языки. Выпуск 3.). – Эдиториал УРСС, 1996.
Nikulitjeva, Dina: Kontrastiv analyse af de centralskandinaviske sprog: syntagmecompygning, i: *Selskab for Nordisk Filologi: Årsberetning 1994-1995*. Kbh. 1996, s. 128-138.
11. Andersson, E.: *Verbfrasens struktur i svenskan*. Åbo 1977.
12. Никуличева Д. Б. О коммуникативной организации синтаксических единиц, меньших, чем предложение. // Скандинавские языки. Структурно-функциональные аспекты. – М.: Институт языкознания, 1990. – С. 176-197.
13. Loman, B.: Om relationen mellan ordföljd och betydelse hos framförställda attributiva bestämmingar till substantiviska huvudord, i: *Arkiv för Nordisk filologi* no. 71. Lund 1956, s. 218-244.

14. Holms, Ph., J. Hinchliffe: *Swedish. A Comprehensive Grammar*. Routledge Grammars. London, New-York 1994.
15. Allan, R., Ph. Holms, T. Lundskaer-Nielsen: *Danish. A Comprehensive Grammar*. Routledge Grammars. London, New-York 1995.
16. Никуличева Д. Б. О коммуникативной организации синтаксических единиц, меньших, чем предложение. // Скандинавские языки. Выпуск 2. – М.: Институт языкознания, 1990.
17. Кузнецов С. Н. Теоретическая грамматика датского языка. Синтаксис. – М.: Наука, 1984.
18. Delsing, L. O.: *The Internal structure of Noun Phrases in the Scandinavian Languages. A Comparative Study*. Malmö 1993.
19. Dahlstedt K.-H., P.-U. Ågren: *Övre Norrlands bygdemål*. Skrifter utgivna av John Nordlander-Sällskapet 2. Cewe, Umeå 1980.
20. Novotný, Robert: Danske verbers enhedsforbindelser, i: *Mål & Mæle*. 1991, 4, s. 13-19.
21. P. Durst-Andersen og M. Herslund: *The Syntax of danish verbs: lexical and syntactic transitivity. Contents, expression and structure*. Studies in danish funtional grammar. E. Engberg-Pedersen m.fl. Amsterdam 1996.
22. Bashøll, Hans: Grammatical boundaries in phonology, i: *Annual report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen*, nr. 9, 1975, s. 109-135.
23. Platzack, Chr.: The structure of infinitive clauses in Danish and Swedish, i: *Scandinavian syntax*. Ed. by Östen Dahl & Anders Holmberg. Stockholm 1986, s. 123-137.
24. Никуличева Д. Б. Контрастивная синтагматика конструкций с инфинитивом в датском и шведском языках // XII конф. по изучению истории, экономики, литературы и языка в Финляндии. Тезисы. 230-232.
25. Diderichsen, Paul: *Elementær dansk grammatik*. Kbh. 1946. Samme: 3. udg. 1976.

Den danske der-konstruktion

Af Lars Brink

I det følgende agter jeg at give en samlet fremstilling af *der*-konstruktion i dansk. En status, der vel er fyldigere og mere diskuterende end naturligt i en stor reference-grammatik, men på den anden side mindre end i en samling primær-afhandlinger, der tilsammen skulle dække alle sider af fænomenet. Den vil rumme mange nye iagttagelser, årsagsforklaringer og argumenter – hvilke, vil klart fremgå – men hovedformålet er afklaring, status.

Den historiske udvikling og dermed detail-årsagerne bag det moderne *der* vil jeg ikke gå dybt ind i. Subjektsvikaren *der* er udviklet af adverbiet *der* i tryksvag form, opr. [o dər], der ifølge lydloven om r-vokalisering bliver til [o dɔ] eller (nu almindeligst) [o dα], udtaler, der er identiske med subjektsvikarens. Brink & Lund 1975 § 36. En hovedårsag hertil – ligesom til subjektsvikaren *det* – er en tendens til at udstyre enhver sætning med et subjekt, uanset om sagforholdet bag ytringen berettiger det, hvilket er et, svagt, indicium på, at vort biologiske sprogorgan er disponeret for subjekter, men naturligvis kan tendensen blot skyldes en generalisering af ytringer med – sagligt begrundet – subjekt. Det interessanteste perspektiv – og vel grunden til, at *der* er blevet følt som det grammatisk mest spændende ord i sproget – er, at det eftertrykkeligt viser, at der i dansk rent psykologisk findes en subjektsplads i enhver sætning, og at denne »gerne vil« udfyldes.

En anden overordnet årsag synes at være trangen til at give eksistential-sætninger en syntaktisk særegen form (*der er ...*). Som Brentano har påpeget (Kuroda 1972), er eksistential-udsagn noget helt for sig. Man kan sige, at de hævder, hvad der i alle andre verber ligger forudsat, og er tømt for resten bortset evt. fra »stedet hvor«. Talrige sprog, fra de velkendte til oldgræsk, russisk og kinesisk, giver disse udsagn en helt egen – genetisk bestemt? – form med verbum + fænomen-betegnelse – herunder finsk, der har lokativ + 'være' + eksistential-subjektet i partitiv (hvis det er flertalligt) i stedet for nominativ. (Se Jespersen 1914).

Jeg prøver at beskrive alle de regler, der gælder subjektsvikaren *der* – og at forklare dem. En forklaring er altid HISTORISK: Hvorfor opstod/forsvandt regel x af en ældre sprogtilstand uden/med reglen. Og den er altid

AHISTORISK, fordi årsagen er noget synkront i den sproglige bevidsthed hos de sprogbrugere, der indførte/afskaffede reglen.

Jeg vil ikke give nogen forskningshistorik, men en del ophavsmænd vil blive nævnt, og litteraturlisten savner næppe nogen væsentlig omtale af det lille danske *der*. Derimod kan der i den udenlandske litteratur om beslægtede konstruktioner, specielt den rige svenske og engelske-amerikanske, måske findes yderligere regler, der også har gyldighed for dansk. De har i så fald ingen rolle spillet i den danske litteratur. Eksistens-reglen har jeg hentet fra amerikansk og svensk forskning, hvor den fremhæves klarere.

Der vil flere steder sendes sideblikke til andre sprog, især germaniske.

Der findes følgende typer med subjektvikaren *der*, også kaldet *foreløbigt subjekt*, *formelt subjekt* og *formelt (subjekts)sitativ*:

1. Ubestemt subjekt (uden kløvning)
2. *Der*-kløvning
3. Opremsning
4. Subjektløs sætning i passiv
5. Subjektløst *være* + adjektiv
6. Andre subjektløse sætninger
7. Hv-ledsætning
8. Relativsætning
9. Ledsætnings-*der* i sætningsknude

Type 1: Ubestemt subjekt

Type 1, grundtypen, har vi fx i

- 1 Der går en sky for solen

Denne konstruktion med *der* på subjektsplassen og det reelle subjekt på objektspladsen er en slags omformning af

- 2 En sky går for solen

som nu tilhører litterært sprog, men oprindelig var enerådende. Psykologisk sker der i dag ikke nogen omformning (det er der i hvert fald ikke rejst nogen argumenter for), så meget mindre, som de ikke betyder det samme, hvorom senere. Det moderne *der* indtræder i sætninger med ubestemt rema-subjekt – herunder *en sådan*, *nogen*, *(så) meget*, *mange*, *in-*

gen, men ikke *man*, *alle*, *enhver* – når disse sætninger udtrykker noget EKKSISTENTIELT, dvs. om noget eksisterer, findes et sted, mangler, opstår eller forsvinder, eller om noget sker (subjektet betegner da en begivenhed). Jeg bruger den mere handy og hævdvundne term *eksistens*-reglen frem for Erik Hansen 1996's *tilstedeværelses*-regel; ganske vist drejer det sig helt overvejende om tilstedeværelse (78% i mit materiale i aktiv), men der er jo altså også tilfælde med ren eksistens (*der er ingen hekse*) og *ske* (*der sker en ulykke*). Vi har da fx

- 3 Der har været folk på gaden
- 4 Der sker snart en ulykke
- 5 Der kom en soldat marcherende hen ad landevejen
- 6 I går døde der desværre 2 i trafikken
- 7 Faldt der en hund ned fra taget?
- 8 Hen ad midnat vankede der pandekager

Der bruges altså ikke *der* i sætninger med bestemt subjekt:

- 9 ÷Der har været alle folkene på gaden
- 10 ÷Der sker snart ulykken
- 11 ÷Der kom soldaten marcherende hen ad landevejen
- 12 ÷I går døde der desværre de to i trafikken
- 13 ÷Er der faldet min hund ned fra taget?
- 14 ÷Hen ad midnat vankede der pandekagerne

Kravet om, at sætningen skal meddele noget eksistentielt, gælder i AKTIV. Derfor er følgende aktive sætninger sprogstridige:

- 15 ÷Der har råbt mange folk på gaden
- 16 ÷Der kom en soldat rent på spanden
- 17 ÷I går revolutionerede der igen to soldater
- 18 ÷Har der jaget en hund en kat ned fra taget?
- 19 ÷Der klagede lige en kunde over sovsen

mens følgende passive sætninger er i orden:

- 20 Der blev råbt mange børn op i klassen
- 21 Der blev trænet/pryglet nogle soldater henne på landevejen
- 22 I går blev der igen talt 2 cyklistere i Snødes trafik
- 23 Er der jaget en hund ned fra taget?

I passiv kan de fleste sætninger med ubestemt subjekt optræde som *der*-konstruktion, der normalt er ligeså obligatorisk i tale som i aktive sætninger. Evt. undtagelsestyper kender jeg ikke bortset fra passivvendt objektsprædikat, dvs. med udfyldning i forvejen af prædikativ-pladsen, fx

- 24 ÷Der blev kaldt en minister »den faldne Engell«

samt non-eksistentielle deponentia. – Forskellen mellem aktiv og passiv

er let at forklare. Det må være de særnordiske *der*-passiver uden subjekt, men med underforstået ubestemt subjekt, dvs. type 4, fx

- 25 Der blev danset (en masse danse) på gaden
- 26 Der er blevet råbt (en masse stygge ord) i klassen
- 27 Der blev talt (ti tal) over ham
- 28 Der jages (storvildt) i skoven
- 29 Der bages (brød)

der har banet vejen for de non-eksistentielle passive *der*-sætninger med ubestemt subjekt. Desuden er forskellen eksistens/non-eksistens ofte udflydende i passiv, hvor den handling, der skulle give non-eksistentielt præg, er nedtonet ved agens-udeladelsen, fx i

- 30 Der er blevet stjålet nogle fodboldstøvler

En tyv har stjålet dem (non-eksistentielt), men nok så væsentligt: de er forsvundet (eksistentielt).

Endelig har det utvivlsomt spillet ind, at passive sætninger jo normalt ikke har N-pladsen udfyldt i forvejen, dette håndfaste ydre tegn (i aktiv) på, at sætningen er non-eksistentiel. Hvormed stemmer, at netop sætninger som 24 er uimodtagelige for *der*. (De to sidste grunde er stærke nok til at forklare den ret udbredte brug også i engelsk af passivisk *there*, idet engelsk jo mangler type 4, *der bages*:

- 31 There were two managers arrested for fraud
- 32 There were some kittens drowned in the pond)

Nær op ad passiv har vi det non-voluntative refleksive *lade*. Også det tager non-eksistentielt *der*:

- 33 Der lader sig ikke gøre mere
- 34 Der lod sig finde en udvej

hvorimod det voluntative *lade sig* hverken har passiv-affinitet eller er eksistentielt, hvorfor det ikke tager *der*:

- 35 ÷Der lod sig falde en dreng ned fra træet

Kravet om eksistentiel betydning – i aktiv – kommer særlig tydeligt frem ved verber, der dels har en eksistentiel betydningsvariant, dels en non-eksistentiel. Kun den første konstrueres med *der*:

- 36 Der arbejder ('er') 700 mennesker på fabrikken
- 37 ÷Der arbejder ('bestiller noget') 700, resten driver den af
- 38 Der sang ('var') 70 i koret dengang
- 39 ÷Der sang én sopran i 7. takt, alle andre var hæse
- 40 Der sover ingen i den seng ('Der skal ikke være nogen i den seng i nat')
- 41 ÷Der sov et barn i den seng
- 42 Der rejste sig et brøl fra forsamlingen

- 43 ÷Der rejste sig en dame for mig
 44 Der hersker kaos over hele landet
 45 ÷Der hersker en grim tyran over hele landet
 46 Der består et smukt forhold mellem moder og datter
 47 ÷Der bestod et andet forhold af lutter problemer ('Et andet forhold bestod af lutter problemer')

Tilsvarende: I sætningen

- 48 Mange danskere *er* i Spanien om sommeren

betyder *er* 'ferierer', en betydningsvariant, der kommer særlig klart frem i

- 49 Vi 'var' ingen steder i år

Betydningen er ikke (særlig) eksistentiel og forliges derfor dårligt med *der*:

- 50 ?Der ferierer mange danskere i Spanien om sommeren

- 51 ÷Der er mange danskere i Spanien om sommeren

Den sidste sætning er umulig i nævnte betydning, men til gengæld fuldgod, når *være* blot betyder 'befinde sig' og således indbefatter de fastboende danskere i Spanien, en sætningsbetydning, der ikke kan formes uden *der* (hvorom nedenfor).

En sætning som

- 52 En konge *svar* i Jerusalem

med tryksvagt *være* er heller ikke rigtig eksistentiel. *◦Være* betegner her okkasionel væren: Kongen bor ikke i Jerusalem, men er på gennemrejse eller lignende. Den kan, ligesom synonyme sætninger, ikke have *der*:

- 53 ÷Der *svar* en konge i Jerusalem

- 54 ÷Der opholdt sig en konge midlertidigt i Jerusalem

- 55 ÷Der opholdt sig en konge på gennemrejse i Jerusalem

De meddeler mere noget om kongens rejseri end om hans koordinater. Derimod naturligvis

- 56 Der *svar* mus i Jerusalem

Subtil er betydningsforskellen – bortset fra 'ikke' – mellem

- 57 Der rørte sig ikke et blad (= 'der var ingen vind')

og

- 58 Pludselig rørte et blad sig

der ikke tager *der*, fordi den faktiske betydning er = pålydendebetydningen og dermed ikke eksistentiel.

Det er værd at bemærke, at sproget »betragter« det at dø som ophør af eksistens, men jo ikke mærkeligt, og endnu mere interessant, at den umiddelbare verdensanskuelse, der ligger bag vort sprog, også ser planter dø således:

- 59 Der er visnet en rose

Det følger af eksistens-kravet, at eksistentielle, aktive *der*-sætninger ikke tåler mådesadverbialer:

60 Der løb (≠skrigende) en dreng ud i haven

61 Der lå en løve (≠dovent) i græsset

for så er hovedbudskabet ikke længere eksistens, men »måden altså, at der eksisteres på«.

C. F. Bruun og Kristian Mikkelsen, der grundlagde beskrivelsen af *der*, lagde ingen hhv. ringe vægt på eksistens-betydning. Mikkelsen 1911 taler p. 26 om »tilstedeværelse ...bevægelse, hændelse, tilstand eller forandring« (!) og bygger især reglerne op omkring verbets transitivitet, således at transitive verber i almindelighed ikke tager *der*. Såvidt jeg kan se, kan man helt undvære en regel om transitive verber, objekter og prædikativer som hindring for *der*. En sådan regel opsuges simpelthen af eksistens-reglen, da de fleste sætninger med objekt/prædikativ jo ikke er eksistentielle, men fortæller, at nogen eller noget gør noget ved nogen eller noget eller har en vis egenskab. Derfor undgås *der*. Men når sådanne sætninger en sjælden gang ér eksistentielle, får de også *der*:

62 Der finder en koncert sted i parken kl. 3

63 Der opholder sig ca. 200.000 indvandrere i Danmark

64 Der mødte Jensen en rygende ruinhob (= en rygende ruinhob kom til syne for ham)

65 Der ventede ham en festmiddag

66 Dagen efter nåede der ham et brev fra onklen

67 Der undslap ham en ed

68 Der påkom mig en ondartet forkølelse

69 Der tilfaldt nevøen en formue

70 Der tilkommer dig en fyrstelig betaling

Alligevel fornemmer jeg, at udfyldning af prædikativpladsen og pladsen for direkte objekt psykologisk er hæmmende for *der*, eftersom non-eksistentielle *der*-sætninger med disse led gennemgående lyder endnu mere forrykt end non-eksistentielle uden disse, sammenlign fx 18 med 19.

Bemærk, at rækkefølgen i den nys nævnte ret sjældne type med både *der*, direkte objekt og subjekt er O_a – Subj (*sted* i *finde sted* er klart nok et fast adverbial), hvad jeg forklarer ved, at det direkte objekt i disse forbindelser let føles som et indirekte objekt og subjektet i *der*-konstruktion har karakter af direkte objekt, idet vi jo altid har rækkefølgen O_i – O_a.

Verbet *tilkomme*, se eks. 70, fortjener en kommentar. Det er ikke eksistentielt, eftersom det betyder 'bør tilfalde'. Jeg vil tro, at det er et levn fra ældre tid, hvor verbet også havde sin pålydende betydning 'komme

(hen) til' og den »dekoriske« betydningsoverførsel til den nuværende var levende.

Også *der* ved eksamens-verberne *dumpe* og *bestå* kræver forklaring:

71 Der dumpede 3

72 Der bestod 4

Jeg forklarer *der dumpede* analogt med *der tilkommer* ved, at den metaforiske pålydende betydning 'faldt fra' var levende, da udtrykket skabtes (jf. tilsv. udtryk som *skride*, *falde igennem*, svensk *köra*), og at forbindelsen herefter blev glose-overleveret trods metaforens blegnen. *Der bestod*, der vel ikke er helt velformet, skønt almindeligt, er da blot tiltrukket af *der dumpede*; tilføjer det objektet *eksamen*, der er umuligt ved *dumpe*, bliver non-eksistensen indlysende, og *der* undgås, jf. ovenfor om hindrende objekt.

Eksistenskravet i sætninger som *der stårlgårløberlrenderlsidderliggerlhænger en mand i haven* er semantisk interessant. De meddeler klart nok noget eksistentielt – en mand befinder sig der – og det er det væsentlige i meddelelsen (der til mange sprog må oversættes med verbet for 'være'), men samtidig er der jo en non-eksistentiel tilkendegivelse af subjektets »gangart«, som også skal være sand for, at hele sætningen bliver sand. Det synes mig derfor, at man her må indføre et skel mellem hovedbudskab og underordnet budskab, som jeg ikke kender gode paralleller til andetstedsfra.

Eksistens-kravet ved abstrakter

Abstrakt subjekt ved *der* har været upåagtet. – Følelser og stemninger er subjekt i *der*-konstruktion ganske som håndgribelige ting:

73 Der var stor sorg i landet

74 Der var god stemning

75 Der var glæde i det lille hjem

Det samme gælder egenskaber:

76 Der er fornuft i forslaget

77 Der er tyngde i støvlerne

78 Der er forskel på folk og matroser

I egenskabs-sætninger er eksistens-kravet klart uopfyldt. *Der*-konstruktionen bliver her et rent formelt grammatisk alternativ til prædikativiske og attributiviske formuleringer som

79 Forslaget(s) ophav er fornuftigt

80 Det er tunge støvler

81 Folk og matroser er forskellige

Formuleringen har basis i den ejendommelighed i dansk og andre europæiske sprog, at egenskaber kan behandles som selvstændige fænomener eller ting – med den uheldige følge, at filosoffer, fornemmelig Kant, har troet, at *das Ding an sich*, dvs. ribbet for egenskaber, har en eksistens, som vi ganske vist for evigt er afskåret fra at erkende. En mærkelig, naiv opfattelse, der lettest forklares ved troen på, at Gud har skabt tingene én gang for alle og så ladet dem være sæde for visse egenskaber. Som om en vin berøvet alkoholiske egenskaber ikke straks ophører med at være vin, eller enhver ting uden en vis modstand mod gribende hænder, og udstrækning, ikke *eo ipso* ophører med at være en materiel ting.

Alternationen gælder ikke nødvendigvis adjektival-substantiver i almindelighed. *Nødvendighed* er således et substantiv afledt af adjektivet *nødvendig*, men det er ingen egenskab (men et syntaktisk abnormt ord, der fortæller, at en person, nemlig den, for hvem subjektet er nødvendigt, lider skade uden dette). Derfor

82 =Der er 100%’s nødvendighed for varmt, tykt tøj

Derimod

83 Der er mulighed for sne

men

84 =Der er umulighed for sne

Andre abstrakter går heller ikke så glat. Således tager verbalsubstantiver ikke *der* i deres reneste verbalbetydning, hvad enten det drejer sig om tilstande, overgange eller processer:

85 Der er pligt til snerydning (= ‘formel pligt’ o.k., men = ‘din moralske pligt’ uacc.)

86 =Der var altså redning af alle børnene

87 Der var læsning i den mindste klasse (= ‘faget læsning’ o.k., men = ‘læseaktivitet’ uacc.)

88 Der var en stigning (= ‘prisstigning’ o.k., men = ‘det at stige’ fx om ballon uacc.)

89 =Omsider var der søvn

men nogle faste udtryk tager *der*, selvom eksistens-kravet må siges at være uopfyldt:

90 Der er tale om

91 Der er forståelse for

Der er andre undtagelser. Fx tager selve ordene *tilstand*, *forhold*, *overgang*, og *proces der* i ren verbalbetydning (*der hersker en tilstand*, *gælder et forhold*, *foregår en overgang*, *sker en proces*). I teoretisk fremstilling er disse formelle *der*-konstruktioner, uden reelt eksistens-signal, nærmest uundværlige til klargørelse af vanskeligt overskuelige forhold – og deri ligger vel deres genesis. (Men naturligvis bliver en sådan substantial-stil også misbrugt).

Som det i øvrigt fremgår: Når substantivet betegner et institutionaliseret handlings- eller tilstandskompleks såsom møder, sammenstød, prisstigninger, sejre, nederlag, svømmeundervisning osv., tager det et *der*, som ofte utvungent kan ses som eksistentielt:

92 Der begynder en forestilling kl. 19

93 Der var et værre cirkus i hele lejligheden (metaforisk eksistentielt)

Og selvom en sætning som 94 strengt taget ikke er eksistentiel:

94 Der var stor luftforurening allerede i 70'erne

hvor det, at diverse gasser blander sig med og forurener atmosfæren, ikke er noget eksistentielt i sig, ja, så dækker den jo alligevel, at disse stoffer opstår og forefindes i luften.

Her har vi så overgangstilfældene – the missing link – til *der*-konstruktion ved *ske*. *Ske* udtrykker nemlig typisk ikke noget eksistentielt, hverken direkte eller indirekte:

95 Der skete en masse

Jeg undrede mig længe over, hvorfor *ske* og synonymer tager *der*. Ingen af mit materiales 5 belæg på *ske* er således eksistentielle. Men det skal sikkert forklares ved de ovennævnte *der*-villige verbalsubstantiver ved *være*. Dé kan nemlig ofte ligeså godt have *ske* som *være*:

96 Der var/skete 3 sammenstød

97 Der var/skete/blev foretaget/indtraf ændringer

98 Der var/skete/opstod/indtraf/foregik stor forurening

hvorefter *ske* osv. generelt er kommet til at tage *der*, selvom det som sagt oftest dækker non-eksistentielle forhold. – Også i de andre nordiske sprog tager *ske* osv. med legende lethed subjektvikar, ligesom i engelsk (*happen*), selvom dette sprog sparer på *there* ved andre verber end *be*.

Endelig om tid. Også tid behandler de europæiske sprog grammatisk som noget materielt, som en pølse, der kan skæres i skiver. I modsætning til indianersprog som hopi, fremhævede Benjamin Lee Whorf.

Tid som subjekt tager smertefrit *der*, og forbindelsen har i almindelighed eksistentiel karakter. Det, der »eksisterer«, er enten det, tiden fordri- ves med, som de ovennævnte forestillinger, kampe og sejre, eller sekvenser såsom solopgang-lys-solnedgang-nat, måneskifter, mandag-til-søn- dag-forløb osv. (Men selvfølgelig er det hele en sproglig illusion: Hver- ken tid eller sekvenser eksisterer, som ting eller følelser gør, og tidsind- holdet er vel oftest også noget non-eksistentielt som fx i 101). Fx

99 Der gik tre (stormfulde) uger

100 Så kom der en vidunderlig dag

101 Der 'var en tid, da jeg var meget lille

De traditionelle (vejr- og) tidsangivelser tager imidlertid subjektvikaren *det* (klokkeslet *den*). Og når »stedet hvor« er dér, hvorfra afsender taler, på den sædvanlige lavbevidste måde (jf. *det er varmt* under type 5), er *det* obligatorisk:

102 Det er 1997/sommer/juni/påske/min fødselsdag (reelt ubestemt!)/tirsdag/midnat
Men ellers kan der bruges *der*, idet der dog er en betydningsforskel mellem *det*- og *der*- sætninger, der kun i specialtilfælde bliver subtil. *Det* er rent tidshenvisende; det henfører den pågældende tid til en bestemt periode eller et bestemt tidspunkt. *Der* fortæller eksistentielt, at en skive af tids-pølsen foreligger, er gået osv., med særligt henblik på tidens indhold:

103 Det/Der er vinter i øjeblikket i Danmark

104 Det er tid til en Cecil ('det er et passende/fastsat tidsrum nu at ryge en Cecil i')

105 Der er tid til en Cecil ('der er tilstrækkelig tid for hånden til at ryge en Cecil')

106 Det er spærretid nu ('en af de bekendte perioder med det bekendte udgangsforbud er inde nu')

107 Der er spærretid nu ('der er (en periode med) udgangsforbud nu')

108 Der gik to dage (vikaren *det* meningsløs; nærmeste synonyme *det*-konstr.:*Det blev to dage senere*)

Ældre tiders eksistens-krav

Eksistens-kravet var ikke så strengt i forrige århundrede:

109 Vil der ingen med? (Bruun 1877 p. 7)

110 Den Historie har der en Bondemand fortalt mig (ibid. p. 8)

111 Det kan der Ingen begribe (H. C. Andersen II p. 171, Aa. Hansen 1967)

112 Der var en tysktalende Herre saa forelsket i hende, ... (S. Claussen: Folkelige Taler p. 146, Aa. Hansen 1967)

Sproghistorien er altså ikke kun gået mod udvidet brug af *der*, men det er nu ikke mit indtryk, at slige sætninger var almindelige, hverken i skrift eller tale. Bemærk, at de sprænger det moderne sætningsskema. Særlig sætninger med *ingen* og *nogen* har jeg lagt mærke til og jævnført med tilsvarende i nuyislandsk og tysk. Et levn heraf har vi i

113 Der er ingen ting så trist som at...

114 Der er ingen ting så galt, at det ikke er godt for noget

Mikkelsen (f. 1845) 1894 p. 253 nævner i denne forbindelse udtrykkeligt »*ingen* og undertiden ogsaa *nogen*« uden at markere dem som gammeldags. Hvorfor netop disse ubestemte pronominer, i tre sprog, har tiltrukket non-eksistentielt *der*, er mig gådefuldt.

Ubestemtheds-kravet

Med hensyn til kravet om ubestemthed er det ligeledes betydningen 'ubestemt', der skal være til stede. Betydningen 'ubestemt' kan udledes af de morfologisk ubestemte nominaler, når alle særtilfælde, der semantisk hører til i gruppen af bestemte nominaler, er trukket fra, og præciseres til: 'med referent, der ikke identificeres for modtager'. 'Ubestemt' er et overbegreb for 3 forskellige betydninger, der forekommer selvstændigt, og som vi senere får brug for. Derfor skal de nævnes her:

1) Non-real betydning, dvs. 'med referent, der ikke er en konkret eksisterende entitet' fx

- 115 Elevatoren kan bære 8 personer
- 116 Jeg ser ikke nogen lyserød elefant
- 117 Hvis du har noget tobak, så kom med det!
- 118 Jeg vil giftes med en pige med en rig far
- 119 Har du en trepattet kø?
- 120 Man taber altid lidt grus

(Betydningen kaldes i litteraturen ofte non-specifik, men blandes under dette navn ofte sammen med bet. 2)

2) 'Med real, men afsender-ubekendt referent' fx

- 121 Der var en eller anden, der skyggede for ham

3) 'Med real og afsender-bekendt referent' fx

- 122 Jamen, så har du brug for en bestemt mand

Vi har således intet *der* i

- 123 Anne kom ikke

idet *proprier* trods deres grammatiske form jo er semantisk bestemte. Ej heller tåler

- 124 Brevduer vender altid tilbage

der, selvom *brevduer* grammatisk er ubestemt, for betydningen er generisk og dermed bestemt. Sammenlign

- 125 Der vender altid et par brevduer eller tre tilbage

Der-konstruktion bruges i skrift ofte til at skelne mellem generisk betydning af nominaler i nøgen pluralis og ubestemt. I sidste tilfælde udelader skriften nemlig ofte den ubestemte pluralis-»artikel« *nogle*:

- 126 Flerordsudtryk (/flerordsudtrykket/flerordsudtrykkene) er kommet med i ordbogen (generisk, dvs. alle relevante flerordsudtryk)
- 127 Der er kommet flerordsudtryk med i ordbogen (ubestemt, dvs. nogle relevante flerordsudtryk)

Subjektet *en anden en* tager kun *der*, når dets faktiske betydning er = den pålydende betydning, ikke når den er = et forurettet 'jeg':

128 Der skal også være en anden en i stuen

Til gengæld har vi *der* ved bestemt form med tilhørende *kun*:

129 Der kommer kun de to søstre

for betydningen er 'ikke *andre personer* end de to', altså ubestemt.

Vi har også typer som

130 Der hersker den største uorden (= stort rod)

131 Der findes simpelthen ikke hans lige (= nogen ligemand)

132 Der kom de sædvanlige protester (= nogle af den sædvanlige slags)

133 Der er dem (= nogle), der mener, at Karthago bør ødelægges

134 Således vederfæredes der ham alligevel hans ret (= en retfærdighed)

135 Der mangler alle former/enhver form for salat (= salat af enhver slags)

136 Der lå det tomme omslag af en bog (= et: omslaget er bestemt af bogen, men - fordi bogen er ubestemt - ikke identificerbart for modtager)

Allerede Mikkelsen (og Falk & Torp og delvis Bruun) var klar over, at betydningen er mere afgørende end den ubestemte bøjningsform, og mange af ovennævnte sætningstyper, der viser det, er taget fra ham.

Også subjekt af typen

137 Der gælder *den regel, at kongen ikke må slås*

er i virkeligheden ubestemt! Det viser sig ved, at det alternerer med *en regel gående ud på, at kongen...* Når et nominal med adled bestemmes, fx *den blå bil, den bil, der holder i min garage*, gives oplysningerne 1) en klasse (bil), 2) en egenskab ved et eksemplar af klassen, 3) den oplysning, at 1 og 2 er nok til, at modtager kan gå ud i verden og udpege eksemplaret (in casu: 'der er kun én blå bil i vort samtaleunivers' hhv. 'kun én bil i min garage'). Den konkrete bil har næsten udtømmeligt mange andre egenskaber. Ved 137 er oplysning 1 til pynt, og eksemplaret udtømmes for egenskaber, så der bliver ikke noget at gå ud i verden at lede efter. Derimod har

138 Gjaldt den regel allerede i 1990?

bestemt subjekt: Reglen identificeres ved demonstrativet *den*, hvorefter modtager kan finde den og erkende dens egenskaber, der ikke nævnes i 138. 138 tager følgelig ikke *der*.

Det kan også nævnes, at når *det* som pronomen vicarium (el. hvad det nu skal kaldes) erstatter ubestemt subjekt + diverse evt. andre led, tager det *der* ganske som den ægte vare:

139 A: Faldt der noget ned fra taget? B: Ja, det gjorde der!

Endelig gælder det, at hvis der er tale om levende metaforik, så sejrer pålydendebetydningen:

140 ÷Der slap en sømand håndtaget (= døde)

Sætningen

141 Der er nu en særlig esprit over Valdemar betyder, at Valdemar er elegant, åndfuld osv., altså reelt et non-eksistentielt udsagn, men metaforen vinder, hvorimod *finde sted's* pålydendebetødning er så fossileret, at metaforikken taber.

Subjektet er en tekst

Ubestemthedskravet bliver særdeles interessant, når subjektet er tekstligt, ord eller sætninger:

142 Der står Den Store Napoleon på stenen

143 Der står disse tre ord på stenen

Jeg ser ikke rettere, end at vort modersmål her endnu en gang skelner vidunderligt mellem sprog og tale (den vigtigste distinktion i vor viden-skab, jf. Brink 1979). Selve sprogets ord står ingen steder – og da slet ikke på nogen sten, hvor der derimod kan stå nogle for modtageren i forvejen ubekendte eksemplarer af ordene. Og med hensyn til

144 Der står: »Berlin er faldet«.

145 Der står, at Berlin er faldet

så er subjektet heller ikke her en konkret bekendt ting, men en i forvejen ubekendt tekst med det nævnte indhold/den nævnte form.

Subjektet er en ledsætning

I sidste eksempel er subjektet en ledsætning. Når det er tilfældet, bruges der i dansk normalt *det* som subjektsvikar. Undtagen ved verbet *stå* 'stå skrevet' (der kun meget gammeldags kan have *det* som vikar), vel en overførsel fra *stå* + nominalt objekt:

146 Der står afsender/»slut«/5 ord nederst

Dette *der* + *stå* + ledsætningssubjekt synes – i samvirke med den selv-samme årsag – at have trukket *fremgå* og *gælde* med sig, så at vi har dobbeltformer *det/der*:

147 Det/Der fremgår, at du er doven

148 Det/Der gælder nu, at ingen må rykke baglæns

Jævnfør

149 Der gælder en regel / det mærkelige, at ... / den regel, at ...

150 Der fremgår noget helt andet af ...

Det stemmer godt med min forklaring, at *hedde* og *forlyde* holder *det*-skansen:

151 Det hedder i kommunikeet, at ...

152 Det forlyder fra Rom, at ... (kan vist ses med *der* hos uøvede)

eftersom de ikke er almindelige med nominalt subjekt.

De nævnte 3 verber har måske yderligere trukket ytringsverber i passiv med sig, fx *siges, hævdes, forklares, hviskes, konkluderes*, så at vi også her får vaklen:

153 ... ligesom *det/der* vel også bliver forklaret, hvad ordene i virkeligheden betyder.

154 *Det/Der* siges, at man inden for hjemmeværnet taler om de små gule.

Konservativt skriftsprog foretrækker *det*. Erik Hansen 1974, der fremhæver typen, formoder, at dette *der* er ret nyt i sproget. Men det er i hvert fald over hundrede år gammelt, for det nævnes allerede af Mikkelsen 1894 p. 257.

Fra *siges* osv. er der ikke langt til det ene meningsverbum *menes*, men her er der betydningsspaltning mellem *det*- og *der*-konstruktion:

155 *Det* menes, at han er syg ('man tror')

156 *Der* menes, at han er syg ('forsøges udtrykt')

Forklaringen på de passive undtagelser fra den ellers så faste *det*-regel er til dels atter, at *det/der*-skiftet afhængigt af subjektets verbal/nominal-status (*Det siges, at .../Der siges noget om, at ...*) er blevet svært for sprogbrugerne. Men hovedgrunden må være den enkle, at de er dannet som andre passive *der*-konstruktioner, der som nævnt ikke behøver at være eksistentielle. De har ganske vist ledsætning i stedet for ubestemt nominal, men så snart der med *stå* blev brudt en breche i reglen om obligatorisk *det* ved ledsætnings-subjekt, er passiverne kommet i skred. Foruden de nævnte ytringsverber i passiv har mit eget sprog fuldt acceptabelt *der (for)ventes, at ...*, og jeg ville tro, at man kunne finde *der* ved de fleste resterende herhenhørende passiver, fx **Der sesl høresl mærkesl tænkesl forbydes, at ...* som jeg ikke har beleg på og heller ikke selv helt accepterer.

Herudover har *der* i nærværende type I ikke ædt sig ind på det traditionelle *det*:

157 *Det* er skönt at være ung

158 *Det* glæder mig, at du selv kommer og siger *det*

Men slige sætninger er jo også åktive non-eksistentielle. – En almen relativsætning har »altid« krævet *der* i oversætningen:

159 *Der* kan komme, hvem *der* vil

160 *Der* blev gjort, hvad jeg bad om

Hvad's, hvilken's, hvem's og *uhåndgribeligheders bestemthed*

Der er sjældent tvivl om, hvorvidt et nominal er semantisk ubestemt. Pronominet *hvad* er dog lidt uklart. Den, der spørger med *hvad*, fx

161 Hvad brugte du?

er normalt åben for et svar med ubestemte størrelser, fx *mel, en kronik, 5 tegnestifter*, selvom der naturligtvis godt kan svares med noget bestemt fx *min yndlingssvensk nøgle*. *Hvad* tager derfor *der*-konstruktion (med den sædvanlige litterære udeladelse):

162 Hvad skete (der)?

163 Hvad blev (der) tilovers?

Spørges der derimod om bestemte individer, bruges overvejende konstruktion uden *der*:

164 Hvilken konge døde (?der) i 1648?

165 Hvad for en ambassadør var (?der) til stede ved festen?

166 Hvilke kjoler lå (der) i kufferten?

Hvem spørger normalt om bestemte personer, hvorfor talesproget ofte har konstruktion uden *der*, som dog er en mere uformel mulighed:

167 Hvem døde (?der) i 1648?

168 Hvem kom (der)?

169 Hvem blev (der) tilbage?

Konklusion: Selv når der spørges om bestemte entiteter, er *der* mere eller mindre sproget, dels fordi *hv*-ordet sjældent udelukker et ubestemt svar:

170 A: Hvem har myrdet greven? B: En af hans daglejere!

dels fordi *hv*-ordet alene qua spørgeord falder inden for sprog-psykens definition af 'ubestemt', hvad der jo heller ikke er mærkeligt. Se min ovenstående definition af 'ubestemt'.

Visse uhåndgribelige fænomener som fx forskelle, følelser og stemninger er ikke til at bestemmelses-rubricere. Er min glæde i dag den samme, som jeg følte i går? Er de 2 cm's højdeforskel mellem Ib og Bo den samme som mellem Ea og Le eller to forskellige af samme størrelse? Det ser ud til, at sproget ved *være* kræver *der* også ved bestemt form af slige imponderabilia:

171 Er der den forskel mellem dem?

172 Der var den samme stemning i Eliths programmer

173 Den kraft har der tydeligt været

men det er lige meget, om dette *der* er stedsadverbiet! *Være* må bare ikke mangle et *der*:

174 Er den forskel der mellem dem?

175 Den samme stemning var der i Eliths programmer

176 Den kraft har tydeligt været der

Ved andre verber er subjektets grammatiske bestemthed mere afgørende, men *der* kan snige sig ind:

- 177 Herskede (*der*) den forskel mellem dem?
178 Den samme stemning opstod (*der*) i Eliths programmer
179 Den kraft har (*der*) tydeligt manglet

Bemærk, at alle de nævnte subjekter har ubestemte synonymymer: *en sådan forskel* hhv. *en ganske lignende stemning* hhv. *en sådan kraft*.

Kravet om subjektet som rema

Mens kravet til verbets synonymitet med *være* ikke er så strengt i dansk – alskens opståen, forsvinden og bevægelse såsom falden i vandet er omfattet – er det et strengt krav, at sætningen – hvad enten den er aktiv og eksistentiel eller passiv og non-eksistentiel – ikke er tænkt som et prædikat udsagt om et tema-subjekt, et emne. Er den det, vil afsender typisk interessere sig selvstændigt for subjektet, ligesom han typisk vil kende det i forvejen (realt afsender-bekendt). En sådan temaholdig eksistential-sætning kan siges at ækvivalere med 'om et subjekt, s, gælder det, at + prædikat'.

De gamle *der*-løse sætninger var i virkeligheden gennemgående tvetydige: De var enten tænkt med tematisk eller rematisk subjekt, skønt formelt med subjekt på temaets normale plads, subjektets. Og flere forfattere har følt den moderne *der*-konstruktion som et entydiggørende fremskridt i sproget. For egen regning præciserer jeg dette som følger:

Tvetydigheden har alle grader:

1) En vis type har næsten entydigt rema-subjekt. Fx

180 Et cigaretskod lå på mit gulv den aften

Den lyder i dag med *der*-konstruktion:

181 Der lå et cigaretskod på mit gulv den aften

Men den kan tænkes med tema-subjekt. Næmlig fx hvis afsender vil fortælle et eventyr om et talende cigaretskod. I dag vil han typisk forme det med *der*-kløvning (type 2), der netop fremhæver temaet:

182 Der var et cigaretskod, der lå på mit gulv den aften

2) Tydeligere bliver tvetydigheden, når subjektet er et antal angivet med talord:

183 3 mus befandt sig i kirken den dag

Forstået med tema-subjekt siger 183, at det om 3 mus gælder, at de var i kirken den dag. Det udelukker jo ikke, at der også var andre mus i kirken den dag. Dette udtrykkes nu naturligt med kløvning:

184 Der var 3 mus, der befandt sig i kirken den dag

Forstået med rema-subjekt =

185 Der befandt sig 3 mus i kirken den dag

bliver det en dårlig vittighed, hvis afsender bagefter hævder, at der endda var 4.

3) Størst – og meget stor – er betydningsforskellen, når den består i, at subjektet enten skal forstås *realt* eller *non-realt*:

186 En dreng, jeg var glad for, måtte godt komme med

Forstået *realt* kan 186 ikke tage *der*. Den har et tema ('om en dreng osv. gælder det, at...') og kan enten udtrykkes tvetydigt som 186 eller entydigt med *der*-kløvning (type 2), der netop fremhæver temaet. Forstået *non-realt* udtrykkes 186 entydigt med ukløvet *der*-konstruktion:

187 Der måtte godt komme en dreng, jeg var glad for, med

Ganske tilsvarende gælder dette *realt/nonreal-tvetydige* sætninger som

188 8 personer kan transporteres i elevatoren

189 Jeg lovede at gøre det, hvis en ven kom og hjalp mig

190 En elektriker skulle komme og se på det

191 En sømand forsvandt hver dag

Det er i øvrigt typisk for børn at blande kategorierne sammen, sådan at de mener noget *realt*, men udtrykker sig med (voksensprogets) *non-realis*, fx

192 'Vi må ikke 'noget (hørt ['nå:ðə]; i bet. 'der er en ting, vi ikke må')

For sig selv står de herhenhørende nægtende sætninger, fordi forskellen tema/rema her ikke kunne rummes i en enkelt tvetydig *der*-løs sætning i det gamle, nu litterære sprog:

193 En mus befandt sig ikke i kirken den dag

193 har entydigt tema-subjekt ('om en konkret eksisterende mus gælder det, at den ikke ...'). Dens tema kan fremhæves i en *der*-kløvning (*der var en mus, der ikke ...*), og det bliver den i tale (se type 2). Den kan på grund af sit tema ikke indgå i ukløvet *der*-konstruktion. Og *ikke en* alternerer naturligvis ikke med det altid *non-reale ingen*.

Rema-modsvarigheden til 193:

194 Der befandt sig ikke en mus i kirken den dag

har naturligvis *non-realt* subjekt: Den »mus«, der omtales, er jo ikke nogen konkret mus, man kan røre ved. Her må vi imidlertid skelne mellem flere betydninger (tanke og sprog er forbløffende nuanceret her), hvoraf vi holder os til to yderpunkter:

For det første den ægte benægtende

195 Der befandt sig ikke en mus i kirken den dag (ægte benægtende)

ægte, fordi den her skal forstås som en ægte benægtelse af andres udsagn. Det er fristende at kalde *en mus* i 195 *real*, nemlig = den spillevende mus, som nogen hævder befandt sig i kirken, ganske som i

196 Det er usandt, at der befandt sig en mus i kirken den dag

Men jeg modstår fristelsen og nøjes med at kalde *en mus* i 195 og 196 for ægte benægtet reale (men altså non-reale). 195 kan ikke udtrykkes uden *der*. Den må enten have simpel *der*-konstruktion eller *der*-kløvning:

197 Der var ikke en mus, der befandt sig i kirken den dag

og hvis det, der benægtes, ikke er noget eksistentielt (som det er i 194), er der altså kun kløvnings-mulighed:

198 Der var ikke en mus, der peb, så ruderne klirrede

(ud over den omstændelige 196-variant: *Det er usandt, at ...*).

Den anden betydningsvariant af 194 er 'ikke så meget som en enkelt mus befandt sig i kirken den dag'. Den kan falde sammen med 195, og den kan også kløves og blive = 197, men den adskiller sig formelt fra 195 på fem (!) måder: Dels kan den udtrykkes uden *der*:

199 Ikke en mus befandt sig i kirken den dag

med det højst ejendommelige *ikke* forrest i sætningen, så at der bliver 2 led foran finittet. Dels har den oftest svagtryk på *ikke* (og emfatisk tryk på *en mus*) i alle udtryksformer (195, 197). Den kan ikke udtrykkes som 196. Den har aldrig det non-reale *nogen* i stedet for *en*. (Det kan den ægte benægtende have i alle varianter). Og den tillader aldrig *ingen* i stedet for *ikke en*, sådan som den ægte benægtende gør i alle varianter undtagen (naturligvis) 196.

Det må understreges, at reglen om, at subjektet i en ukløvet *der*-konstruktion skal være non-realt, kun gælder i de ovennævnte tilfælde, hvor der kan ske forveksling af real og non-real betydning. Man entydiggør ved at tematisere det reale subjekt. Herudover er realt subjekt i *der*-konstruktion ganske almindeligt:

200 Der stod en ko på vejen

Begrebet tema er velkendt i lingvistikken, om end ikke endevendt. Det samme gælder begrebet synsvinkelindehaver, der især har sysselsat litteratur. De to begreber er forskellige, men falder naturligt ofte sammen. En sætning som

201 Det var skønt, når der svømmede en ung kvinde i fjorden

har et tema og en synsvinkelindehaver – den, det er skønt for – der på grund af *der*-konstruktionen umuligt kan være den unge kvinde selv, men som derimod er betragteren, man fristes til at sige voyeuren. Derimod kan det i

202 Det var skønt, når en ung kvinde svømmede i fjorden

enten være svømmersken eller – litterært – betragteren, der er tema/synsvinkelindehaver. Igen altså tvetydighed ved eksistential-konstruktion uden *der*.

En af mine venner

Sammenhængende med rema-kravet er det forhold, at antal + *af* + bestemt styrelse hæmmer *der*-konstruktion:

- 203 Der kom en ven hen til mig
 204 ±Der kom en af mine venner hen til mig
 205 Der er lige kørt en pige
 206 ?Der er lige kørt en af pigerne
 207 ±Der er lige kørt mange af pigerne
 208 Netop i den sofa sad der en af mine venner
 209 ?Der sad en af mine venner netop i den sofa
 210 Der er forsvundet en af min søsters gamle fyre

De nærmere regler har jeg ikke overblik over. Det kan ikke være selve den bestemte form, der hæmmer *der*, thi det hæmmende *af* + bestemt styrelse kan være underforstået:

- 211 Allerede kl. 6 var mange tilskuere kommet (helt mundret trods mgl. *der*)
 212 Hvor mange bor på hotellet? (do.)

Indsættes *der*:

- 213 Allerede kl. 6 var der kommet mange tilskuere
 214 Hvor mange bor der på hotellet?

skifter betydningen, og subjektet mister det underforståede 'af det samlede antal'.

Grunden kan delvis være, at antal i ubestemt form + *af* + bestemt styrelse er ret bestemt: Modtager kender hele gruppen og dermed også enhver delmængde, han ved blot ikke, hvilken delmængde afsender taler om.

Men vigtigst er givetvis tema-reglen: Når subjektet er så bekendt, som det her er (realt afsender-bekendt), er det nok så naturligt at gøre det til tema og dermed udelukke *der*, hvis der i øvrigt ikke er et andet tema. 208-209 kunne tyde herpå. Endelig kunne man i nær forbindelse hermed tænke sig, at sproget overhovedet nødtigt vil have udpenslede subjekter i ukløvet *der*-konstruktion. Jf.

- 215 Der kom en, jeg kendte godt, hen imod mig
 216 Der kom en, jeg ikke kendte særlig godt, hen imod mig

De kan vel accepteres, men *der*-kløvning er naturligere.

Nærværende regel forklarer også, hvorfor

- 217 ±Der kom de fleste/flertallet kl. 6

er galt: Subjektet er klart nok semantisk ubestemt, men rummer et 'af dem' (= 'over halvt så mange af dem', jf. synonymet *et flertal*), men naturligvis trækker den bestemte bøjningsform i samme retning. Ligesom det forklares, hvorfor

218 60% kom kl. 6

skønt den med sit grammatisk og semantisk ubestemte subjekt er *der*-modtagelig, så dog er nok så mundret uden *der*.

Halvtomt der

Oftest er *der* helt tømt for sit oprindelige steds-indhold:

219 Der er tale om 2 mio.

220 Der kan sikkert blive kringlet til kaffen

221 Hvor bor der en læge?

222 Der fødtes 60.000 danskere i 1960

Men i *der*-sætninger med underforstået stedsindhold klæber stedsbetødningen halvvejs til *der*:

223 Der stod en lille dreng

224 Der var mange mennesker

225 Så kom der et tog

Når nemlig sådanne sætninger med *være* og *stålgålligge* osv. ændres til at have bestemt subjekt, ses det, at stedsbetegnelse er obligatorisk:

226 Den lille dreng stod der

227 De mange mennesker var der stadig

At *der* i 223-225 kun halvvejs er stedsbetegnende er noget, vi som danskere umiddelbart føler, og den følelse opstår vel ved, at der udmærket samtidig kan optræde et præciseret sted:

228 Der stod en lille dreng i porten

229 Der var mange mennesker der

ja, at denne præcise stedsbetegnelse endda kan modsige *der*:

230 Her hos os er der mange mennesker

Der-konstruktion med subjekt i forfælt

Mikkelsen 1894 påviser, at type I er sjælden med fremdraget subjekt og ofte knap nok mundret. Naturligt nok: Ideen med *der* er jo at få det ubestemte subjekt væk fra tema-pladsen. Vil man rykke subjektet frem, bruges helst den gamle konstruktion uden *der*:

231 En sten faldt (der) fra mit hjerte

232 En stor ulykke er (der) hændt ham

233 Hans lige findes (?der) ikke

234 Råb og skrig hørtes (der) udefra

235 En båd blev (?der) gjort færdig

236 Alt, hvad der kunne gores, blev (der) gjort

Indlejring i modal-konstruktion o.l.

Foran verbet i en *der*-konstruktion kan der indskydes modalverber og *pleje*, *behøve*, *begynde*, *ophøre*, *holde op (med)*, *vedblive*, *blive ved (med)*, *siges*, *hævdes* osv., *se ud til*, *synes*, *trænge til* samt i yngre sprog *værelblive nødt til* som finit. Fx

- 237 Der skal komme folk på gaden
 238 Der kan snart ske en ulykke
 239 Der plejer at komme soldater
 240 Behøver der at dø så mange i trafikken?
 241 Der siges at være faldet en hund i vandet
 242 Hen ad midnat begyndte der at komme liv i kludene
 243 Der trænger til at blive ryddet op (type 4)
 244 Der er nødt til at stå en vagt

Klart nok udtrykker sådanne ytringer som helhed ikke noget eksistentielt – undtagen ved *ville* (futurisk og konditionelt), *pleje*, *begynde*, *ophøre*, *holde op (med)*. Men de rummer (i de eksistentielle *der*-typer) et eksistentielt udsagn, idet de udpenslet betyder:

- 245 'Jeg vil have, at der kommer folk på gaden'
 246 'Det er muligt, at der snart sker en ulykke'
 247 'Er det nødvendigt, at der dør så mange i trafikken?'
 248 'Nogen siger, at der er faldet en hund i vandet'
 249 'Det er nødvendigt, at der står en vagt'

Og det er typisk, at led, der semantisk kun karakteriserer det af et modalverbum styrede hovedverbum, alligevel placeres i sætningen som almindelige sætningsled af 1. rang:

- 250 Du skal ikke spise alt kødet først ('Jeg vil, at du ikke spiser...')
 251 Klaver kunne han godt løfte ('Det var ham muligt at løfte klaver')
 252 Han må ikke være rigtig klog ('Man kan regne ud, at han ikke er rigtig klog')
 253 Kl. 3 siges der at være faldet en hund i vandet (hunden faldt kl. 3, hjemmelsmanden tidsættes ikke)

Det gælder dog ikke i alle tilfælde, fx ikke med hensyn til nægtelse og licentialet *måtte*.

Gide og voluntativt *ville* kan ikke indlejre en *der*-konstruktion knyttet til infinitiven:

- 254 ÷Der ville stå to drenge på mål (i hypotetisk bet. o.k.)
 255 ÷Der gad ikke (at) stå en dreng på mål

Indlejrer man eksistens-udsagnet i en modal-konstruktion med Hansen-transformationel udeladelse af bevægelsesverbum (Hansen 1972, Brink 1986 p. 72), spænder man *der*-konstruktionen til bristepunktet. Ikke blot

er eksistens-budskabet indlejret i et non-eksistentielt udsagn, men selve det udtrykkeligt eksistens-visende verbum er udeladt:

- 256 Der skal to mand ud!
 257 ?Der skulle først en ældre dame hjem
 258 ?Der bør nogle voksne med!

Obligatorisk ny og gammel form

Der-konstruktion er det normale i moderne dansk, men den gamle form uden *der* er mulig i litterært sprog. Ved *være* og *blive* (ikke = 'forblive') samt ved *stålgålbøvelrendelsiddeliggelænge* uden stedsadverbial er *der* dog obligatorisk – forudsat naturligvis, at sætningen honorerer rema- og eksistens-kravet, med andre ord er *der*-modtagelig:

- 259 En konge boede i Jerusalem
 260 ≠En konge 'var (= boede) i Jerusalem
 261 Engang levede en konge (præsentation)
 262 ≠Engang var en konge (præsentation)
 263 Kom noget øl tilbage?
 264 ≠Var noget øl tilbage?
 265 Glæde opstod i det lille hjem
 266 ≠Glæde 'blev i det lille hjem
 267 En frygtelig snadren hørtes i hønsegården
 268 ≠En frygtelig snadren var i hønsegården
 269 En regnfuld uge gik
 270 ≠En regnfuld uge 'var
 271 Der stod et par piger
 272 ≠Et par piger stod (eksistentielt)
 273 Et par piger stod på gaden

Hertil føjer Mikkelsen 1911 nogle få faste udtryk med andre verber, fx

- 274 komme fremmede
 275 gå tog
 276 gå ild i

samt specialtypen »ytringsverbum i passiv uden tilføjelser, med direkte tale-subjekt«:

- 277 ≠«Nej!» svarede

Af undtagelses-undtagelser, altså ubestemte eksistential-sætninger med *være* uden *der*, nævner Mikkelsen følgende »stående talemåder« med fast adverbial:

- 278 En officer var til stede (*der* kun fak.)
 279 En bog var blevet borte (do.)

Med hensyn til *være/blive* er det vel presset fra talesprogets topfrekvente *der er/bliver*-konstruktion, der på et tidspunkt i sproghistorien blev så stærkt, at manglende *der* kom til at lyde for sært. Der findes dog også en stor gruppe sætninger med bestemt subjekt + *være*, der kræver et *der*, se type 3 og ekss. 171-176 samt 226-227. Med hensyn til *stå/lgå* osv. er det ikke naturligt at underforstå stedet, når *der* mangler, og uden stedsangivelse bliver sætningerne jo meningsløse.

Der kan findes flere konstruktioner med obligatorisk *der*. Mikkelsens eksempler 274-276 har således alle nøgent subjekt, og det er tydeligt, at dette fremmer *der*. Obligatorisk *der* har således det etablerede udtryk

280 Der falder brænde ned

ligesom *komme* + nøgent subjekt vist oftest har obligatorisk *der*:

281 ÷Senere kom regn

282 Senere kom der regn

283 Senere kom noget regn

284 ÷Top må ikke komme på!

285 Der må ikke komme top på!

286 ÷Hvornår kommer vand i bassinet?

Også verbet *vanke* 'bydes på, forekomme' fortjener at nævnes som et ord, der kræver *der* – vel på grund af sin mundtlige karakter:

287 Der vankede (nogle) pandekager

Det kan ikke synkront identificeres med *vanke* 'spadsere'.

Men frem for at bruge tiden på perfektionistisk at indsamle alle obligatoriske *der*-typer (såsom Mikkelsens morsomme 277-type), skal man hellere fundere over, hvor ofte *der* kan stryges i litterær stil – for psykologisk er der jo tale om en strygning. Vi vokser alle op med et talesprog, hvori *der* i praksis altid er til stede. *Der*-strygningen lærer vi under læsning og skrivning. Den er overleveret skriftligt fra oldtiden, men den læres ikke ved overleverede etablerede udtryk, men ved annæmmelse af en levende syntaktisk regel. Man kunne have forestillet sig denne som en ret ufølsom strygnings-regel – og sprogrigtigheds-litteraturen har da også eksempler på hyperkorrekt *der*-strygning både hos skoleelever og embedsmænd – men flertallet af uøvede og øvede skribenter bruger, for nemmer jeg, en strygnings-regel, der både respekterer de nævnte strygnings-forbud og er stilfølsom i de andre tilfælde, således at der hverken sker mekanisk strygning eller mekanisk overførsel af talens *der*. En historisk-stilistisk undersøgelse af den litterære *der*-strygning er tillokkende. Den skriftlige *der*-frekvens kunne på forhånd tænkes smukt at afspej-

le formalitets-grad både med hensyn til genrer (privatbrev, roman, cirkulære) og tidsånd (1910'erne, 1970'erne, 1980'erne).

Helt obligatorisk er *der* dog heller ikke i de nævnte tilfælde. Der er 3 mulige omgælgelser – overalt uden for type 7-9. For det første kan man i stedet bruge tryksvagt *her*:

288 Her står et par unge piger

Denne mulighed er et godt eksempel på en grammatisk konstruktion med et ben i hver sin lejr. Hvis der altid herskede orden og sprog-logik, ville den ikke forekomme. På den ene side er *her* her et stedsadverbium på grund af sin »fulde« stedsbetydning. På den anden side er det en subjektvikar, der er markeret som sådan, idet vi ellers aldrig har tryksvagt stedsadverbium i F. Og når *her* flyttes:

289 Senere på aftenen stod her (jo) et par unge piger

indtager det subjektsplassen, n; det kan nemlig ikke være letledsplassen, L, da denne som bekendt forsvinder ved sammensat verbal:

290 Senere på aftenen vil her jo stå et par unge piger

hvor placeringen er klar, eftersom *jo* altid står forrest på indholdsadverbial-pladsen og vi desuden slet ikke kan have et tryksvagt stedsadverbial i a, se *Den Store Danske Udtaleordbog* under *her* I. (Det er i øvrigt de samme argumenter, der afgør, at subjektvikaren *der* indtager n-pladsen).

Det er tydeligt, at *her* og *der* i historiens løb har konkurreret om at blive tom subjektvikar, og at *der* løb af med sejren.

For det andet og tredje kan vi i stedet for *der*-konstruktion have konstruktion med trykstærkt *dér* hhv. *hér*. – Ingen af disse 3 alternativer er litterære, snarere er de talesprogsnære, undertiden lidt gammeldags:

291 *Dér* var (der) en mand, der kunne holde sit ord

292 *Hér* ligger (der) en ældgammel kirke

293 *Dér* sidder (der) ikke nogen

294 Er (der) *hér* kommet nogle børn forbi?

Af obligatorisk gamle konstruktioner uden *der*, skønt betingelserne er til stede, har jeg foruden specialiteten

295 Retfærdigheden skete fyldest

der falder bort, fordi man (Falk & Torp og Wiwel, der nævner den, og jeg) i dag umiddelbart føler *retfærdigheden* som subjekt og *fyldest* som et adverbial, kun fundet ordsproget

296 *Kommer* tid, *kommer* råd

Bemærk, at den gamle konstruktion også findes med subjektet på objektsplassen og subjektsplassen tom:

297 I Jerusalem havde boet en konge i mange år

298 På gaden ville sikkert stå et par piger endnu en tid

Det var værd at vide, om denne placering er en ren følge af *der*-konstruktionens opkomst, altså et kompromis, eller den går tilbage til den friere ordstilling før *der*-konstruktionens indtog i dansk. Ifølge Falk & Torp 1900 p. 8 er det sidste tilfældet, idet ordstillingen var almindelig i oldnorsk. Vi skal altså helt tilbage til præ-oldnordisk for evt. at finde en tid, hvor eksistential-sætninger med ubestemt rema-subjekt ikke havde en almindeligt benyttet syntaktisk særmarkering. Ændringen i historisk tid bliver dermed først og fremmest indsættelsen/betydningsstømningen af *oder*.

Årsager

Årsagerne til de 3 *der*-krav, ubestemt subjekt, rema-subjekt og eksistens, turde være følgende. Statistisk er ubestemte nominaler og rema-nominaler altovervejende ikke subjekt, men ofte objekt. Ubestemt rema-subjekt er derfor blevet flyttet væk fra de to normale subjektspladser og hen på objekts-/prædikativ-pladsen. Naturligvis fremmet af, at man ved subjekt i *n* og usammensat verbal (som er almindeligst) og fravær af central-adverbial slet ikke kan se, om subjektet står i *n* eller *N*: *Der var en hest*. Flytningen var, som vi har set, allerede almindelig i oldnordisk. Herved efterlader subjektet sig en tom plads, der så udfyldes af det (halv)tomme *der*.

Eksistens-kravet, der var mindre strengt i 1800-tallet og, fornemmer jeg, tidligere endnu mildere, har udkrystalliseret sig, dels fordi *der*-konstruktion allerede på de to nævnte betingelser langt hyppigst må ramme sætninger med *være* og synonymer, dels fordi der også var en stærk tendens til kun at foretage flytningen, når *N*-pladsen var tom, hvorved der spærres for *der*-konstruktion ved prædikativ og objekt, dvs. i non-eksistential sætning. At man nødvendig ville have to nominaler ved siden af hinanden, skyldes naturligvis især, at der nu engang kun er ét direkte objekt hhv. ét subjekts-prædikativ i dansk og dermed kun ét led på disses pladser, men måske også, at sætningen derved ville føles knudret (÷*Der bed en hund en kat i går*). – Min forklaring af eksistens-reglens opkomst indebærer, at der er en trang til at lægge et signal i – betydningslade – halv-tomme udtryk. Før eksistens-kravet tjente *der* kun til at udfylde subjektspladsen og udsende en redundant oplysning om, at subjektet befandt sig i *N* og var et ubestemt rema. Med eksistens-kravet bliver *der* mere oplysende og ophæver, som vi har set, i kraft af alle tre krav ganske mange tvetydigheder.

Allerede Byskov 1914 så skarpt, længe før tema og rema var blevet standardbegreber, at et ubestemt led nødvendigvis normalt må være rema, og at rema langt oftest befinder sig på objekts-/prædikatív-pladsen.

En følge af flytningen bliver, som Rehling 1965 betoner, at subjektet til en vis grad føles som objekt/prædikatív, hvilket viser sig ved, at det

1) obligatorisk står i akkusativ:

299 Der var så kun mig tilbage

2) indgår i enhedstryk med verbet ganske som objekter:

300 Der blev hentet vand fra brønden

3) kan trække verbet med sig, når det flyttes til forfelt:

301 Bygget en pavillon blev der i hvert fald ikke

hvortil jeg følger

4) hindrer tryktabet, når det flyttes alene til forfeltet, ganske som ved objekter:

302 Vand blev der i hvert fald hentet

5) ikke godt kan sideordnes med almindeligt subjekt:

303 ?Så kom der en mand ind, præsenterede sig som Oddhoff og gik igen

304 Så kom en mand ind, præsenterede sig som Oddhoff og gik igen (tekst. fra Hellberg 1970, men anderledes forklaret dér)

Naturligvis er objekts-følelsen særlig stærk i passive sætninger, hvor subjektet jo er logisk objekt.

Type 2: *Der*-kløvning

Som nævnt bruges i aktiv kun *der*-konstruktion i eksistentielle sætninger. Nu er der imidlertid ingen tvivl om, at dansk og andre moderne sprog nærer en »modvilje« mod ubestemt rema-subjekt på subjektsplass også i non-eksistentielle sætninger. Hvad gør man så? Man kløver sit udsagn i en *der*-kløvning:

305 Et barn ville ud midt under forestillingen

306 +Der ville et barn ud midt under forestillingen

307 Der var et barn, der ville ud midt under forestillingen

Man deler altså udsagnet op i noget eksistentielt (*der var et barn*) og noget non-eksistentielt (*der ville ud*), der har fællesleddet som tema og subjekt. På den måde kan de fleste sætninger med ubestemt subjekt på subjektsplass undgås, og det vil vi åbenbart helst.

Subjektet i *der*-kløvning er qua tema for relativsætningen meget naturligt altid realt eller benægtet:

308 Der er 8 mennesker, der kan være i den elevator

Også sætning med ubestemt ikke-subjekt kan kløves. Det indtager da samme ikke-subjekts-rolle i relativsætningen. Her tjener kløvningen naturligvis ikke til at få ubestemtheden væk fra den normale tema-plads, subjekts-pladsen, men til at tematisere ikke-subjektet – enten fordi det nu er samtalens emne, eller fordi en real-/nonreal-tvetydighed skal forhindres:

309 Der var nemlig også dengang hyer, vi bare kørte forbi

310 Der var nemlig en slange, han ikke havde set

Når *der*-kløvning også tit har ligegyldige ubestemte tidsangivelser i fokus, fx

311 Der var en gang/dag/sommer, vi kom to timer for sent til middag

må det være, fordi også forfeltet er en usædvanlig plads for ubestemte led.

Og-kløvning

Et alternativ til *der*-kløvning er typen

312 Der sad et barn og ville ud

som jeg vil døbe *og-kløvning*. Den kræver *stålgålløbe/rendelsiddelig-gel/hænge*. Med *være* klinger den dialektalt:

313 Der var et barn og ville ud

I øvrigt findes kompromiset

314 Der sad et barn, der ville ud

Og-kløvning kræver dog en vis parallelisme mellem de to finitter. Man kan ikke sige

315 Der sad en mand og hed Pedersen

da man, som Oxenvad 1934 tørt bemærker, må formode, at manden også hed Pedersen, når han lå.

Endvidere kræver *og-kløvning* – ligesom konstruktionen *han sad og spiste* – imperfektiv:

316 ÷Der sad en dreng og slog sin mor i skak

I alle disse kløvningsår står et evt. tidsadverbial, der hører til den non-eksistentielle *dcl*, alligevel i den eksistentielle og viser (som meget andet), at relativsætningen hhv. den sideordnede sætning har helt anden semantik end normalt:

317 To minutter efter var der en dreng, der ville ud

Om den med rette kan kaldes en relativsætning, skal ikke diskuteres her.

Delmængde

Der gælder følgende særforhold for *der*-kløvning (meddelt mig for år tilbage af Erik Hansen; i litteraturen kommer Oxenvad 1934 nærmest): Subjektet udpeger ofte en delmængde af en mellem afsender og modtager underforstået bestemt mængde. Hvis en hotelgæst har fået stjålet sin guldkæde, er det naturligt at sige

318 Der er forsvundet en guldkæde!

ikke

319 Der er en guldkæde, der er forsvundet!

Det sidste er derimod naturligt at sige for den guldsmed, der opdager et butikstyveri.

Der må være tale om *en af mine venner*-reglen her formuleret »omvendt«: Delmængde-subjekt hæmmer ukløvet *der*-konstruktion og beriger dermed *der*-kløvning (hvori det ikke er hæmmet) med et delmængdesignal.

Tryk

Et hidtil upåagtet forhold ved *der*-kløvning er følgende. En *der*-kløvning kan ikke læses forskelligt fra en ukløvet *der*-konstruktion, hvis subjekt rummer en relativsætning. Man kan ikke se forskel på

320 Der var engang en konge, der havde 500 koner (= en konge havde engang 500 koner. Kløvning)

og

321 Der var engang en konge, der havde 500 koner (= der levede engang en med 500 koner forsynet konge. Ukløvet)

Når man hører og forstår 320, kan man svare: Nå, det var da morsomt/for galt. Historien behøver ikke at være længere. Til 321 må man derimod svare: Javel, og hvad så med ham? Vi kan som sagt ikke se forskel på 320 og 321. Men vi kan høre forskel. 320 har *bi-/svagtryk* på *være*, 321 har hovedtryk. Trykforskellen er fremdraget af Scheuer 1992, men han er ikke opmærksom på, at 320-typen er kløvet, 321-typen ukløvet.

Trykforskellen stemmer nøje med trykreglerne for verbet *være*, som de er opstillet af Erik Hansen i hans og Jørn Lunds fremragende bog fra 1983. Erik Hansen inddrager ikke direkte *der*-kløvning; men hans regel er, at *være* er trykløst, når det optræder som en ren forbinder (kopula), der styrer (nødvendiggør) et sætningsled. Ganske vist er relativsætningen i *der*-kløvning, fx i 320, tilsyneladende ikke et sætningsled, men et adled til subjektets kerneled, *konge*. Men reelt er relativsætningen i en *der*-kløvning som nævnt slet ingen rigtig relativsætning; dens funktion

og betydning er jo helt anderledes: En ægte relativsætning fungerer enten som identificerende adled til korrelatet eller som parentetisk oplysning om korrelatets referent. Relativsætningen i *der*-kløvning er klart nok styret af *være* (uden relativsætning efter *der er* ingen kløvning), og *være* optræder ligeså klart som en ren forbinder af det egentlige subjekt (i 320 *konge*) og udsagnet om det (*havde 500 koner*). Helt regelret. (Også i ukløvet *der*-konstruktion har vi – regelret – trykløst styrende kopula, fx

322 Der ^oer en skorstensfejer på taget

323 Der ^oer en trappe op til loftet)

Når *være* derimod ikke optræder som kopula, har det ifølge Hansen-reglerne hovedtryk. Fx når det betyder ‘har sin faste plads’:

324 Der ^oer en biograf i byen

325 Frimærkerne ^oer i den højre skuffe

og det gælder også, når *være* betyder ‘eksistere’ herunder, når det optræder i præsentation af et emne, der skal fortælles mere om, fx

326 Der ^ovar engang en konge

327 Så ^ovar der en fyr på skolen, ikke?

Hermed er hovedtrykket i 321 forklaret, for 321 har præsentations-*være*.

Interessant er det endvidere, at *være* også i sætninger uden andre led end subjekt og verballed kan være et styrende kopula og derfor trykløst:

328 Der ^ovar to paver

329 Der ^ovar fuldt hus

328 er entydig i tale og oplyser, overraskende, at der var hele to paver – samtidig. Med trykstærkt *var* ville 328 betyde, at der nu kom en – fiktiv eller sandhedspostulerende – historie om to paver. I 328 og 329 styrer (nødvendiggor) *være* leddet *to* hhv. *fuldt*, dvs. kræver, at der meddeles en eller anden egenskab om paverne hhv. huset. Ellers kan der ikke bruges tryksvagt *være*. – At *være* i 328 er en ren forbinder, kommer tydeligt frem i visse andre sprog fx islandsk:

330 Páfar voru tveir (= 328 med ^ovar)

331 Voru tveir páfar (= 328 med ^ovar)

I 329 er det lettere at se, at *være* er en styrende forbinder:

332 Der ^ovar fuldt hus = Huset ^ovar fuldt

Ny oplysning i ledsætningen

Som fremgået er *der*-kløvning ikke kun en omformning af non-eksistentielle sætninger med ubestemt subjekt. Også ukløvet, eksistentiel *der*-konstruktion (med realt subjekt) kan udvides til *der*-kløvning med det nævnte delmængde-signal. Næsten alle *der*-konstruktioner kan udvides, blot der

ikke følger en alt for tynd ny oplysning i relativsætningen, eller kløvnin-
gen ikke har alt for meget karakter af tom omvej. Vi kan ikke have

333 ±Så var der en dreng, der var (der)

334 ±Så var der en dreng, der kom

335 ±Da jeg var ung, var der en sø, der lå her

336 ±Der var en schwaber-knude, der sad i nakken på de fleste af ligene

Erik Hansen 1996 opererer med, at ledsætningens indhold skal være ac-
cidentielt:

337 Da jeg var ung, var der en tigger (/=en sø), der lå her

men det kommer vel ud på ét med min, her nævnte, regel.

Amerikansk syntaks-forskning

Med al tydelighed turde det være fremgået ovenfor, at *der*-kløvning er
syntaktisk vidt forskellig fra konstruktionen *være* + prædikat + alm. til-
hørende relativsætning. Og det er jo heller ingen nyhed. Man må derfor
undre sig over og begræde, at amerikanerne, så flittige de har været med
hensyn til eksistential-sætninger, tilsyneladende ikke har annammet for-
skellen, skønt den er ganske tilsvarende i engelsk. Til ære for dem hid-
sætter jeg derfor en sidste kontrast:

338 Der var to, der blev arresteret for usædelighed

Forstået som *der*-kløvning betyder 338 det samme som den ukløvede

339 To af dem blev arresteret for usædelighed (til underforstået tid og sted)

hvorimod 338 forstået som ikke-kløvning betyder

340 'Der var to på pågældende tid og sted, der senere blev arresteret for usædelighed'

På engelsk er der endda en tilsvarende tvetydighed i den forkortede form

341 There were two people arrested for immorality

Hermed være min skærv givet til amerikanernes oplysning.

Type 3: Opremsning

Type 3 er sent opdaget: Vi har *der*-konstruktion i opremsning uanset sub-
jektets bestemthed. Eksistens-kravet er fastholdt.

I den bekendte sketch »Babs og Nutte« siger forsikringsagent Passer
på et tidspunkt til forsikringstegnersken, frk. Gringer:

342 Så er der vægten! - Det er vel ikke sådan at svare på?

Wægten indgår i en længere liste over ønskede oplysninger om det for-
sikredes art. Tilsvarende:

343 Først var der Adam og Eva, så var der Kain og Abel, og til sidst John og Aage

344 Hvem var med til festen? Ja, der var Tage, og der var Annelise, og der var alle børnene

Ved bestemt subjekt tillader konstruktionen – helt velformet – kun *være*:

345 ÷Der døde/forsvandt/sprang...ud først Anne, så Søren, så...

Subjektet behøver ikke at være del af en liste, det er tilstrækkeligt, at det vælges fra en liste:

346 Der er ingen, der kan løfte arven efter Anette Strøyer – nå ja, der (°)er selvfølgelig Helena Christensen.

Det væsentlige er altså bevidsthedens lidt besværlige gennemgang af en række muligheder.

Konstruktionen, der er udpræget mundtlig, kan vel dels forklares som en vis tøvende mangel på planlægning af, om de følgende led er bestemte, dels af en trang til straks at udtale det finite og infinite verbum, som ikke vil kunne huskes efter opremsningen, samt en vis afsmitning fra dét adverbelle *der*, der typisk ville følge til sidst, hvis man begyndte med det lange subjekt.

(Typen er i engelsk fundet før Hankamer 1973, se Milsark 1974 p. 210, jeg ved ikke af hvem. Jeg fandt den oprindeligt uafhængigt af andre, men kan kun tage patent på forklaringen).

Jeg har ikke fundet andre velformede *der*-konstruktioner med bestemt subjekt bortset fra en enkelt hos Heltoft 1987:

347 For Jung var der ud af mødet med Sabina kommet opdagelsen af anima, billedet af kvinden i enhver mand. (Samvirke 7-8 1985 p. 46)

Sætningen er velformet og har ikke opremsnings-*der*. Jeg forklarer den ved den grammatiske »tyngde« mellem *der* og subjektet, med andre ord ved, hvad jeg har kaldt regelformørkelse, som man altid må regne med ved grammatiske regler. Letter vi nemlig på stoffet mellem *der* og subjektet:

348 ÷For Jung kom der opdagelsen af anima ud af det

forsvinder acceptabiliteten for mig. 4 ud af 8 adspurgte accepterede den.

Type 4: Subjektløs sætning i passiv

Vi har allerede nævnt den subjektløse *der bages*-type, der betegner en fælles aktivitet. Erik Hansen 1974 har fundet, at typen kræver human agens:

349 ÷Der blomstres

350 ∓Der udløbes i nat

351 ∓Så blev der gået

Fjendommeligt er det, at også denne type i – udpræget – litterært sprog kan mangle *der*, dvs. både mangle reelt og formelt subjekt, forudsat dels at der står et led foran finittet, dels at passiven er en s-passiv, fx

352 Om vinteren læses

353 At flere grunde bages ikke i dag

Type 5: Subjektløst *være* + adjektiv

Typen består af *være* eller et prædikativ-tagende synonym: (*for*)*blive*, *virke*, *forekomme*, *synes*, *tykkes* (+ ind. obj.), *se ud*, + et adjektiv i neutrum (el. et prædikativ-agtigt led) + stedsbetegnelse:

354 Der virkede så dødt i de gamle stuer

355 Der var rent ad h til på Fyn

Stedsbetegnelsen kan være underforstået, men der tænkes på et bestemt sted, der må siges at være halvvejs knyttet til *der*. De fleste subjektløse sætninger, bl.a. om vejr og tid, har subjektvikaren *det*, fx

356 Det er varmt i dag

357 Det er blevet sent

men her er der ingen klar tanke på stedet: Varmen i 356 hævdes at forefindes dér, hvor »vi« taler, eller rettere, sætningen refererer nærmest en oplevelse: 'jeg har det varmt på grund af vejret'. Siges derimod

358 Der er varmt i dag

gælder det et ganske bestemt sted i verden, måske Madagaskar, hvorfra afsender lige har fået en vejrrapport fra sin kone, og adjektivet kan yderligere bestemmes af en henseendens infinitiv:

359 Der er skønt at gå i butikker (i den by)

hvilket betyder det samme som

360 Det er skønt at gå i butikker i den by

men de er syntaktisk skruet forskelligt sammen. I 360 er *at gå i butikker i den by* subjekt, i 359 er der intet subjekt, og *i den by* er et selvstændigt sætningsled. Kun i 359 kan *i den by* underforstås. I 360 skål *i den by* medtages, hvis 'i den by' er en del af meddelelsen; ellers bliver steds-betydningen den sædvanlige lavbevidste ved *det*-konstruktion: 'her' eller 'overalt'.

Type 5 har obligatorisk *der* i dag (bortset fra *sher* og *hérldér* i stedet for *oder*), naturligvis fordi *oder* her ligger så tæt op ad stedsadverbiet *der*.

Type 6: Andre subjektløse sætninger

Ud over type 4 og 5 er *der* sjældent i subjektløse sætninger. Der bruges normalt *det*:

- 361 Det sner
 362 Det klør
 363 Det sortner for mine øjne

Nogle få verber uden subjekt tager dog *der*, delvis i konkurrence med *det*, og lad os kalde disse konstruktioner type 6. Jeg har fundet lugte- og vrimle-verb:

- 364 Der lugter
 365 Der stank af parfume
 366 Der duftede så skønt i det gamle boudoir
 367 Der/Det vrinlede med/af myrer
 368 Der/Det myldrede med folk
 369 Der 'var med myg

samt en så speciel forbindelse som *ikke være til at* + infinitiv-helhed (+ *for* + årsagen) + sted, der kan underforstås og halvt tilknyttes *der*:

- 370 Der/Det var ikke til at få ørenlyd
 371 Der/Det var ikke til at spytte for mennesker
 372 Der/Det var ikke til at se en hånd for sig

Jeg tror, at lugte-forbindelserne skal forklares med påvirkning fra *der er en* (*rædsom* osv.) *stank/lugt*. De talrige upersonlige *det*-forbindelser som *det blæser/regn/ner/klør/kilder* osv. synes nemlig ikke at alternere med forholdsvis ligeså almindelige nominal-forbindelser: *Der er blæst/regnet/sne(fald)/kløelkildren* osv. I vrimle-forbindelserne og *ikke være til at* er det måske det følgende ubestemte nominal – og alternationer som *der var en masse mennesker* – der har tiltrukket *der*. I den sidste forbindelse kombineret med, at den er vanskeligt analyserbar for sprogbrugeren.

Udtrykket

- 373 Der findes i massevis af

er formelt uden subjekt, men skal med Aage Hansen 1967 forklares som en kontamination af *de findes i massevis* og *der findes masser af dem*.

Et andet pseudo-subjektløst udtryk er

- 374 Der 'er til 3 måneder

med underforstået 'mad, penge, brænde' osv.

Personligt irriterende er dobbeltformerne *det/der* ved *stå* om stillinger i sportsskampe:

- 375 Det/Der står 3-1 til AB

fordi jeg aldrig kan beslutte mig til subjektvikaren. Hans Jørgen Nielsen nævner et sted i »Fodboldenglen« 1979, at man i bogens københavnske miljø brugte *den*, der som bekendt er vikar i visse jargonagtige udtryk: *Den er fin!*, *Den er god med dig!*, *Hvordan skær'en?*

Der-konstruktion i ledsætning og infinitiv-helhed

Næsten alle hidtidige eksempler har haft *der*-konstruktion af ledsætning. Men der er naturligvis intet i vejen for at forskyde den til ledsætning:

376 Han så, at der gik en sky for solen

377 Hvis der er faldet en hund ned fra taget, er det i hvert fald ikke min

Derimod findes der vist kun én infinitiv-helhed konstrueret med *der*, nemlig *lade* i akkusativ med infinitiv, fx

378 Han ville lade der være nogle bare pletter

De andre verber, der indgår i akkusativ med infinitiv, konstrueres uden *der*:

379 =Han havde set der komme en mand

måske bl.a. fordi akkusativ med infinitiv ved andre verber end *lade* er en smule litterært.

Type 7: Hv-ledsætning

I spørgende og relative samt »alment indrømmende« ledsætninger indledt af et spørgeord (pronomen el. adverbierne *hvor*), der fungerer som subjekt(sdel), udfylder *der* den ellers tomme subjektspads:

380 Jeg kan ikke se, hvem der kommer

381 Jeg ved ikke, hvad for en skjorte der er bedst

382 Jeg ved ikke, hvilken skjorte der er bedst

383 Tag, hvad der skal bruges

384 Tag alt, hvad der skal bruges

385 Jeg er ligeglad, hvad svar der end kommer

386 Jeg ved ikke, hvis kone der er smukke

Man kan undre sig over, at udfyldningen er blevet obligatorisk (se om undtagelserne nedenfor) i dansk, i skarp kontrast som det står til de øvrige germanske sprog. Jeg tror ikke, at årsagen kun har været trangen til at udfylde subjektspadsen, men at der psykologisk også er tale om en relativsætning: At betragte *hvem* hhv. *hvad* i 380 og 383 som et objekt, hvortil der lægger sig en restriktiv relativsætning, er jo fuldstændig logisk i forhold til meningen. Mine argumenter ud over denne betragtning er:

1) I svensk bruges her *som*, der i dansk var fakultativt indtil ca. 1850 (Mikkelsen 1911) og undertiden endnu i dag sniger sig ind, og som kun kan opfattes som konjunktion i relativsætning.

2) I relativsætninger med subjekts-fællesled er der netop tvunget valg mellem *der* og *som*. De kan ikke begge udelades.

3) Både »idioterne« og vi andre er fristede til at sætte relativkomma foran dette *der*.

Undtagelserne er de to litterære konstruktioner med relativt substantivisk *hvilket* hhv. relativt adjektivisk *hvis*:

387 Prisen er steget, hvilket ikke forundrer os

388 Prisen, hvis fastsættelse varede en hel uge, forundrer os

samt det helt specielle alment relative *hvad angår x* i betydningen 'med hensyn til x gælder det, at ...':

389 Hvad min kone angår/Hvad angår min kone, er hun rejst

At disse ufolkelige konstruktioner ikke har fået *der*, kræver ingen forklaring. Erik Hansen 1974 har iagttaget, hvorledes halvstuderede røvere jævnlgt bryder undtagelsesreglen mundtligt:

390 man ønsker med forslaget stærkt at understrege at ordningen omfatter alle lønmodtagere, hvilket der er baggrunden for forslaget om at lade udbyttet tilfalde en ATP-fond

391 ...til de forældre hvis børn der skal have særundervisning

Undtagelser er også visse levn, arkaismer og meget litterær brug af relativt *hvad* uden *der* (nævnt af Jespersen 1943):

392 Hvad mere/værre er...

393 Giv kejseren, hvad kejserens er

394 Foruden, hvad ovenfor er nævnt....

395 redde, hvad reddes kan

396 Han paastod, hvad forøvrigt ikke var helt usandt....(Pontoppidan)

Mon

Det lille spørgende *mon* har fået særlig affinitet til *der* og konstituerer egentlig en særlig *der*-type, men forholdene overskues bedst her.

(De fleste grammatikere omtaler *mon*, men så kortfattet og utilfredsstillende, at referat bliver formålsløst).

1.

I spørgeledsætning er alt regelret:

397 Jeg tænker på, hvem hun mon finder

398 Jeg tænker på, hvem der mon finder barnet

Subjektet eller *der* forefindes obligatorisk på n-pladsen – uafhængigt af

det fakultative *mon*, der kun kan følge lige efter, dvs. i a. *Mon* har, historisk set, reelt ikke flyttet sig, siden det var et finit verbum:

399 *Jeg tænker på, hvem der mon finde barnet

Det er blot omtolket fra verbum til adverbium, og dets placering fra v til a, men uden fysiske konsekvenser for ordstillingen, idet infinitivet omdannes til finit og overtager v.

2.

I helhedsspørgsmål med *mon* gælder der heller ingen særlig *der*-regel. Men der er – som generelt i *mon*-helsætning – flere placeringer af *mon*. Den oprindelige, fx

400 Mon regnen kommer? (< *Mon regnen komme?)

401 Mon der kommer regn? (< *Mon der komme regn?)

støder imidlertid kraftigt an mod moderne ordføjning. Der er jo 2 led foran finittet ekskl. et evt. helsætnings-konjunkional, der som bekendt er det eneste, der normalt kan stå foran finittet i et helhedsspørgsmål. Ordstillingen kan måske minde om en ledsætnings-ordstilling med konjunktion (*hvis regnen kommer*), men at dét psykologisk skulle have spillet bevarende ind, virker helt usandsynligt: *Mon* er aldrig nogen underordningslignende konjunktion, og der kan derfor ikke tænkes nogen (underforstået) hovedsætning foran fx 400 og 401, sådan at de bliver regelrette ledsætninger. Sproget har da også reageret på denne anomali ved at flytte *mon* – dog kun fakultativt og vist mindre hyppigt – til det sted, hvor det naturligt hører hjemme (og hvor det i forvejen fandtes i ledsætninger), nemlig adverbial-pladsen a, så at vi får et helt regelret helhedsspørgsmål med tomt forfelt:

402 Kommer regnen mon?

403 Kommer der mon regn?

Hvortil kommer den »løse« placering i A, som så mange central-adverbi-er har:

404 Er regnen kommet mon?

405 Er der kommet regn mon?

3.

Hv-helsætningssspørgsmål med *mon*. Den oprindelige ledstilling (406, 407) alternerer som i 2. med den regelrette (408, 409) og den »løse« (410, 411):

406 Hvem mon hun har fundet?

407 Hvem mon (der) er kommet?

- 408 Hvem har hun mon fundet?
 409 Hvem er (der) mon kommet?
 410 Hvem har hun fundet mon?
 411 Hvem er (der) kommet mon?

Bemærk, at der ingenlunde sker sammenfald med ledsætnings-ordstilling, hverken *mon*-ledsætning (397, 398) eller andre.

Det interessante er nu, at vi i *hv*-helsætning med *mon* foruden alle de sædvanlige, af *mon* uafhængige, *der*-konstruktioner også har en aktiv *der*-konstruktion ved ubestemt non-eksistentielt subjekt – med andre ord et *der* fremkaldt af *mon* og tomt n (og ubestemt subjekt) i forening:

- 412 Hvad mon (der) får ham til det?
 413 Hvem mon (der) har gjort det?
 414 Hvad for en skjorte mon (der) er flottest?
 415 Hvis bog mon (der) sælger?

Fjernes *mon*, bliver *der*-konstruktion umulig. *Mon* tiltrækker stort set kun *der* fra sin oprindelige, nu anormale plads (412-415). *Der* fremkaldt af et *mon* i a bliver i det højeste en tvivlsom eller skødesløs mulighed:

- 416 ?Hvad får der ham (L.) mon (/mon ham) til det?
 417 ÷Hvem har der mon gjort det?
 418 ?Hvad for en skjorte er der mon flottest?
 419 ÷Hvis bog sælger der mon?

Jeg forklarer da det *mon*-fremkaldte *der* – og i en *der*-afhandling er denne type (412-415) jo den eneste forklaringskrævende – som en afsmitning fra det ledstillings-abnorme eksistentielle *Mon der...?* (401) og *Hvmon der...?* (407). På grund af disse konstruktioners abnorme ledstilling – særlig dette, at *der* hverken står i F eller n – har sprogbrugeren dannet sig en (oprindelig naturligvis fejlagtig) regel om, at *mon* simpelthen kan tiltrække *der*, først og fremmest i rækkefølgen *mon der*, i sætning med tomt n, uanset om den er eksistentiel, idet han i forvejen kendte et non-eksistentielt (obl.) *der* anbragt ved siden af *mon* (omend i omvendt rækkefølge) fra ledsætning.

Jeg erkender, at min forklaring står og falder med, om det abnorme *mon* er almindeligere end det regelrette *mon* – dvs. 401 og 407 almindeligere end 403 og 409 – for hvis *mon* og *der* oftest optræder regelret, er der ingen basis for (fejlagtigt) at opfatte dem som tiltrækkende hinanden (de var jo reelt uafhængige af hinanden før den nye regel om *mon*-fremkaldt *der*). Det skulle også gerne være sådan, at eksistentielle *mon*-spørgsmål udgør en meget stor del af alle *mon*-spørgsmål, helst en større del, end eksistential-sætninger i almindelighed udgør af alle sætninger

med ubestemt subjekt. For jo hyppigere eksistentielle *mon*-spørgsmål er, desto svagere (lettere at ignorere) er naturligvis associationen eksistens → *der* i *mon*-spørgsmål, og det er jo den association, der brister med den nye regel om *mon*-fremkaldt *der*. Og den association er jo ellers – uden for passiv – ikke bristet i dansk. Jeg råder ikke over noget genuint og dialog-præget talesprogsmateriale, der kan verificere dette, men der skal også være noget for fremtidens *der*-forskere.

Type 8: Relativsætning

Hvorfor ikke der overalt på ellers tom subjeksplads?

I relativsætning er der to *der*-problemer. Det første er dette, at når fællesleddet er subjekt i en relativsætning indledt af det fakultative *som* og n-pladsen derfor tom, så tillader i almindelighed kun lavsprog udfyldning med *der*:

420 Manden, som der havde et ar i panden,...

I svensk er det tilsvarende *som det* helt forbudt, ikke kun i højsprog:

421 ≠Mannent(.) som det hade et ärr i pannant(.)...

Der er ingen tvivl om, at der også her er en trang til formelt subjekt. Det viser sig jo, at alle andre ellers tomme subjekspladser (undt. nogle få marginale) udfyldes af *der*. Og dansk lavsprog viser jo eftertrykkelig tendensen.

Min forklaring er, at da der i sproghistorien var opstået fri alternation *som/der/som der* ved subjeks-fællesled, begyndte nogle at føle *der* som en konjunktion, en ren relativsætnings-startmarkør som *som*, som (!) det jo her vekslede frit med. Man kan indvende, at *oder* jo overalt ellers i sproget var subjektsvikar (når det ikke var tryksvagt adv.), men det må huskes, at relativsætningerne er dominerende blandt sætninger med *oder*: ifølge min skriftsprog-statistik (se nedenfor) udgør de lidt over halvdelen af alle sætninger med grafisk *d-e-r*. Hvortil kommer, at karakteren af subjektsvikaren uden for relativsætning sikkert længe var blandet med karakteren af stedsadverbium. Sprogbrugeren har åbenbart heller ikke tænkt på den fine mekanisme ved non-subjeks-fællesled, hvor der jo ikke kan bruges *der* og den manglende parallelisme mellem *som* og *der* altså kommer frem. Denne type er imidlertid givetvis langt sjældnere, og det, sprogbrugeren her skulle have lagt mærke til, var altså fraværet af *der*. Det kan også nævnes, at skolegrammatikken helt op til i dag har ana-

lyseret *som* og *der* som parallelle (relativ-pronominale) sætningsindledere. – Så snart nu disse ord opfattes som parallelle, er det ikke naturligt at stille dem ved siden af hinanden. Mit argument ville i øvrigt blive stærkere, hvis man kunne finde gamle belæg på den omvendte rækkefølge, **der som* brugt som dobbelt relativ-konjunktion, men det kan man næppe.

Jespersen 1943 tøvede med at opgive tanken om *der* som en relativ-markør, og han anfører et udmærket argument, der udpenslet lyder: *Som* er obligatorisk i parentetisk relativsætning med fællesled, der ikke er subjekt. Dette synes at være en regel om obligatorisk relativ-konjunktion i disse mere påklistede sætninger (jf. eng. *whowhich* vs. *that*). Alligevel kan *der* erstatte *som* som subjekt.

Konklusionen må være, at *der* i type 7 og 8 både behandles af sprogbevidstheden som subjektsvikar og som relativ-konjunktion. Dansk lavsprogs (mere ubevidste?) subjektsvikar-betragtning af *der* må siges at være den sundeste – relativt *der* er en subjektsvikar, når der tages hensyn til alle tilfælde – og den kommer foruden i *som der* også fint frem i lavsprogets mulige *som at der*:

422 ... en mand, som at der ville købe en stok.

At er jo i lavsproget en uspecificeret underordnende universal-konjunktion, der altid kommer sidst i konjunktionalet. Derfor ikke *som der at* eller nogen som helst anden rækkefølge.

Hvorfor er som der i højsprog delvis også forbudt i relativsætning omformet af helsætning med der?

Hvis en relativsætning selv opfylder de almindelige krav til en *der*-konstruktion, fx har ubestemt subjekt (fællesled eller ej) og eksistentiel betydning, skulle man ikke tro, at *der* var noget i vejen for *som der*:

423 Den port, (som) der står nogle børn i, ...

424 De sager, (som) der tales så meget om, ...

425 En politiker, (som) der ikke længere er mange, der elsker, ...

Imidlertid har den centrale type:

426 En sky, som der går for solen, ...

forbud mod *som der* i højsproget, selvom den tilsyneladende er bygget over *der går en sky for solen*. Dette er det andet *der*-problem i relativsætninger. De fleste vil nok forklare forbudet med den frygt, der klæber ved *som der*, og som også indgiver forsigtige sjæle en vis skyhed mod 423-425. Men det kan ikke være rigtigt, for hvorfor skulle netop 426-typen være forbudt? Og hvorfor er der så skarpt et skel mellem 426, der er

helt uacceptabel i højsprog, og 423-425, som afslappede og sikre højsprogtalende (som undertegnede) ikke skyr? Det bedste argument mod snob-forklaringen er dog endnu engang »svensk«: I svensk er der ganske parallel sprogstridighed ved

427 ÷Eit moln som det gick för solen ...

og i svensk klæber der intet odiøst ved *som det*.

Min forklaring er den simple, at hvor *som der* (sv. *som det*) er udelukket i højsprog, skønt det tilsyneladende modsvarer *der*-konstruktion i helsætning, er der slet ikke ubestemt subjekt! *En sky* i 426 er nok ubestemt, men i ledsætningen er den ikke længere ubestemt – ganske som vi har

428 Han stod og så på en sky, den var ved at gå for solen

At dette er rigtigt, ses af følgende autentiske eksempel:

429 De er dannet i vulkansøer, som der dengang var

En omsætning af denne relativsætning til helsætning må have ubestemt subjekt:

430 (De er dannet i vulkansøer,) sådan nogle var der (nemlig) dengang

Vi kan umuligt have

431 ...*dé*/disse var dengang

Konklusion: Overalt, hvor den vitterlig tilsvarende helsætning har *der*, fungerer *der* i relativsætningen som ren subjektvikar, der kan have relativ-konjunktionen *som* foran sig. Dét gælder også den type sætning med *være* (delvis nævnt ovenfor), der ikke kan stå »nøgent«, men enten skal have subjektvikaren eller adverbiet *der*:

432 De penge, (som) der var, ... (sammenlign ÷Pengene var.)

433 De kasser, (som) der stod, ... (sammenlign ÷Kasserne stod.)

434 Den stemning, (som) der var i Eliths programmer, ... (sammenlign ÷Stemningen var i Eliths programmer.)

Og der

Det bekendte forbud mod *og der*:

435 ÷Cæsar, der var generøs, og der aldrig mistænkte nogen, ...

forklarer jeg som følger. Erik Hansen 1996 gør opmærksom på, at den eneste konjunktion – foruden *som* – der kan udelades, nemlig *at*, aldrig udelades i en fuldstændig (subjektsholdig) ledsætning efter sideordnings-konjunktion:

436 ÷Hun sagde, (at) hun var forkølet og hun i øvrigt ikke havde tid

437 Hun sagde, (at) hun var forkølet og i øvrigt ikke havde tid

Men denne regel gælder jo evident også *som* ved ikkesubjekts-fællesled:

438 ÷En bog, (som) jeg har læst og jeg synes godt om...

Ved subjekts-fællesled er sagen ganske den samme i lavsprog, hvor *der* jo helt og holdent er subjektsvikar. I højsproget, hvor *der* som nævnt har mere vaklende status, subjektsvikar/konjunktion, kunne man tænke sig, at konjunktions-betragtningen havde tilladt *og der*, men det har den altså ikke, hvad enten det nu skyldes immanente grunde eller påvirkning fra lavsprog. – Forbudet mod *og der* er altså reelt en tvang til *og som* i sideordnet fuldstændig (subjektsholdig) ledsætning, og subjektsholdig måtte ledsætningen nødvendigvis være, hvis den havde *der*!

Sammenlignings-ledsætning med jo

En sammenlignende ledsætning med *jo/des(to)* + komparativ kan betragtes som en relativsætning, fx

439 Jo flere mænd der kan ramme, jo bedre

hvor meningen er '(det bliver bedre) ligefrem proportionalt med antallet af x, der...' med fællesleddet x, her *mænd*. Når konjunktioalet med fællesleddet er subjekt, bliver n tomt og udfyldes af *der*. I modsætning til normal relativsætning bruges kun sporadisk *som*, og slet ikke, hvor fællesleddet ikke er subjekt:

440 ÷Jo flere mænd som du kan ramme, jo bedre

»Relativsætningen« i det-kløvning

Det-kløvning rummer som bekendt en »relativsætning«:

441 Det er mig, der har gjort det

442 Det er præsident for Sovjetunionen, (at) han var

443 Det var mig, (at) han valgte

444 Det var i går, (at) jeg gjorde det

der bærer sit navn med urette. Hverken semantisk eller formelt foreligger der en relativsætning. Dens betydningsforhold til sit korrelat er helt anderledes. Jeg forestiller mig, at *det*-kløvning er opstået af en konstruktion med apposition + normal relativsætning:

445 Det er Ole, den (person), der har gjort det

sådan som den endnu formuleres i fx spansk. Formelt er den også helt anderledes end en relativsætning: Den har obligatorisk *der*, når fællesleddet er subjekt i ledsætningen (sporadisk hos nogle dog *som*), og fakultativt *at* ved alle andre fællesled.

Med andre ord obligatorisk *der* på ellers tom subjekts-plads.

Fremtrængen af som på der's bekostning

Gennem de sidste ca. 10 år har jeg og andre lagt mærke til, at det fakultative *som* i skriftsproget er trængt frem i relativsætning med subjekts-fællesled. Hvilket – fordi *som der* oftest er forbudt – vil sige på bekostning af *der*. I forbindelse med mit samarbejde med *Den Danske Ordbog* undersøgte ordbogen i sit kæmpekorpus sagen og kunne på få minutter give mig ret.

Lad os kort overveje årsagen. Man kan roligt udelukke engelsk påvirkning. Engelsk har *whol/which* og *that*, der på flere måder svarer til *som* hhv. *der*. *Der* ligner evident *that*, så ved at spare på *der*, fjerner vi os fra engelsk. – *Der* er utvivlsomt det mest ubevidste af de to ord, hvilket gælder generelt om subjektsvikaren *der*; dets betydning er tom, og dets funktion helt uransagelig for sprogbrugeren; ordet kan knap nok omtales, for det har ingen trykstærktale; grammatikerens [ˈdɑː] bruges aldrig, heller ikke tryksvagt, realiter. Når *der* er fokus på sproget, fx ved oversættelse, er *som* favoriseret.

Mit forklaringsforslag er, at *der* her overvejende af højsprogstalende opfattes som en relativ-konjunktion, jf. ovenfor, og at tilbagegangen skyldes en trang til at begrænse [o *dɑː*]'s mange funktioner: adverbium, subjektsvikar, relativ-konjunktion. De er upraktiske og for øvrigt, især det relative *der*, en anstødssten for svenskere. En vis beskeden påvirkning fra svensk og norsk kan også gøre sig gældende.

Det er ejendommeligt, hvorledes relativ-konjunktionerne har bølget frem og tilbage i sproghistorien. På grundlag af Diderichsen 1938's glimrende oversigt kan udviklingen tegnes som følger.

Fællesnordisk og vikingetid synes at have haft enerådende *es* (yngre *er*) med varianterne demonstrativt pronomen (jf. tysk og eng.) + *es* og *es* + personligt pronomen.

I middeldansk indtil 1330 afløses i en bevægelse fra jysk mod skånsk *er* af *der*, vel et sammenfald af *er* og adv. *dér* (< *hesten dér står, på marken, ...*). *Som* (oprindelig sammenligningskonj.) findes næsten kun i *hvo som* og *hvor som* ('hvor der').

1400 ekspanderer *som* voldsomt og dominerer allerede fra 1425 over *der*, som næsten fortrænges bortset fra udpræget jyske tekster.

Fra 1750 vender *der* tilbage, tilsyneladende fra dets stærke position i talen, og overhaler *som* ca. 1850. *Der* begrænses nu til sætning med subjekts-fællesled, nemlig ca. 1750-1800 (Falk & Torp p. 143).

Fra ca. 1985 begynder *som* atter at hale ind på *der* i skrift.

Alternativet med adverbierne *hér/dér* i stedet for *der* (*en mand, dér bor, gav mig den*) forsvinder sent i vort århundrede, ja, kan måske endnu høres hos gamle. Mange grammatikere nævner det som kurant, yngst Diderichsen født 1905.

Relativ infinitiv-konstruktion

Den relative infinitiv, fx

446 Her har du et æble at spise

447 Han har meget at lave

448 Der er meget at gøre

449 En sød pige at se på er aldrig at foragte

har vel intet specielt med *der*-konstruktion at gøre, selvom den ofte rummer et ubestemtheds-krav og meget ofte indgår i *der*-konstruktion. Den optræder med modal betydning, fx 'skulle'. Fællesleddet optræder som ikke-subjekt for infinitiven. For så vidt kunne man i 448 tale om *at*-kløvning ved ubestemt subjekt, nemlig af

450 Du skal gøre meget

men det er nok at se den for isoleret. Vort sprog har påfaldende mange måder at udtrykke, hvad der »basalt« lyder

451 Jeg skal gøre meget i dag

nemlig herudover:

452 Meget skal gøres (underforstået 'af mig')

453 Der skal gøres meget (do.) (alm. *der*-konstr. i passiv)

454 Der er meget at gøre (underforstået 'for mig')

455 Jeg har meget at gøre

i alt 5 konstruktioner. *Der*-konstruktionen i aktiv, 454, hører med til total-billedet af *der*-konstruktion. Eksistens-budskabet er ligesom i *der*-kløvning underordnet, ja, man kan spørge sig, om konstruktionen overhovedet lever op til eksistens-kravet. Det synes jeg, den gør, hvis man, lidt slapt, herved tillader »mental eksistens«: 'Der er en række ting i min bevidsthed, der står for mig som dagens krav'. Jeg føler umiddelbart i sætninger som 454 *værelblive* som eksistentielle ligesom i andre *der*-konstruktioner, i modsætning til fx

456 Et barn er at betragte som et ufærdigt menneske

Type 9: *Der* i sætningsknude

Sætningsknuder med udskilt og fremrykket subjekt har snart *der* på den ledigblevne subjektspads, snart tom subjektspads. Der er 4 relevante typer, hvis det ellers er lykkedes mig at forbedre og forenkle Erik Hansen 1974's grundlæggende beskrivelse sandhedsoverensstemmende.

1.
Simpel fremrykning af en at-sætnings ikke-spørgende subjekt til helsætnings-forfelt:

457 Jensen mener jeg nu ikke, (-) har været her

Aldrig *der*. Erik Hansen forklarer det ved, at fremryknings-mekanismen her er ganske den samme, helt simple, som ved almindelig subjekt-fremrykning i helsætning:

458 Her har Jensen ikke været

459 Jensen har (-) ikke været her

der heller aldrig har *der*-udfyldning. Jeg accepterer forklaringen (der naturligvis forudsætter, at *der* er muligt i andre, mindre simple knuder), selvom jeg ikke mener, at subjektspadsen i 459 har psykisk realitet (hvorom senere). Dels er der under alle omstændigheder en parallel alternation. Dels efterlader simpel fremrykning jo aldrig vikar på nogen som helst (ubestridelig) tom led-plads.

Erik Hansen nævner unge mennesker, der nu må være yngre, der ikke generes af *der* her. Jeg har ingen føling med sådanne sprogvarianter.

2.
Fremrykning af en at-sætnings spørgende subjekt til helsætnings-forfelt:

460 Hvem mener du, ((at) der) har gjort det?

Der er muligt, fordi der her i en vis forstand ikke er tale om fremrykning, eftersom spørge-subjektet slet ikke kan stå i ledsætningen. Det må dog siges imod Erik Hansen, at dét også gælder spørgende helsætninger: De har ligeså lidt muligheden

461 ±Her har hvem gjort det?

bortset fra hvabehar-funktionen, og de har aldrig *der* på n uden for type 1 (ubest. subj.).

3.
Fremrykning af en at-sætnings subjekt til overordnet spørgeledsætning eller relativ ledsætning:

462 Spørg ham, hvem han mener, ((at) der) har gjort det

463 Spørg ham, (som) du mener, ((at) der) har gjort det

Der fakultativt ganske som i 2., eftersom det »fremrykkede« subjekt er obligatorisk »fremrykket« (og i relativsætningen udeladt på normal relativ vis).

4.

Fremrykning af spørgeledsætnings subjekt:

464 Ham ved jeg ikke, hvornår (-) gjorde det

465 Ham ved jeg ikke, om (-) gjorde det

466 ...en mand, (som) jeg ikke ved, hvornår (-) gjorde det

467 ...en mand, (som) jeg ikke ved, om (-) gjorde det

Der går ikke i mit sprog i 464 og 465, noget bedre i 466 og 467, en forskel, der vel har samme grund som forskellen mellem 1. og 2./3., men der er en særlig *der*-modstand her i type 4. Til gengæld har type 4 i skødesløs tale mulighed for anaforisk subjektspronomen i ledsætnings n:

468 Ham ved jeg ikke, hvornår han kom

(At der, som Erik Hansen nævner, ikke er anaforisk pronomen-mulighed i

469 Han ringer tidlig og silde, hvad jeg ikke ved, hvor længe (+det) har stået på

forklarer jeg simpelt som en stilforenelighed mellem det litterære relative *hvad* og det skødesløse anaforiske pronomen).

Det tomme n ved subjekt i F

Sætningsknuderne med deres mulighed for udfyldt subjektsplads bragte helsætningens almindeligvis tomme n ved F-subjekt i crindring. Denne vigtige og frekvente type udfyldes aldrig med *der* eller *det*, hverken i dansk eller andre sprog. (Der ses naturligvis bort fra det omtalte tilfælde af *der*-type 1 med subjekt i F. Som omtalt har subjektet i *der*-konstruktion objekts-karakter: Det er jo flyttet fra sin normale objekts-plads, N). Og, som vi har set, udfyldes alle tomme n-pladser ellers med *der* bortset fra nogle marginale og letforklarlige. Jamen, har helsætninger med F-subjekt da en tom subjektsplads? Mit svar er nej. Jeg tror ikke, at et sådant tomt n har psykisk realitet. Ligeså smukt *der*-konstruktionerne viser, at der virkelig ér tomme subjektspladser og tomme forfelsespladser, som det er sprogligt tilfredsstillende at få udfyldt, ligeså tungt må fraværet af *der* veje imod eksistensen af en tom n-plads i sætninger med forfelses-subjekt. Og det er svært at se, hvordan eksistensen heraf kunne

sandsynliggøres på anden måde end ved, at et *der* eller *det* indfandt sig.

Jeg mener, at Diderichsens ide med et altoptagende forfelt og – i tilfælde af forfeltssubjekt – en tom subjektspads er nærmest genial i sin elegance og pædagogik, et kup, der åbnede for muligheden af et sætningsskema med dets ubetvivlelige potentielt tomme pladser. Men jeg tror som sagt ikke på den psykiske eksistens i netop dette tilfælde. Det er ikke noget stort kætteri: Subjektet har sin n-plads, når et andet led optager F, men når subjektet selv har den, er der psykisk hverken subjekt eller tom subjektspads mellem finitverbal og letled/centraladverbial, efter min mening. Man kunne tro, at det var en strid om kejserens skæg, men vore *der*-konstruktioner sandsynliggør jo netop, at tomme pladser har bevidstheds-realitet.

Mine argumenter er foruden ovenstående følgende:

1) Subjektets normale plads i fremsættende helsætninger er uden al tvivl forfeltet, normalt sætningens tema. Der er noget usandsynligt i, at denne normalplads skulle efterlade en anden subjektspads tom.

2) I ledsætninger, der jo normalt ikke har noget forfelt i helsætningsforstand, ser vi, at subjektets plads er den første.

Til fordel for tom n-plads kunne anføres den smukke ensartethed mellem centralfelt og slutfelt: vna-VNA, men mit mod-modargument er her, at der aldeles ikke ér nogen ensartethed. Slutfeltets nominalplads, N, dækker reelt over 3 pladser: indirekte objekt, direkte objekt og prædikat:

Nu har (så) han igen gjort mig livet broget i dag
F v (a) n a V Oi Od P A

Rækkefølgen Oi – Od – P er jo både vigtig og helt fast – og har været kendt i generationer. At samle dem under én hat, N, for at få en smuk parallel, er hokus-pokus-lingvistik af værste skuffe.

Der-konstruktion i andre sprog

De fleste moderne europæiske sprog har fået paralleller til *der*-konstruktion. I de ROMANSKE er de dog strukturelt noget anderledes end i de germanske, fx franskens

470 Il y avait une dame très jolie dans la boutique

hvor subjektvikaren er ordet for 'han', y 'dér' indskydes, og der bruges verbet for 'have' i stedet for 'være'. Med hensyn til alternativer for 'være' sammenlign tysk *es gibt* og svensk/dansk *finns/finnes*.

NORSK er som sædvanlig det sprog, der ligger tættest op ad dansk, vel at mærke norsk riksmål, der ligesom dansk skelner mellem *der* og *det*. I bokmål og nynorsk bruges helt overvejende kun *det*.

I Norges dialekter, som jeg ikke har synderligt overblik over, er det mere indviklet. Både i sydlandsk, vestlandsk og nordlandsk findes *der*, og det kan ikke komme fra dansk, hvad der bl.a. fremgår af, at det kan hedde *der snør*. (Meddelt mig af Per Ivar Vaagland).

SVENSK har som bekendt kun *det*. Jeg har dog fundet et tilløb til tomt *där* (vag reference):

471 Man kan undra över hur det kom sig att en självlärd forskare, som relativt sent i livet lämnade musiken och kastade sig ut i naturforskningen, kunde bli sin tids främsta kosmolog.

Han stod förvisso inte ensam, där fanns vänner och medarbetare.

Mest känd är den yngre system [som var naturforsker]... (Forskning & framsteg nr. 6 1996 p. 12)

Men ellers bruges *det* som dansk *der* og *det*. Den vigtigste forskel er, at der i spørgeledsætning bruges *som*.

Men i skånsk dialekt skelnes der som i dansk mellem *där* og *det*, hvilket måske ikke behøvede at nævnes, da de skånske dialekter som bekendt er danske.

TYSK har kun *es* og bruger ingen subjektvikar i spørgeledsætning, hvad der altså er et rent dansk (og norsk riksmåls-) fænomen.

ISLANDSK bruger *það* 'det', har intet formelt subjekt i spørgeledsætning, men til gengæld, mærkeligt nok, en *það*-konstruktion med non-eksistentielt indhold uden parallel i skandinavisk og engelsk, men delvis tysk:

472 Það töluðu tveir menn saman

473 Es sprachen zwei Männer zusammen

foruden den nævnte non-eksistentielle med ubestemt pronomen (*enginn, einhver*).

Mindre overraskende er det, at islandsk i det hele ikke bruger *það* så meget som de øvrige germanske sprog. *það* er gennemgående uformel tale, og der er talrige stilneutrale gamle konstruktioner uden *það*, fx

474 Tveir drengir komu í gær

Som fremhævet af Platzack 1983 og Maling 1987 kan *það* knap kaldes en subjektvikar, eftersom det kun kan stå forrest i sætningen.

ENGELSK OG NEDERLANDSK ligner dansk mere, end tysk og islandsk gør. De har både et *it* og et *there*, som de fordeler nogenlunde som dansk. Bortset fra, at der ikke bruges subjektsvikar i spørgeledsætning, er den eneste fordelingsforskel den, at hvor dansk i type 5, *Der er dejligt på Fyn*, bruger *der*, har engelsk *it*, og nederlandsk det tilsvarende *het*:

475 It was lovely in Funen

Det er allerede nævnt, at engelsk savner *der bages*-typen og (følgelig) heller ikke har den stærkt udvidede brug af *there* i non-eksistentielle passiv-sætninger. Ved *there*-kløvning er der foruden muligheden med formel relativsætning også *ing*-form (mens muligheden svarende til *der sad en dreng og ville ud* naturligvis mangler, se nedenfor):

476 There was a boy who wanted to get out

477 There was a boy wanting to get out

Engelsk er mærkeligt nok generelt ikke kommet nær så langt i udviklingen af subjektsvikar: Ved siden af de netop nævnte 3 tilfælde helt uden, hhv. med *there* i begrænset omfang, har engelsk for det 4. slet ikke fået subjektsvikar i relativsætning. Der er kun et tilløb, fundet af Jespersen:

478 The only free room there was ...

For det 5. er der ingen tilløb til en subjektsvikar *here*. For det 6. er manglende subjektsvikar i type I ved verbet *be* ofte helt i orden:

479 A stain was on my shirt

For det 7. stiller engelsk i den centrale ukløvede type I med ubestemt subjekt strengere krav til eksistensen: Der er sjældent tale om, at noget opstår eller forsvinder, og aldrig, at det skifter plads. Overhovedet bruges næsten kun *be*:

480 Der gik en sky for solen ~ A cloud passed the sun

481 Der døde ingen danskere ~ No Danes died

482 Der faldt en hund i vandet ~ A dog fell into the water

ligesom engelsk ikke tolererer, at eksistens-finitet rummer en sekundær oplysning om subjektets placering i forhold til egne akser:

483 Der stod en mand uden for døren ~ A man stood outside the door

Engelsk kræver her det rene eksistens-finit *be* og må smugle den sekundære oplysning ind i en *ing*-form:

484 There was a man standing outside the door

Skal vi være lidt frække mod amerikanerne – og hvorfor ikke? – kan vi sige, at de aldrig havde fremhævet eksistens-reglen bedre end vi danske, hvis den ikke havde været så iøjnefaldende i engelsk.

På to væsentlige punkter har engelsk dog udviklet sig videre end dansk. For det første kan engelsk have subjektsvikar ved prædikativ, der betegner midlertidig tilstand:

485 There was a man drunk

486 There was a boy sick

For det andet kan engelsk (ifølge Milsark 1974 p. 155) indsætte *there* på dén tomme subjekts-plads, der opstår ved flytning af subjekt til tungt-leads-felt – uanset dets bestemthed:

487 Suddenly there flew through the window that shoe from the table

Her må man virkelig undre sig over, at dansk – alt i alt det sprog, der flittigst og mest varieret bruger subjektsvikar – lader subjektspladsen stå tom, om end konstruktionen er litterær.

Kontrol i tekstkorpus

En beskrivelse af *der*-konstruktion egner sig fortræffeligt til statistisk kontrol. Overhovedet var det glædeligt, om grammatiske analyser, sågar de store grammatikker, rummede en statistisk test af deres beskrivelser. Derved får forskeren for det første et procentuelt mål for, hvor meget tekst hans regler dækker; for det andet dukker der sikkert nogle specialtyper op, som ingen trods nidkærhed har indsamlet, og endelig får han nogle per se interessante tal for frekvens-fordelingen af de typer, han har opstillet.

Der-konstruktion kan man teste empirisk ad to veje: Dels kan man i et materiale af *x* forekomster af *der* kontrollere, om de alle stemmer med beskrivelsen, og viser type-fordelingen. Dels kunne man i et materiale af tilfældige sætninger finde talforholdet mellem *der*-konstruktioner og konstruktioner uden *der* samt tjekke hver eneste ikke-*der*-konstruktion for, om den nu også »lovligt« mangler sit *der*. Den sidste »vej« synes mig ikke så udbytterig som den første, bl.a. fordi et manglende *der* let kan skyldes skrift-tilbøjeligheden til at spare på *der*, således at reelle modeksempler med manglende mulighed for *der* let overses og jo i hvert fald ikke umiddelbart præsenterer sig som empiriske modeksempler: Man kan naturligvis ikke finde belæg på, at et sprogræk ikke kunne have stået i en bestemt sætning. Her gælder kun indfødte danskeres manglende accept: Sådan og sådan ville være uacceptabelt for mig. Jeg holder mig derfor til den første »vej«, men erkender, at en fuld empirisk test af fx *der* nødvendigvis må gå begge »veje«.

Den Danske Ordbog har med stor venlighed skaffet mig flere hundrede tilfældige udskrifter med *der* af sit enorme tekstkorpus 1983-1992. Der er skriftsprog og talesprog mellem hinanden. Jeg kunne umiddelbart være fristet til at tage en stikprøve fra al dansk tekst 1983-1992, men da ingen ved, hvilket forhold der hersker mellem skrift og tale i denne periode – dvs. forholdet mellem, hvad gennemsnitsdanskere hører og læser – falder ideen allerede på det. Herefter vælger jeg skriften i forventning om at finde større typevariation dér end i den mere stereotype tale. Jeg vælger de første 200 belæg med rent skriftsprog (aviser, ugeblade m.m.; om vægtningen må der søges oplysning hos DDO). Belæggene har rigelig kontekst, nemlig ca. 47 enheder før og ca. 47 enheder efter *der*. Kun i 2 tilfælde var konteksten ikke tilstrækkelig til at kategorisere *der*, hvorfor belæggene udgik.

Resultat

<i>Der</i> som subjektsvikar i relativsætning,		
der ikke indgår i kløvning	49,0%	} 52,5%
<i>Der</i> som subjektsvikar i »relativsætning« i <i>det</i> -kløvning	3,5%	
<i>Der</i> som subjektsvikar for ubestemt subjekt		33,0%
<i>Der</i> som adverbium		5,0%
<i>Der</i> i <i>der</i> -kløvning (som 1. <i>der</i> 2,5%, som relativt <i>der</i> 1,5%)		4,0%
<i>Der</i> som subjektsvikar i <i>hv</i> -ledsætning		2,5%
<i>Der</i> som subjektsvikar i subjektløs passiv-sætning		2,0%
<i>Der</i> som subjektsvikar i andre subjektløse sætninger		0,5%
<i>Der</i> som subjektsvikar i opremsning		0,5%
		100,0%

Stemte *der*-reglerne så med det empiriske materiale? Ja, der var overensstemmelse i alle eksempler, hvilket enhver kan kontrollere ved at rekvirere materialet hos mig eller DDO. Undtagen i 2 tilfælde! Der var hele ulejligheden værd. Disse to tilfælde rummer begge udtrykket

488 ↗*Der* er noget 'galt

Regelbruddet er eklatant. Udtrykket kan med sit prædikativ umuligt kaldes eksistentielt. Jeg vil forklare denne undtagelse som opstået af et regelret

489 ↗*Der* er noget 'galt

(hvis hovedtryk på *er* skyldes en rytmisk regel), der af en eller anden grund har fået trykomlægning og dermed syntaktisk omtolkning evt. i sammenblanding med det ligeledes regelrette

490 Der er 'noget, der er 'galt

Min forklaring støttes af, at det faktisk på svensk stadig hedder

491 Det är nå(got) 'galeit.

En anden og kedeligere forklaring er, at der blot er tale om et levn fra forrige århundredes non-eksistentielle *der*-konstruktion ved *noget*.

Litteratur

- Lars Brink: *Ordforrådets omfang og vækst*. Børnenes sprog – sprogene omkring børn. Kbh. 1979.
- Lars Brink: *Kompendium i dansk grammatik for islændinge*. Háskóli Íslands 1986.
- Lars Brink & Jørn Lund: *Dansk Rigsmål I-II*. Kbh. 1975.
- Lars Brink m.fl.: *Den Store Danske Udtaleordbog*. Kbh. 1991.
- C. F. Bruun: *En sproglig Undersøgelse*. Indbydelsesskrift til Aarsprøven og Afgangsprøverne i Horsens lærde Skole i Juni og Juli 1877. Horsens 1877.
- Jens Byskov: Om nogle Sætninger med der som foreløbigt Grundled. *Danske Studier* 1912.
- Jens Byskov: Om Begrebet Grundled. *Danske Studier* 1914.
- Paul Diderichsen: *Über das unpersönliche und das relative der im Dänischen*. Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague 1938.
- Paul Diderichsen: *Elementær dansk Grammatik*. 3. udg. Kbh. 1964.
- Hjalmar Falk & Alf Torp: *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania 1900.
- Aage Hansen: *Moderne Dansk*. Kbh. 1967.
- Erik Hansen: Modal interessens. *Danske Studier* 1972.
- Erik Hansen: De nye der-konstruktioner. En øjenvidneberetning. *Festskrift til Kristian Hald*. Kbh. 1974.
- Erik Hansen: Privatbrev af 22-12-1996, hvori bl.a. resultater fra hans og Lars Heltofts *Grammatik over det Danske Sprog* (u.udarb.) gives.
- Erik Hansen & Jørn Lund: *Sæt tryk på*. Kbh. 1983.
- Staffan Hellberg: *On Existential Sentences*. 1970. Stencil.
- Lars Heltoft: *The Pragmatic Syntax of Danish der-constructions*. The Nordic Languages and Modern Linguistics 6. Helsingfors 1987.
- Otto Jespersen: *Sætninger med der og det*. Afsnit i *Sprogets logik* 1914.
- Otto Jespersen: *Det lille danske der*. In memoriam Kr. Sandfeldt 1943.
- Holger Johansen: Om Adverbets Plads. *Danske Studier* 1928.
- S.-Y. Kuroda: *The Categorical and the Thetic Judgement. Evidence from Japanese Syntax*. Foundations of Language nr. 9. 1972.
- H. H. Lefolii: Strøtanker, navnlig om vore relativformer. *Danske Studier* 1906.
- Michael Lumsden: *Existential Sentences. Their Structure and Meaning*. New York 1988.

- Joan Maling: *Existential Sentences in Swedish and Icelandic*. Working Papers in Scandinavian Syntax. Lund 1987.
- Kristian Mikkelsen: *Dansk sproglære med sproghistoriske tillæg*. Kbh. 1894.
- Kristian Mikkelsen: *Dansk ordføjningslære*. Kbh. 1911.
- Gary Lee Milsark: *Existential Sentences in English*. MIT 1974. (Som bog: New York 1979).
- Erik Oxenvad: Om nogle upersonlige Konstruktioner i Dansk. *Studier tilegnede Verner Dahlerup*. Kbh. 1934.
- Christer Platzack: *Existential Sentences in English, Swedish, German and Icelandic*. Papers from the 7th Scandinavian Conference in Linguistics. Helsingfors 1983.
- Erik Rehling: *Det danske Sprog*. 3. udg. Kbh. 1965.
- Jann Scheuer: Der-konstruktioner i moderne dansk talesprog. 4. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus Universitet 8.-9. oktober 1992. Århus 1993.
- H. G. Wiwel: *Synspunkter for dansk sproglære*. Kbh. 1901.

Tekstkritisk konservatisme, belyst ved eksempler fra Søren Kierkegaards Enten – Eller¹

Af Johnny Kondrup

I forbindelse med 1. udgave af Søren Kierkegaards *Samlede Værker* (1901-06, herefter forkortet *SV1*) skrev to af de tre redaktører, A. B. Drachmann og J. L. Heiberg, hver en tekstkritisk fremstilling. Drachmanns afhandling »Tekstkritik, anvendt paa S. Kierkegaards Skrifter«² har det bredeste perspektiv. Med stor kyndighed blotlægger og illustrerer afhandlingen en række af tekstkritikkens almindelige problemer, og samtidig gør den rede for principper og ræsonnementer bag den første videnskabelige udgave af Kierkegaards værker. Sit eksempel materiale vælger Drachmann fra flere af Kierkegaards værker, hovedsagelig fra *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*, en del dog også fra første del af *Enten – Eller*. Heibergs artikel: »Tekstkritiske Bemærkninger til 'Enten–Eller'«³ koncentrerer sig om et enkelt værk, udgavens første, som Heiberg selv var ansvarlig for. Imidlertid kan der også af de eksempler, som Heiberg meddeler, uddrages nogle principper for udgaven som helhed, ligesom udgiverens tilknyttede overvejelser rummer standpunkter af gyldighed for tekstkritikken i almindelighed. Dette sidste især, fordi Heibergs artikel har karakter af en selvkritik, en revision af det tekstkritiske arbejde bag en del af *SV1*, foranlediget af nyfundne varianter i kladdematerialet til *Enten – Ellers* første del. Disse varianter blev fundet af J. L. Heibergs broder, P. A. Heiberg, under dennes arbejde med de første bind af *Søren Kierkegaards Papirer* og stillet til rådighed for J. L. Heiberg af P. A. Heibergs medudgiver Victor Kuhr.⁴

Mig bekendt eksisterer der ud over disse to artikler ingen sammenhængende redegørelse for de tekstkritiske principper bag *Samlede Værker*. Til gengæld kan artiklerne tilsammen danne folie for en fremstilling af de principper og ræsonnementer, som ligger bag den igangværende udgave af Kierkegaard, *Søren Kierkegaards Skrifter* (herefter forkortet *SKS*).⁵ Det er til dette sidste formål, jeg i det følgende vil bruge dem.

Da A. B. Drachmann, J. L. Heiberg og H. O. Lange efter en halv menneskealder reviderede deres eget arbejde og fremkom med 2. udgave af *Samlede Værker* (1920-36, herefter forkortet *SV2*), blev der ikke skrevet

tilsvarende afhandlinger om tekstkritikken. Det er beklageligt, for skønt principperne i alt væsentligt var fastlagt med *SV1*, skete der immervæk forandringer, også i henseende til tekstrettelser. Tendensen i disse forandringer findes ikke beskrevet nogetsteds. Man skulle umiddelbart tro, at J. L. Heibergs artikel kunne finde anvendelse her, men det er ikke tilfældet. En gennemgang af de tekststeder, hvor Heiberg i 1912 mente, at man i *SV1* burde have optaget en variant fra kladden, hvis man havde kendt den, viser, at man kun sjældent har benyttet sig af lejligheden til at optage den i *SV2*, hvad enten i teksten eller i variantapparatet. Uvist af hvilken grund fik Heibergs selvkritik i *Danske Studier* kun liden indflydelse på hans fornyede arbejde med udgaven. Imidlertid har han ikke, hverken i »Textkritisk Anhang« til første bind af *SV2* eller andetsteds, offentliggjort nogen udtrykkelig relativering, endstige tilbagekaldelse af artiklen fra 1912. Ej heller er det muligt ud fra en samlet betragtning af de steder, hvor det nye materiale har fået (henholdsvis ikke fået) konsekvenser for *SV2*, at ræsonnere sig til en ændring af de grundlæggende principper. Fordelingen af de steder, hvor materialet er slået igennem, i forhold til de steder, hvor det ikke er, røber intet logisk mønster. Derfor må det være tilladt med forsigtighed at betragte eksemplerne fra artiklen som vink om, hvad *SV2* ville have ført ud i livet, hvis ikke ukendte årsager var kommet i vejen.⁶

Det bør nævnes, at der i denne sammenhæng ikke kan tages hensyn til *Samlede værkers* 3. udgave, 1962-64. Denne udgave, der siden i mangfoldige oplag er blevet den mest udbredte, overtog simpelthen *SV2*'s tekst under bortskæring af dens kritiske apparat, og redaktøren, Peter P. Rohde, udøvede ikke nogen form for tekstkritik.

Både Drachmann og Heiberg slår til indledning fast, at man anvender den sidste udgave fra forfatterens hånd som grundtekst, dvs. 2. udgave (kaldet *B*), hvor en sådan foreligger. Ellers følger man 1. udgaven (kaldet *A*). Heiberg noterer endog, at når *B* lægges til grund, sker det »i Overensstemmelse med almindelige kritiske Grundsætninger [...]; den er jo at betragte som S. K.'s endelige Redaction.«⁷ De pågældende grundsætninger hidrørte fra den klassiske filologi, der var vant til at arbejde med senere afskrifter og tryk af en original, som ikke længere fandtes, for så vidt muligt at rekonstruere denne ud fra overleveringen.⁸ Grundsætningerne står i modsætning til det nyfilologiske princip, som i det 20. århundrede har sat sig igennem i de fleste udgaver af nyere forfattere, og som også ligger bag den kommende udgave af Kierkegaards skrifter. Her, hvor man altid

har en bevaret original, autoriseret af forfatteren, vælges denne, altså førstetrykket, som grundtekst. Da man desuden i de fleste tilfælde har bevaret materiale fra værkets tilblivelse (manuskripter og korrekturer), emenderes grundteksten i nødvendigt, men stærkt begrænset omfang ved hjælp af dette. Valget af førstetrykket som grundtekst sker ikke mindst under hensyn til den historiske autenticitet: Førstetrykket befinder sig i krydsningspunktet mellem tilblivelseshistorie og receptionshistorie og skaber således værkets offentlighedskarakter.⁹ Førstetrykket var, hvad publikum fik mulighed for at læse og reagere på, da forfatteren fremtrådte; det var det principielle (oftest tillige det eneste reelle) udgangspunkt for anmeldelser, kritik, reception overhovedet. Uanset at trykket måske ved afskriveres og sættes mellemkomst var behæftet med fejl eller på anden måde (fx ved forlægger- og censurindgreb) forvrænget i forhold til forfatterens hensigt, er disse elementer indgået som en del af værkets historicitet og bør kun fjernes i det omfang, hensynet til tekstens mening kræver det.¹⁰

Drachmann slår for det andet fast, at grundteksten følges overalt, hvor der ikke er tvingende årsag til at afvige fra den.¹¹ Dette princip udtrykker en tekstkritisk konservatisme, som også hyldes i den kommende udgave af Kierkegaards skrifter. I de tekstkritiske retningslinier for *SKS* hedder det overordnet, at behandlingen af grundteksten er konservativ; teksten omfattes med en høj grad af hermeneutisk tillid, og der rettes kun nødigt. Ikke desto mindre viser der sig ved nærmere eftersyn også på dette punkt en forskel mellem *Samlede Værker* og *SKS*. Bag den tilsyneladende enighed gemmer sig forskellige grader af konservatisme, hvilket jeg vil prøve at illustrere ved en række eksempler. De stammer alle fra første del af *Enten – Eller*, bl.a. af hensyn til sammenligneligheden med J. L. Heibergs artikel. De fleste eksempler har desuden det til fælles, at udgiverne af *SKS* har overvejet at rette et dunkelt eller korrump tekststed, men i sidste instans har ladet det stå urettet. Derfor kunne jeg give min fremstilling den undertitel, som optræder på et af de skemaer, udgiverne af *SKS* benytter i det daglige arbejde, og som antyder den omhu, der søges lagt deri, samtidig med at den reflekterer det komiske lys, der let kan falde over filologens beskæftigelse. Titlen på skemaet lyder: »Efter nærmere overvejelse afviste tekstrettelser«.

Tekstkilderne til første del af *Enten – Eller* er følgende, anført i kronologisk rækkefølge og betegnet ved de sigler, hvormed de kendetegnes i det kritiske apparat til *SKS*:

- K*: Kierkegaards egenhændige kladdemateriale.
- R/r*: Renskriften, fordelt på Kierkegaards egen hånd (*R*) og på hans første sekretær, P. W. Christensens afskrift (*r*) af *K*. Renskriften har fungeret som trykmanuskript.
- A*: Førstetrykket, 1843.
- Aα*: Trykmanuskriptet til 2. udgave, bestående af et opskåret eksemplar af *A*, hvori er indført mindre ortografiske ændringer med fremmed hånd, sandsynligvis af Kierkegaards anden sekretær Israel Levin. Der sigleres kun for de håndskrevne indførsler, altså når trykmanuskriptet afviger fra *A*.
- hα*: Tre ark af førstekorrekturen til 2. udgave, hovedsagelig rettet af en fremmed hånd (formentlig Israel Levin). Der sigleres kun for de håndskrevne indførsler.
- B*: 2. udgave, 1849.

Kladdematerialet er ikke så pænt og ordentligt, som siglen *K* antyder; det består af forskellige lapper, ark og hæfter, og i visse af disse kan der udskilles flere gennemgående hænder, således at samme fysiske overleveringsbærer rummer forskellige versioner af en given passage. Disse forhold vil fremgå udførligt af *SKS*' elektroniske version, hvor det er hensigten at publicere alle tilblivelseslag til de enkelte skrifter. Men ved etableringen af bogversionens tekst er det tilstrækkeligt – og formålstjenligt – at siglere kladdematerialet som ét. Den interesse, der tager sigte på at emendere grundteksten (*A*), er ikke sammenfaldende med den, der analytisk leddeler kladdematerialet i op til 25 overleveringsbærere, nogle med flere tekstlag. Det kan i øvrigt oplyses, at der ved etableringen af teksten i *SKS* ikke er fundet alternative varianter, som har haft betydning for emendationen eller udformningen af de tekstkritiske noter. *Aα* og *hα* har haft betydning, men ikke for de følgende eksempler.

I afhandlingen »Det antike Tragiskes Reflex i det moderne Tragiske« beskriver Kierkegaard en moderne Antigone, dvs. en Antigone, som ved, at hendes fader Ødipus har avlet hende med sin egen moder Iokaste, og som derfor hjem søges af angst. *A* s. 147:

Her har jeg nu strax en Bestemmelse af det moderne Tragiske. Angst er nemlig en Reflexion og er forsaavidt væsentlig forskjellig fra Sorg. Angst er det Organ, hvorved Subjectet tilegner sig Sorgen og assimilerer sig den. Angst er den Bevægelses Kraft, ved hvilken

Sorgen borer sig ind i Eens Hjerte. Men Bevægelsen er ikke hurtig som Pilens, den er successiv, den er ikke eengang for alle, men den vorder bestandig. Som et lidenskabeligt erotisk Øiekast attraaer sin Gjenstand, saaledes seer Angsten paa Sorgen for at attraae den. Som et stille uforkrænkeligt Kjærligheds Blik sysler med den elskede Gjenstand, saaledes er Angsten Selvbeskjæftigelse med Sorgen.

Det problematiske sted i denne passage er sidste del, hovedsætningen, af den sidste helsætning: »saaledes er Angsten Selvbeskjæftigelse med Sorgen«. Umiddelbart virker det som en overraskelse, at den sammenlignende helsætning munder ud i en basal definition af angsten. Efter den omhyggeligt udpenslede bisætning, der sammenligningsvis beskriver et subjekts beskæftigelse med sit objekt (blikkets beskæftigelse med genstanden), venter man en udgang, der ligeledes handler om et subjekts beskæftigelse med sit objekt. Man venter genitivkonstruktionen: »saaledes er Angstens Selvbeskjæftigelse med Sorgen«. Det ville også svare til den foregående helsætning, hvor der er fuld balance mellem bisætning og hovedsætning, hvor angsten ser på sorgen, som øjet attrår sin genstand.

Undersøger man de øvrige tekstkilder, viser det sig, at begge muligheder er repræsenteret der. I *K* står som i *A*: »saaledes er Angsten Selvbeskjæftigelse med Sorgen«; men i *r* har sekretær Christensen ændret det til »Angstens Selvbeskjæftigelse«. Der findes ingen bevaret korrektur til *A*, så vi ved ikke, om det er Kierkegaard selv, der har foranlediget, at genitiv-s igen er forsvundet i vor grundtekst. Derimod kan vi se, at det ikke er indsat i $A\alpha$, så *B*, grundteksten til *Samlede Værker*, har samme form som *A*.

Udgiverne af *Samlede Værker* har besluttet at rette efter renskriften til »Angstens«. Rettelsen findes såvel i *SV1* som *SV2*. Udgiverne af *SKS* har overvejet det samme, men besluttet at lade være. For det første, fordi den lidt videre kontekst faktisk indeholder flere definitoriske bestemmelser af angsten: »Angst er nemlig en Reflexion...«; »Angst er det Organ...«; »Angst er den Bevægelses Kraft...«. Derfor er det ikke umuligt, at Kierkegaard afslutningsvis har villet sige: »saaledes er Angsten Selvbeskjæftigelse med Sorgen«. Denne konstruktion gør sætningen lidt mindre elegant, men det er ingen hindring ifølge den kendte tekstkritiske regel: *lectio difficilior præferenda est*.

Den anden grund til, at *SKS* ikke tør rette, er, at den form, hvortil der skulle rettes, skyldes en afskriver; og som nævnt er der mulighed for, at

A's form faktisk er indsat af Kierkegaard som en korrektion af afskrivernes fejl. Hvis renskriften havde været forfatterens egenhændige, ville udgiverne af *SKS* have tillagt den større autoritet;¹² normalt tilfalder der manuskripterne større tekstkritisk vægt, jo tættere på *A* de befinder sig.

Resultatet af overvejelserne bliver, at der til det urettede tekststed føjes en tekstkritisk note, hvori oplyses, hvad de forskellige tekstkilder har. Derved får læseren mulighed for at kigge udgiverne over skulderen, og han får et belæg for at læse »Angstens Selvbeskjæftigelse«, hvis han mener, at det er en rigtigere læsemåde. Noten udformes således:

er Angsten | *således også K*, er Angstens *r*; er Angsten *B*

Mens udgiverne af *SKS* i det første eksempel undlader at rette, fordi det ikke med sikkerhed kan afgøres, om teksten er korrump, er der i det følgende eksempel ikke tvivl om, at man står over for en fejl. Til gengæld kan fejlens art ikke entydigt bestemmes, og derfor er det heller ikke indlysende, hvad man skulle rette til. I afhandlingen om »De umiddelbare erotiske Stadier« hedder det, *A* s. 70:

Skulde jeg nu gjøre et Forsøg paa, med et enkelt Prædikat at betegne det Eiendommelige ved den Mozartske Musik i den Deel af dette Stykke, som interesserer os, da vilde jeg sige: den er muntert quiddrende, livsfrodig, elskovssprudlende. Hvad jeg nemlig især maa lægge Vægt paa er den første Arie og Klokkespillet; Duetten med *Tamino* og senere med *Papagena* falder aldeles udenfor Bestemmelsen af det umiddelbar-Musikalske.

Kendere af Mozarts opera vil erindre, at fløjtespilleren Papageno kun har to duetter, én med prinsesse Pamina og én med Papagena. »Tamino« er altså en fejl, og den optræder såvel i *A* som *B*. Hverken Kierkegaard eller Israel Levin har opdaget den, da de forberedte *B*, så udgiverne af *Samlede Værker* har stået med samme problem. Hvordan fejlen er opstået, viser sig, når man ser på manuskripterne. I *r* står der »Tamino« ligesom i *A*; man har altså ikke at gøre med en trykfejl. I *K* står derimod »Tamina« – men det er der jo ingen person, der hedder i Mozarts opera. Her står man over for en fejl af en anden art. Både musikforskere og publikum har gennem tiderne undret sig over den ufuldstændighed, der er i den ellers symmetriske opbygning af persongalleriet i *Tryllefløjten*: Ligesom Papageno, sanselivets mandlige repræsentant, har sin kvindelige modpart i

Papagena, således burde den åndelige helt Tamino have en kvindelig modpart, der hed Tamina. Men hun hedder altså Pamina med P, samme begyndelsesbogstav som i Papageno og Papagena. Formentlig har Kierkegaard, da han skrev kladde, ubevidst kompenseret for denne ufuldstændighed og husket den kvindelige heltindes navn, som det burde være: Tamina. Da P.W. Christensen skrev kladden rent, har han tilsyneladende kendt Mozarts opera godt nok til at vide, at der ikke er nogen person ved navn Tamina, men ikke godt nok til at huske, at Papageno ikke har nogen duet med Tamino. Således er fejlen opstået.

Samlede Værker (såvel 1. som 2. udgave) har besluttet at rette fejlen til det, der efter Mozarts (eller rettere Schikaneders) libretto er det rigtige, dvs. til »Pamina«. Man har altså på én gang rettet både Christensens og Kierkegaards fejltagelser. Men derved har man også foretaget en rettelse imod alle overleverede tekstkilder. (Heiberg anfører rettelsen blandt eksempler på tekststeder, hvor det har været nødvendigt at gå tilbage til kladden for at få en tilfredsstillende læsemåde, mens Drachmann mere præcist nævner den blandt eksempler på konjekturer støttet til kladden¹³).

En anden, mindre radikal mulighed består i at rette til »Tamina« efter K. Derved vil man få noget, som ganske vist er forkert i forhold til Mozart/Schikaneder, men som i hvert fald har belæg i tekstkilderne og skyldes Kierkegaard selv. Imidlertid har udgiverne af *SKS* besluttet ikke at rette fejlen i grundteksten. Da ingen af tekstkilderne indeholder den sagligt rigtige form, bliver *A* og *B*'s »Tamino« stående, som i det mindste repræsenterer en historisk autenticitet. Til gengæld tilføjes en tekstkritisk note, der oplyser de varierende former, inklusive rettelsen i *SKS*'s videnskabelige forgænger, *SV2*. Noten ser således ud:

Tamino] Tamina *K*, Tamino *r*, *B*; Pamina *SV2*

I øvrigt overlades det til realkommentaren at udrede, hvordan de kierkegaardske navne forholder sig til Mozarts opera. Der er jo her tale om en sagfejl lige så vel som en tekstfejl, og sagfejl rettes ikke i *SKS*. Forkert gengivne bogtitler eller navne og forveksling af historiske begivenheder får lov at stå i teksten og opklares i kommentarbindet.¹⁴

Et beslægtet eksempel findes i samme afhandling, hvor der tales om tallet 1003 i *Don Juan*, højdepunktet i Leporellos listearie. Kierkegaard formoder, at dette tal hidrører fra et sagn, som imidlertid ikke har indeholdt andet end selve tallet og derfor ikke er blevet nedskrevet. *A* s. 80:

Et Sagn, der ikke indeholder Andet, synes noget fattigt, og forsaa-vidt lader det sig let forklare, at det ikke er skriftlig optaget, men dog er dette Tal en fortræffelig Egenskab, en lyrisk Dumdristighed, som Mange maaskee ikke bemærke, fordi de ere saa vant til at see det.

Det største problem i denne passage vedrører ordene »dog er dette Tal«. De findes enslydende i *r*, *A* og *B*; men i *K* mangler verbet, og der er ikke efterladt nogen tom plads, hvor det kunne føjes ind. *SV1* og *SV2* indsætter »har« for »er«, og Drachmann nævner stedet som eksempel på en konjektur støttet til kladden.¹⁵ Også udgiverne af *SKS* har stærkt overvejet at rette, da verbet forekommer inkongruent med subjektsprædikatet »en fortræffelig Egenskab«. Men to omstændigheder har virket i modsat retning: Dels at verbet ikke er inkongruent med det efterfølgende, appositionelle subjektsprædikat »en lyrisk Dumdristighed«; dels at de øvrige tekstkilder ikke tilbyder noget alternativ. Den mulighed er nærliggende, at Kierkegaard under nedskrivningen af *K* har befundet sig i uvished om, hvilket verbum han skulle bruge, da »har« ville være naturligt ved det første prædikat, »er« nok så passende ved det sidste, og at han derfor ubevidst har sprunget verbalproblemet over. Ved udfærdigelsen af *r* har P.W. Christensen følt mangelen af et verbum og indsat »er«. Idet udgiverne af *SKS* erkender, at vi nok ville have rettet, hvis *K* havde haft »har«, nøjes vi nu med at tilføje den urettede *A*-tekst en note, der oplyser de øvrige tekstkilders form samt *SV2*'s konjektur:

dog er dette | dog dette *K*, dog er dette *r*; *B*; dog har dette *SV2*

For at illustrere tætheden af de tekstkritiske problemer i visse af Kierkegaards skrifter skal det oplyses, at den korte passage om tallet 1003 indeholder yderligere to tvivlsomme steder: »optaget« og »see« hidrører begge fra *r*, hvorfra de er videreført til *A* og *B*; i *K* hedder det henholdsvis »optegnet« og »høre«, men begge dele er skrevet så skødesløst, at der let kan læses fejl. *SV1* og *SV2* retter optaget > optegnet, mens »see« får lov at stå. J.L. Heiberg mener i sin retrospektive artikel, at »høre« også burde have erstattet »see«, der blot beror på P.W. Christensens fejllæsning af Kierkegaards kladder.¹⁶ Ikke desto mindre hedder det stadigvæk »see« i *SV2*, og varianten fra *K* er end ikke nævnt i Anhang. Udgiverne af *SKS* retter ingen af de to steder, skønt det kunne ske efter en eksisterende kilde; *A*'s former skønnes at fungere godt nok i sammenhængen. At »opta-

ge« kan uden videre betyde at opnotere eller protokollere (fx at optage et referat), og om publikum er vant til at se eller høre tallet 1003, må her anses for underordnet. *SKS* behandler dog de to steder forskelligt, idet »optaget« får lov at passere uden en supplerende note, da *K*'s form ikke skønnes at bidrage nævneværdigt til en anden, endsige bedre forståelse af teksten. Derimod får »see« tilføjet en note, der oplyser, at *K* har »høre«.

Hvor mine første eksempler illustrerer en praksis i *SKS*, som er mere konservativ end både *SV1* og *SV2*, kan de to følgende eksempler antyde, at hvor udgaverne af *Samlede Værker* afviger indbyrdes, er *SKS* nærmest på linie med *SV1*.

I det følgende eksempel er teksten åbenbart korrupt, men der findes ingen kilder, hverken i manuskriptbestanden eller udenfor, ved hvis hjælp fejlen kan udbedres. I begyndelsen af afhandlingen om »Det antike Tragiske Reflex i det moderne Tragiske« afgrænser Kierkegaard sig først imod det tænkte tilfælde, at nogen ville hævde en absolut identitet mellem den antikke og den moderne tragedie; dernæst imod det tilfælde, at man omvendt ville hævde en absolut forskel mellem disse fænomener. Om det andet tilfælde hedder det, *A* s. 131:

Vilde nu Een atter her gjøre Forskjellen absolut gjældende, ved Hjælp af den først lumskelig og siden maaskee med Magt trænge sig ind mellem det Antik- og Modern-Tragiske, saa vilde hans Adfærd være ikke mindre urimelig end hiin Førstes, idet han vilde, at det Fodfæste, der var ham selv nødvendigt, var det Tragiske selv, og at dette atter var saa langt fra at kunne adskille, at det netop forbandt det antike og det moderne Tragiske.

Der er et åbenlyst problem i sætningen: »idet han vilde, at det Fodfæste, der var ham selv nødvendigt, var det Tragiske selv«. Den, der vil benægte forbindelsen mellem den antikke og den moderne tragedie, kan netop ikke *ville*, dvs. insistere på selve det tragiske, som forbinder de to tragedieformer. Tværtimod. Imidlertid er det, hvad der står i alle overleverede tekstkilder. *SV1* har ladet stedet stå urettet, men i *Textkritisk Anhang* noteret: »*der bør vistnok læses: vilde oversee, at ell. lign.*«. I sin afhandling om de tekstkritiske principper henviser A. B. Drachmann til stedet som eksempel på, at der hos Kierkegaard findes passager, som sikkert er for-dærvede, men som det er umuligt at rette med sikkerhed. Drachmann

skriver, at der tydeligvis er udfaldet et ord efter »vilde«, men om dette ord har været »overse« eller »glemme« eller noget andet lignende, kan ikke afgøres.¹⁷

Det er et princip, som også hyldes i *SKS*, at tekstrettelser skal være entydige. Hvis et korrupt sted med samme ret kan udbedres på flere forskellige måder, bør det ikke rettes. Men i *SV2* føler udgiverne sig af en eller anden grund sikre nok til at indsætte ordet »glemme« i teksten, ganske vist i spids parentes. I *Textkritisk Anhang* gør de opmærksom på, at »glemme« »mangler« (!) i alle tekstkilder, men ikke, hvorfor det er at foretrække frem for »oversee« eller lignende.

Ved behandlingen af stedet har udgiverne af *SKS* ikke næret tvivl om, at teksten er korrupt; men i betragtning af, at en rettelse skulle foretages imod alle tekstkilder og dertil ikke kunne foretages entydigt, har vi valgt at lade stedet stå urettet. *SKS* vender altså tilbage til *SV1*'s praksis. Desuden tilføjes en tekstkritisk note, som dels oplyser, at alle tekstkilder har den ejendommelige form, dels bringer et forslag til en anden, formentlig rigtigere læsning. Da *SV2* allerede har bragt et sådant forslag, kan *SKS* nøjes med at meddele denne konjektur. Noten ser i sin helhed således ud:

idet han vilde, at] *således også K, r, B*; idet han vilde (glemme), at *SV2*

Omstændighederne omkring det følgende eksempel minder umiddelbart om det foregående, men her faldt det tekstkritiske arbejde anderledes ud. Derfor kan eksemplet bruges til at illustrere, hvordan den tekstkritiske konservatisme kan afdvinge en særlig (og til tekstens forståelse nødvendig) hermeneutisk indsats.

I afhandlingen om det musikalsk-erotiske finder man følgende beskrivelse af Ouverturen til *Don Juan*, A s. 119:

Den, der efter at have gjort et nøiere Bekjendtskab med Operaen, hører Ouverturen, ham vil det maaske forekomme, som om han var trængt frem til det skjulte Værksted, hvor de Kræfter, han i Stykket har lært at kjende, urkraftigt røre sig, hvor de af al Magt bryde sig mod hverandre. Dog, Striden er for ulige, den ene Magt er allerede før Slaget Seierherre, den flygter og undviger, men denne Flugt er netop dens Lidenskab, dens brændende Uro i dens korte Livsglæde, den jagende Puls i dens lidenskabelige Hede. Herved sætter

den den anden Magt i Bevægelse og river den hen med sig. Denne, der først viste sig som saa urokkelig sikker, at den næsten var ubevægelig, maa nu afsted, og snart bliver Bevægelsen saa hurtig, at det synes en virkelig Strid.

Det tvivlsomme sted vedrører sætningen: »den ene Magt er allerede før Slaget Seierherre, den flygter og undviger«. Det virker selvmodsigende, at sejrherren skulle flygte, men det er, hvad der står i alle bevarede tekstkilder. *SV1* har ladet stedet stå urettet, men i *Textkritisk Anhang* gøres opmærksom på, at i kladden står »den« og »flygter« på hver sin linie, hvad der kan indikere en skrivefejl. Udgiverne af *SV1* skriver videre: »der bør vistnok læses: den anden«. I *SV2* indsættes »anden« i selve teksten, dog i spids parentes, og samtidig gøres i det tekstkritiske anhang klart, at ordet er indsat imod alle tekstkilder.

Som udgivere af *SKS* overvejede vi at rette, men princippet om helst ikke at gå imod alle tekstkilder fik os til at tøve. I denne tøven blev vi bestyrket af, at en rettelse på dette sted blot ville medføre en ny mærkværdighed lidt senere i citatet. Det siges om den omtalte, flygtende og undvigende magt: »Herved sætter den den anden Magt i Bevægelse«, og det er klart, at der med »den anden Magt« menes den, der oprindeligt stod stille (»Denne, der først viste sig saa urokkelig sikker, maa nu afsted«). Hvis man retter »den flygter« til »den anden flygter«, får man kun dårligt mening i, at »den anden Magt« (altså efter rettelsen den samme magt som den, der flygter) derpå sættes i bevægelse. Så skulle man vente, at der i stedet for »den anden Magt« havde stået »den første«.

Midt i drøftelsen af disse muligheder gik det imidlertid op for udgiverne af *SKS*, at teksten overhovedet ikke er fejlagtig. Med et hermeneutisk ryk erkendte vi, at modsigelsen mellem de to parallelsætninger: »den ene Magt er allerede før Slaget Seierherre« og »den flygter og undviger«, opløser sig i den umiddelbare fortsættelse: »men denne Flugt er netop dens Lidenskab« ...etc. Her siges det, at den omtalte magt flygter, fordi flugten er dens væsen, ikke fordi den er slagen. Altså kan den godt være sejrherre; og dens sejr indløses i citatets slutning, da den ved sin flugt tvinger den anden, oprindeligt stillestående magt, til bevægelse. Denne anden magt »maa nu afsted«.

Teksten får i *SKS* lov at stå, som den står i *A* og alle øvrige tekstkilder. Der meddeles i dette tilfælde ingen tekstkritisk note. Der oplyses heller ikke om den rettelse, som *SV2* foretager, fordi den efter vor erkendelse

hviler på en begrænset forståelse af teksten, og det forekommer kun meningsfuldt at referere til *SKS*'s videnskabelige forgængere, når det kan hjælpe læseren til en bedre forståelse af et dunkelt sted. Hvis stedet skal kommenteres, må det ske i form af en realkommentar, der hjælper læseren over den urettede teksts besværligheder. Dette betyder ganske vist også, at *SKS*-udgivernes eget arbejde med det pågældende tekststed forsvinder ned i glemsel, men i mellemtiden har vi gjort en værdifuld erfaring. Vi er blevet mindet om, at Kierkegaards tekster ofte kræver en betydelig hermeneutisk anstrengelse, og har erfaret, at den tekstkritiske konservatisme har hjulpet til at mobilisere en forøget modtagelighed over for tekstens anderledeshed. Vor principielle tøven over for indgreb i teksten har forøget vor åbenhed over for den, vor parathed til at lade os sige noget af teksten.¹⁸ Vi har med andre ord erfaret, at en vidtdreven tekstkritisk konservatisme kan være hermeneutisk produktiv.

Det sidste tør anses for en *pointe*. Mens man ved de tidligere givne eksempler kan diskutere for og imod berettigelsen af den konservative grundholdning, for og imod betimeligheden af at rette, så kan man ved det sidste næppe bestride, at den forståelse af teksten, som konservatismen bragte os frem til, er rigtig. Tilsvarende tør man konstatere, at udgiverne af *SV1* og *SV2* ud fra en mindre konservativ holdning er blevet stadig stærkere befæstet i en begrænset og utilstrækkelig forståelse af teksten. Negativt som positivt demonstrerer eksemplet derfor, at den tekstkritiske konservatisme ikke er (eller ikke bør være) et formål i sig selv, men står i forståelsens tjeneste.

På et vist niveau modsiges denne konklusion naturligvis af konservatismens umiddelbare resultat, nemlig en tekst, der er sværere at læse og forstå: en tekst, hvor flere dunkle og måske korrupte steder, ja endog flere afgjort korrupte steder, får lov at stå urettet. Der kan næppe være tvivl om, at teksten i *SKS* i forhold til *SV1* og især *SV2* vil berede læseren flere vanskeligheder. Men dels forsøger udgiverne at bøde på disse vanskeligheder med de tekstkritiske noter, som føjes til udvalgte steder, der efter nøjere overvejelse ikke er blevet rettet (foruden naturligvis med realkommentarer). Dels må det, hermeneutisk betragtet, være opgaven for enhver kritisk udgave at lade teksterne fremtræde i deres fremmedhed, så vidt der overhovedet kan ses en mening i dem. Udgiverne må vogte sig for ved indgreb at afstrejfe de dele af en tekst, som støder an mod den umiddelbare, måske begrænsede forståelseshorizont, og derved berøve teksten dens erkendelsesmæssigt produktive potentiale. Tekstkritikkens opgave er ikke mindst *at nære sig* – ganske vist på et kvalificeret niveau

– dvs. at fastholde den fundamentale mulighed, som ligger i læsningen, nemlig at læserens for-forståelse udfordres, nedbrydes og udvides. Lige-som filosofien for Aristoteles havde til opgave at legitimere eller redde de fænomener, som virkeligheden nu engang bestod af, således må tekst-kritikken være forpligtet til så vidt muligt at redde teksten og dennes mulighed for at lære læseren noget.

På en traditionel tekstkritik, der er vant til at orientere sig efter forfatter-intentionen, må den vidtdrevne konservatisme, som her føres frem, virke fremmedartet indtil det stødende. A. B. Drachmann formulerer i sin af-handling grundprincippet for den kritiske virksomhed således: »man ret-ter de Feil, om hvilke man antager, at Forfatteren vilde have rettet dem, hvis han var bleven opmærksom paa dem«. ¹⁹ Paul V. Rubow citerer or-dene i *Den kritiske Kunst* og tilføjer, at det er en god grundsætning, der dog ikke altid respekteres af »neuphilologische Udgivere«. ²⁰ Men på denne grundsætning vil tanken om at beholde steder, hvorom man ved, at de er korrumperede ved afskriveres eller sættes mellemkomst, og hvor-til man i de øvrige tekstkilder har mere autentiske alternativer, blot fordi de fungerer i grundtekstens sammenhæng, nødvendigvis støde an. Af de eksempler, som er nøjere omhandlet i det foregående, ville en intentiona-list ufortøvet rette P. W. Christensens »Tamino«, enten til »Tamina«, som Kierkegaard påviseligt skrev, eller til »Pamina«, som han tør antages at ville have skrevet. Ligeledes ville intentionalisten rette de i forbifarten nævnte fejlskrivninger af P. W. Christensen: »optaget« til »optegnet« og »see« til »høre«, begge efter Kierkegaards kladde. J. L. Heibergs artikel rummer mange tilsvarende eksempler på steder i *r/A/B*, som han ville ha-ve rettet efter *K*, hvis han havde kendt dennes varianter under udarbej-delsen af *SVI*. Nogle skal her anføres i kort form:

A s. 123: »Det er tidligere blevet udhævet, at *Leporello* er en musikalsk Figur, og dog er det ikke ham, der bærer Situationen.«

Enslydende i *B*; leder *K*; ~~leder~~ bærer *r*. Heiberg ville rette bærer > le-der.

A s. 177, om Marie Beaumarchais: »Hendes Stolthed bryder ud i Had, Omgivelsen puster til, hun giver sig Luft i stærke Ord og kraftfulde dyg-tige Forsætter, og beruser sig deri.«

Enslydende i *B*; dristige Forsætter *K*; ~~dr~~ idygtige Forsætter *r*. Heiberg vil-le rette dygtige > dristige.

A s. 55: »Musikken er foruden Sproget det eneste Medium, der henvender sig til Øret. Heri ligger atter en Analogi og et Vidne om, i hvilken Forstand Musikken er et Sprog.«

Enslydende i *r*, *B*; et Vink om *K*. Heiberg ville rette Vidne > Vink.

A s. 224, om den ulykkelige håbende individualitet: »Hans Liv har ingen Betydning ligesom hin Ancaeus's, om hvem det er Skik og Brug at sige, at Intet vides om ham, uden dette, at han gav Anledning til et Ordsprog:«

Enslydende i *r*, *B*; Hans Liv faaer ingen *K*. Heiberg ville rette har > faaer.

A s. 101: »Hvis altsaa *Molieres Don Juan* virkelig er en Ridder, saa veed Digteren ypperlig at bringe os til at glemme det, og stræber derfor at lade os see en Slagsbroder, en almindelig Udhaler, der ikke er bange for at slaaes paa Næverne.«

Enslydende i *r*, *B*; og istedetderfor at lade os see *K*. Heiberg ville rette stræber > istedet-.

Generelt formulerer Heiberg sig således:

Hvor M^a [*r*] afviger fra C [*K*], maa vi altsaa antage, at Afskriveren har ændret paa egen Haand paa Grund af Fejllæsning eller Skødesløshed, og uagtet *S*, *K*, har ladet hans Ændringer passere i *A* og *B*, bør *C*'s Læsemaade gjenindsættes!²¹

At kun en lille del af de pågældende rettelser (og ingen af de her nævnte) blev udført i *SV2*, ændrer ikke det intentionalistiske perspektiv – som *SKS* altså bryder med.²² Under hensyn til princippet om grundtekstens historiske autenticitet har udgiverne af *SKS* gennemgået stederne og ved hvert enkelt vurderet, om *A*'s form fungerede i sin sammenhæng, uanset den efter det bevarede materiale at dømme (korrekturen til *A* mangler stadig!) hidrørte fra afskriverens mistydning af Kierkegaards kladde. I de fleste tilfælde er resultatet blevet, at *A*'s form kunne blive stående, hvilket næppe kan overraske, da de pågældende steder ikke gav J. L. Heiberg anledning til at konsultere *K*, da han etablerede teksten i *SV1*. I de tre første tilfælde (bærer/leder, dygtige/dristige, Vidne/Vink) vælger *SKS* dog at udstyre *A*'s form med en note, der oplyser varianten fra *K* (samt de øvrige tekstkilder). I det fjerde tilfælde (har/faaer) skønnes dette unødvendigt, da betydningsforandringen ved *K*'s form er minimal. Kun i sidste tilfælde, hvor *K*'s halve adverbium »istedet-« er blevet til verbet

»stræber«, mener udgiverne af *SKS*, at meningen er så forvansket, at en rettelser kræves, og optager *K*'s form i teksten.

En særlig skærpelse får denne problematik erfaringsmæssigt ved den fejlkategori, som kaldes haplografier, eller i typografisprog: begravelser. Det drejer sig om ord eller passager af teksten, som er gledet ud under afskrivning, henholdsvis sætning, fordi skriverens eller sætterens blik er gledet fra et sted i én linie til et enslydende sted i en senere linie (homoio-teleuton). Ved tekster, der som Kierkegaards er bygget retorisk op over gentagelser, parallellismer, modsætninger osv., ligger sådanne fejl nær. En intentionalistisk kritik vil ufortøvet indsætte de begravede passager, hvor den bliver opmærksom på dem, mens en mere autentistisk kritik kun vil føle sig forpligtet overfor sådanne passager, hvor deres fravær læderer tekstens mening. To eksempler, begge fra »De umiddelbare erotiske Stadier«, kan illustrere forskellen, idet de udfaldne passager i det følgende er indsat i førstetrykkets tekst og fremhævet ved understregning.

A s. 58: Det Umiddelbare, aandelig bestemt, kan enten være bestemt saaledes, at det falder ind under Aanden, eller at det falder udenfor Aanden. Naar det Umiddelbare, aandelig bestemt, bestemmes saaledes, at det falder ind under Aand, da kan det vel finde sit Udtryk i det Musikalske, men dette Umiddelbare kan dog ikke være Musikkens absolute Gjenstand, thi da det er bestemt saaledes, at det skal falde ind under Aand, saa er derved antydet, at Musikken er paa et fremmed Gebeet, den danner et Forspil, som bestandig ophæves. Er derimod det Umiddelbare aandelig bestemt, bestemt saaledes, at det falder udenfor Aand, da har Musikken heri sin absolute Gjenstand.

A s. 122: man faaer atter her Leilighed til at beundre *Mozarts* Meesterskab. Den første Tjener-Arie har han sat i umiddelbar Forbindelse med Overturen. Det er Noget der sjeldnere skeer; her er det aldeles i sin Orden, og kaster et nyt Lys over Overturens Anlæg. Overturen søger at nedlade sig at finde Fodfæste i den sceniske Virkelighed, Commandanten og D. J. have vi allerede hørt i Ouvr.; næst dem er Leporello den vigtigste Figur. Han kan imidlertid ikke hæves op i hiin Kamp i Luftens Regioner, og dog hører han nærmere til end nogen Anden. Derfor begynder Stykket med ham, saaledes, at han staaer i umidd. Forbindelse med Overturen. Man regner derfor ganske rigtigt Leporellos første Arie med til Overturen.

Den første begravelse er sket under sætningen, idet både *K* og *r* har det understregede stykke. Kierkegaard har ikke opdaget begravelsen under forberedelsen af 2. udgave, så *B* har det samme som *A*. J. L. Heiberg har indsat passagen i *SVI*, og A. B. Drachmann bekræfter, at det er sket med føje, da det ikke har været Kierkegaards mening at udelade den. Dog tilføjer Drachmann, at stedet er særlig lærerigt, fordi »de udfaldne Ord virkelig kan undværes«. ²³ Den anden begravelse er sket under P. W. Christensens afskrivning af Kierkegaards kladde, idet kun *K* har den understregede passage. J. L. Heiberg er først blevet opmærksom på begravelsen efter udgivelsen af *SVI* og skriver i sin artikel, at den udfaldne passage bør indsættes, dels fordi den er værdifuld i sig selv, dels fordi det først er den, der gør fortsættelsen: »Man regner derfor ganske rigtigt...« forståelig. I *A* står denne fortsættelse som en underlig, umotiveret gentagelse af det umiddelbart foregående. ²⁴ I *SV2* optages da passagen.

Udgiverne af *SKS* deler henholdsvis Drachmann og Heibergs vurderinger af de begravede passagers betydning for tekstens mening, dvs. at den sidste er nødvendig, mens den første kan undværes. Selv om den første begravelse omfatter et »eller«, som svarer til det indledende »enten«, bliver teksten ikke derved anakolutisk; thi det »derimod«, som findes i fortsættelsen, kan i hvert fald meningsmæssigt træde i stedet for »eller«. – Konsekvensen af denne enighed med Drachmann og Heiberg går imidlertid på tværs af de konsekvenser, som de selv drog, idet udgiverne af *SKS* (om end ikke uden tøven) prioriterer meningshensynet højere end Kierkegaards hensigt. *SKS* optager derfor kun den sidste passage i teksten, ikke den første. Dog oplyses i det kritiske apparat til grundtekstens side 58, at kladdematerialet og renskriften rummer det ekstra stykke tekst. ²⁵

Hvis man spørger om en forklaring på den gradsforskel mellem den erklærede konservatisme i *SV* og *SKS*, som hidtil er blevet demonstreret gennem en række eksempler, vil det næppe være muligt at bringe alle eksemplerne på én formel. Men en betydelig del lader sig altså henføre til en forskel mellem et intentionalistisk princip, der orienterer sig efter forfatterens hensigt, og et autentistisk eller historisk-faktisk princip, der orienterer sig efter grundtekstens mening for læseren. I et videre perspektiv kan denne forskel formentlig tilskrives et hermeneutisk »paradigmeskift«. Hvor intentionalismen repræsenterede en romantisk eller nyromantisk hermeneutik, der var individualistisk i sit sigte og betonedde nødvendigheden af at leve sig ind i ånden bag værket, repræsenterer første-tryks-autentismen snarere en nyhegeliansk hermeneutik, der betoner

værkets trans-individuelle karakter, dets virkningshistorie som basis for læserens forståelse.²⁶ Forskellen tør med andre ord formodes at reflektere overgangen fra en indlevelses- eller rekonstruktionshermeneutik efter Friedrich Schleiermacher og Wilhelm Diltheys retningslinier til en integrationshermeneutik ifølge Hans-Georg Gadamer.²⁷

Er man således kommet hinsides forestillingen om at skulle leve sig ind i forfatterens intention, så beholder dog hans person på anden vis en retningsgivende eller limiterende betydning for det tekstkritiske arbejde. Det virkningshistoriske synspunkt må naturligvis ikke føre tekstkritikken ud i en forskelsløshed, hvor de mulige forståelsesmåder i det historiske spænd fra værkets tilblivelsestid til i dag opfattes som sideordnede, lige gyldige bud på det enkelte tekststed. Kritikken må nødvendigvis prioritere den forståelsesmåde, som Kierkegaard og hans samtid kan formodes at have været fælles om, evt. til forskel fra senere læsere. Et eksempel, der i sin korthed er på kanten af det barokke, kan belyse dette. I »Skyggerids« lader Kierkegaard Donna Elvira sige følgende om en intim situation med Don Juan: »Jeg sluttede mig til ham, som en Plante slyngede jeg mig om ham, jeg hvilede mit Hoved til hans Bryst og skuede ned i dette almægtige Aasyn, hvormed han beherskede Verden« (A s. 200). Man kan godt få mening i beskrivelsen, hvis man forestiller sig begge personer i liggende stilling og Donna Elvira øverst. Sætningen kan med andre ord hævdes at fungere, men ud fra en klart nutidig bevidsthed. Det er urimeligt at forestille sig denne forståelse som fælles for Kierkegaard og hans læsere, og under hensyn hertil må kritikeren vælge at rette præpositionen »ned« til det »ind«, som også findes i *K*.

Er spørgsmålet: »Hvad ville forfatteren sige med sin tekst?« ikke længere holdbart for en moderne, virkningshistorisk hermeneutik, så er alternativet dog ikke uden videre: »Hvordan kan teksten forstås i dag?«. Det tekstkritisk relevante spørgsmål lyder: »Hvilken af de forståelser, som er mulige i dag, er det ud fra vor viden om datidens tænkning, sprog etc. mest rimeligt at antage, at forfatteren og hans læsere var fælles om?« Spørgsmålet kan evt. komprimeres til følgende: »Hvilken forståelse ville forfatteren have som sin egen første læser?«

Den omstændighed, at der i det foregående næsten alene er givet eksempler på rettelser, som ikke blev foretaget, bør ikke overskygge den kendsgerning, at udgiverne af *SKS* udfører et regulært og ganske omfattende emendationsarbejde. Herunder foretages også rene konjekture, dvs. gætningsrettelser imod alle bevarede tekstkilder. Paul V. Rubow har ret i, at

en tekstkritik uden konjekturalrettelser er absurd.²⁸ Mest oplagt viser det sig i de tilfælde, hvor teksten kun findes bevaret i trykt form, fx *Af en endnu Levendes Papirer* og *Om Begrebet Ironi*. Men selv i første del af *Enten – Eller*, hvortil fire-fem tekstkilder foruden *A* afgiver varianter, kan der forekomme konjekture. Jeg vil afslutningsvis meddele en sådan konjektur, der ganske vist er støttet til de eksisterende kilder.

I »Forførerens Dagbog« reflekterer Johannes over nødvendigheden af at have et afstands- eller erindringsbillede af den elskede, selv i det mest intime øjeblik af nærvær, fordi nærværet bringer den elskede så tæt på, at hendes virkelige billede tager ud og ikke kan nydes. *A* s. 323:

Og dersom et Menneske ikke var istand til at gie et Erindringens Billede selv i Nærværelsens Øieblik, saa maatte han jo altid ønske at være i Afstand fra Skjønheden, ikke saa nær, at det jordiske Øie kan see, hvor skjønt det er, han holder omsluttet, og som det udvortes Øie har tabt, som han vel kan vinde igjen for det udvortes Syn ved at fjerne det fra sig, men som han ogsaa da kan have for Sjælens Øie, naar han ikke kan see Gjenstanden, fordi den er ham for nær, naar Læbe er lukket mod Læbe ... Hvor er hun dog skjøn!

Problemet ligger i formuleringen: »ikke saa nær, at det jordiske Øie kan see, hvor skjønt det er«. Da det overordnede mål er at se den elskede genstand, og da problemet i det umiddelbart følgende ikke er afstand, men nærvær, kræves der en negation før verbet »kan see«. *B* har imidlertid det samme som *A*. I renskriften *R* (altså her med Kierkegaards egen hånd) findes: »ikke saa nær, at det jordiske ei kan see«. Varianten rummer ganske vist den søgte negation, men til gengæld mangler substantivet »Øie«. I *K* findes, hvad man venter: »ikke saa nær, at det jordiske Øie ikke kan see«. Men ved denne efterforskning er det også blevet klart, hvordan fejlen er opstået: Ved renskrivningen af kladden har Kierkegaards stilsans taget anstød af konstruktionen »det jordiske Øie ikke kan see«, og han har besluttet at ændre den til det mere poetiske: »at det jordiske Øie ei kan see«. I flugten har han glemt at nedskrive det ene af de to udtalebeslægtede, diftongerede ord, nemlig det, der ikke indebar en ændring. Hvad der herefter er sket, kan ikke vides med sikkerhed, da korrekturen ikke er bevaret, men formentlig er det Kierkegaard selv, der under korrekturlæsningen har bemærket, at substantivet »Øie« manglede. Herefter har han begået sin anden fejl, nemlig at tolke den første fejl, som om han selv havde forskrevet »Øie« til »ei«. Han har i situationen

ikke haft tilstrækkeligt overblik over tekstens mening til at se, at begge ord skulle medtages for at give den rette mening, og derfor erstattet »ei« med »Øie«. Et indgreb af denne art overstiger langt en normal sætters kompetence.

A er altså åbenlyst korrupt, og overleveringssituationen gør det uden videre muligt at rette efter *K*. Men i betragtning af, at man her befinder sig i en udpræget digterisk tekst, hvor så meget beror på ordenes vellyd, på sætningsrytme, allitterationer osv., har udgiverne af *SKS* ment at måtte tage hensyn til Kierkegaards ønske om at rette kladdens ordlyd. Da grundteksten under alle omstændigheder må emenderes, gør man under hensyn til tekstens særlige karakter en koncession til intentionalismen og udfører den rettelse af »Øie ikke« til »Øie ei«, som forfatteren af tilfældige årsager forkludrede. Dette uanset at der på den måde fremkommer en tekst, som ikke findes i nogen af kilderne – en kontamineret tekst, hvad der ellers er nyfilologen en vederstyggelighed.²⁹ I øvrigt har *SV1* og *SV2* gjort det samme (dog uden i deres tekstkritiske anhang at oplyse, at »Øie« mangler i *R*; derfor ser det ud, som om de har rettet en simpel trykfejl i *A*). I *SKS* tilføjes rettelsen følgende note, der ganske vist er lang, men opklarer hele tekstsituationen og dermed fejls historie:

jordiske Øie ei kan | *SKS*, jordiske Øie kan *A*; jordiske Øie ikke kan *K*, jordiske ei kan *R*, jordiske Øie kan *B*

Den megen tale om tekstkritisk konservatisme bør imidlertid heller ikke give det indtryk, at udgiverne af *SKS* ikke føler nogen impuls til at rette. Enhver udgiver har formodentlig en stærk tilskyndelse til at forbedre teksten, alene fordi det pr. tradition er deri, berettigelsen af hans arbejde ligger. Desuden føler man sig gerne mere beføjet til at rette, jo længere tid man arbejder med en forfatters tekster; der sker en tilvænning, efter hvilken man mener at kende forfatterens stil og tankeverden godt nok til at kunne rette i hans egen ånd. A.B. Drachmanns ovenfor citerede ord om intentionalitetsprincippet rummer også, utilsigtet, en formulering af den fare, hvori kritikerens står: faren for at tro sig mere fortrolig med sin genstand, end han er.

Den tekstkritiske konservatisme forudsætter imidlertid, ret forstået, denne impuls til at forbedre teksten ved emendation. Konservatismen udgår ikke fra en opfattelse af, at alt kan være lige godt og lige gyldigt, men fra en tilskyndelse til at rette, som bevidst hæmmes. Konservatismen afsætter formentlig kun den forøgede åbenhed over for tekstens potentielle

mening, som gør det berettiget at kalde den hermeneutisk produktiv, hvor den står i et spændingsforhold til impulsen til at rette.

Til belysning heraf tjener også den pragmatiske iagttagelse, at det tekstkritiske arbejde, som går forud for en beslutning om ikke at rette, ofte tager længere tid end det arbejde, som er forbundet med en rettelse. Uanset om resultatet bliver, at et tvivlsomt sted får lov at stå urettet, må først alle de undersøgelser af andre tekstkilder udføres og alle de overvejelser foretages, som det ville kræve at rette. Kun således kan det kvalificerede niveau oparbejdes, på hvilket tekstkritikken kan løse sin før nævnte delopgave: at nære sig.

Noter

1. Artiklen offentliggøres samtidig i en engelsk version i Niels Jørgen Cappelørn & Hermann Deuser (red.) *Kierkegaard Studies. Yearbook 1997*, Berlin 1997.
2. Offentliggjort i tidsskriftet *Dania* 1903, siden optrykt i Drachmanns *Udvalgte Afhandlinger*, Kbh. 1911, s. 154-174. I det følgende henvises til *Udvalgte Afhandlinger*.
3. Offentliggjort i *Danske Studier*, udg. Marius Kristensen & Axel Olrik, Kbh. 1912, s. 46-50.
4. Grunden til, at J. L. Heiberg ikke selv havde været opmærksom på de pågældende varianter, skal søges i, at han kun konsulterede kladden ved steder, som ud fra grundteksten forekom tvivlsomme; jf. »Tekstkritisk Anhang« til bd. I, Kbh. 1901, s. 417.
5. *SKS* udgives af Søren Kierkegaard Forskningscenteret ved Københavns Universitet og finansieres af Danmarks Grundforskningsfond. Redaktion: Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Johnny Kondrup, Alistair McKinnon & Finn Hauberg Mortensen.
6. Heiberg døde i januar 1928, 74 år gammel. A.B. Drachmann skrev mindeord i *Oversigt over Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger Juni 1927-Maj 1928*, Kbh. 1928, s. 81-100. Heri findes imidlertid intet, der kan tjene til at opklare gåden.
7. *Danske Studier* s. 46.
8. Jf. fx Tore Wretö »Texter och editioner. En inledande betraktelse« i Barbro Ståhle Sjönell (red.) *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*. Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 1991, s. 20.
9. Jf. Herbert Kraft *Editionsphilologie*. Darmstadt 1990, s. 29.
10. Angående de øvrige grunde til at bruge førstetrykket som grundtekst henvises til »Tekstkritiske retningslinier for Søren Kierkegaards Skrifter. Trykte Skrifter« i udgavens første kommentarbind, K1 (1997), § 1.1.
11. *Udvalgte Afhandlinger* s. 155.

12. Jf. også J.L. Heiberg i *Danske Studier* s. 47.
13. Heiberg i *Danske Studier* s. 46; Drachmann i *Udvalgte Afhandlinger* s. 158.
14. Jf. »Tekstkritiske retningslinier for Søren Kierkegaards Skrifter. Trykte skrifter« § 2.5.
15. *Udvalgte Afhandlinger* s. 158.
16. *Danske Studier* s. 48.
17. *Udvalgte Afhandlinger* s. 172.
18. Jf. H. G. Gadamer: *Wahrheit und Methode*, 2. Auflage, Tübingen 1965, s. 273 (1. udg. s. 253).
19. *Udvalgte Afhandlinger* s. 157. Hele sætningen er spatieret hos Drachmann.
20. Paul V. Rubow: *Den kritiske Kunst. En Afhandling om filologisk Litteraturforskning*, Kbh. 1938, s. 26.
21. *Danske Studier* s. 48.
22. Ej heller blev i nogen af de her nævnte tilfælde K's form optaget i SV's Anhang.
23. *Udvalgte Afhandlinger* s. 171.
24. *Danske Studier* s. 49.
25. Det bør også nævnes, at passagen bliver indsat i sin sammenhæng i SKS's elektroniske version, hvor alle manuskripter, korrekturer og andettryk vil foreligge på en sådan måde, at brugeren får mulighed for at bevæge sig såvel horisontalt som vertikalt igennem dem, dvs. at læse hvert lag i sammenhæng såvel som at foretage en arkæologisk undersøgelse af alle varianter til et bestemt tekststed.
26. Det ville være fristende, om man samtidig kunne afvinde denne overordnede forskel en forklaring på de forskellige valg af grundtekst bag SV og SKS. Det er imidlertid kun muligt til en vis grad. At udgiverne af SKS vælger førstetrykket af hensyn til værkets historicitet, er allerede sagt; og det er ikke udelukket, at hensynet til forfatterens intention har været medbestemmende for SV-udgavernes valg af andettrykket. Princippet »letzte Hand« repræsenterer jo i en vis forstand en forlængelse af intentionsbegrebet, en forestilling om, at forfatteren har råderet over sit værk, også efter dettes (første) offentliggørelse. Men intentionsbegrebet kan med lige så stor ret bruges (og er blevet brugt) i en argumentation for, at man bør gå hinsides førstetrykket og som grundtekst vælge trykforlægget hertil, dvs. renskriften (Goethes *Werke*, Akademie-Ausgabe, Berlin 1952ff; jf. Siegfried Scheibe »Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe« i Gunter Martens & Hans Zeller (udg.) *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, München 1971, s. 35 og s. 38-39).
27. Jf. Gadamer *Wahrheit und Methode*, 2. Auflage, s. 169ff (1. udg. s. 157ff).
28. *Den kritiske Kunst*, s. 39.
29. Jf. A. B. Drachmann i *Udvalgte Afhandlinger* s. 159.

Litteraturhistorie i skoleudgaver

Af Kaja og Henrik Denman

En januardag i 1885 samledes en lille gruppe københavnske dansklærere i daværende skolebestyrer, senere professor K. A. Schneekloths lejlighed i København, hvor de stiftede Dansklærerforeningen. Foreningen skulle i hovedtræk have tre formål: Dels at arrangere møder om emner af interesse for danskfaget, dels at påvirke offentligheden, bl.a. ministeriet i spørgsmål vedrørende danskfaget og dansklæreres arbejdsvilkår, og dels at udgive skønlitterære værker til brug i de højere skoler.

Det er det sidste mål, som er emnet for denne afhandling.

I 1890 kom den første buket skoleudgaver: Chr. Winthers *Hjortens Flugt* udgivet af Verner Dahlerup, Gyllembourg-Ehrensvärds *Ekstremerne* udgivet af Axel Sørensen, J. L. Heibergs *Recensenten og Dyret* udgivet af F. Christensen, Ludvig Holbergs *Det lykkelige Skibbrud* udgivet af Chr. Dorph og St. St. Blichers *Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog* udgivet af Gerh. Hornemann. Dermed havde man skabt et begreb, som nu har eksisteret i mere end 100 år, nemlig Dansklærerforeningens udgaver, og i hele perioden har disse udgaver været med til at påvirke litteraturlæsningen og -forståelsen i de ældste klasser i folkeskolen og i gymnasiet. Med Dansklærerforeningens udgaver blev den danske litteratur i en vis forstand kanoniseret – Dansklærerforeningens udgaver blev i stor udstrækning de klassikere fra dansk (og senere nordisk) litteratur, som hørte med til den almene dannelse. Påvirkningen af generationers skoleelever – og dansklærere! – er dels sket gennem de værker, foreningen har udvalgt, og dels gennem udgavernes efterskrifter.

Dansklærerforeningens udgivelser kan derfor ikke undervurderes i betydning, og samtidig føjer de sig til den fortsatte skrivning af dansk litteraturs historie. De udgør et særskilt kapitel i dansk litteraturhistories egen historie. I det følgende vil vi se nærmere på den debat, der løbende har været om udgivelsernes mål og virkemidler. Efterfølgende analyserer vi en række Herman Bang-udgaver for at undersøge, hvordan litteraturhistorien og -pædagogikken er blevet præsenteret i praksis.

Dansklærerforeningen stiftes

Undervisningsministeriet udsendte i 1882 en anordning for danskundervisningen, som ændrede på undervisningens indhold. Ministeriet besluttede sig for den nye anordning uden at have inddraget dansklærerne i beslutningsprocessen.

Dansklærerne rasede – og ikke mindst en lille gruppe københavnske dansklærere, der besluttede at gøre noget ved sagen. Det, der faldt dem for brystet, var, at dansk blev gjort »til et eksamensfag med det dermed uundgåelige lektierteri i stedet for dets tidligere frie stilling, hvor vægten udelukkende kunde lægges på at fremelske elevernes frie interesse for den danske litteraturs skatte« (Dansklærerforeningen 1910, s. 3). Dansklærerne følte, at undervisningen fremover i højere grad skulle præges af simpelt terperi i litteraturhistoriske årstal og navne. De fandt det derfor nødvendigt at organisere sig, så fagkundskaben ville blive hørt. Foreningen blev stiftet »på grundlag af en litteraturpolitisk debat, en uenighed om hvordan man skulle undervise i litteratur i skolen« (Dansklærerforeningen 1985, s. 13) – en debat, der helt klart fortsætter med uformindsket styrke at dømme fra en af Dansklærerforeningens seneste udgivelser, *Dansk til eksamen* fra foråret 1996.

Den 19. januar 1885 mødtes fire mandlige dansklærere i skolebestyrer K. A. Schneekloths dagligstue, hvor de blev budt på værtens private cigarer, og hvor de diskuterede, hvordan de skulle gribe sagen praktisk an. Diskussionen mundede ud i stiftelsen af Dansklærerforeningen.

To forhold skal bemærkes. Dels at gruppen fra starten udelukkende bestod af mandlige dansklærere. Allerede i 1891 fik kvindelige lærere dog lov til at melde sig ind i foreningen. Dels at kredsen fra starten kun bestod af københavnske lærere. Lærere fra provinsen måtte vente til langt op i dette århundrede, før de fik lov til at være medlemmer.

Dansklærerforeningen opstillede fra starten to formål: Foreningen skulle blande sig i den offentlige debat, og den skulle drøfte faglige spørgsmål. Det første har gennem årene givet adskillige konkrete resultater, f.eks. i spørgsmålet om udsagnsordenes endelser, brugen af store bogstaver i navneord og afskaffelsen af aa til fordel for å. Det andet formål har væsentligst bestået i afholdelse af møder og seminarer og i en særdeles omfattende udgivelsesaktivitet.

I de første år samledes den fortsat beskedne kreds af dansklærere un-

der private former for at høre på foredrag og afholde diskussioner. Blandt emnerne kan nævnes et foredrag af Verner Dahlerup om periodeinddelingen i den danske litteratur, et foredrag af Kr. Nyrop om kilderne til Heibergs *Nej*, mens Alfr. Ipsen ved et arrangement læste højt fra sin bog om Georg Brandes. Emnerne berørte således både litterære og sproglige problemer.

Den beskedne start, der prægede Dansk lærerforeningen, fremgår af følgende:

Det var en lille udsøgt Kres, der mødtes i Professor Schneekloths private Lejlighed, og – naar der ikke holdtes Foredrag som de ovenfor nævnte eller lagdes Krigsplaner for Henvendelser til Ministeriet i Retskrivningsspørgsmaalet og lignende – forelæste for hinanden Indledningerne til Udgaverne, alt mens man røg Professor Schneekloths private Cigarer. (Dansk lærerforeningen 1935, s. 9)

Som det fremgår, stod det fra starten klart, at foreningen skulle besørge udgaver af den danske litteratur til undervisningsbrug. Der var i de første år tale om en gruppe ligesindede, der mødtes i privat idyl, men i løbet af forholdsvis få år voksede der en fast organisation ud herfra. Foreningen mente i de første år da heller ikke at have brug for love, og det fik den først i 1921.

At Dansk lærerforeningens stiftere var fremsynede, er der ingen tvivl om. Da de første love blev vedtaget i 1921, besluttede man, at medlems-tallet ikke kunne overstige 150. Den paragraf i loven blev dog fjernet efter nogle år, og i 1942 havde foreningen 350 medlemmer, i 1959 1307 medlemmer, og da foreningen i 1985 rundede 100 år, talte den ca. 10.000 medlemmer.

Som nævnt har Dansk lærerforeningen gennem hele perioden søgt at løse især to opgaver, som er blevet formuleret således:

Den har drevet mødevirksomhed som en inspiration til det daglige arbejde i skolen, ofte med det formål at finde nye veje i undervisningen. Desuden har den skaffet redskaber til den pædagogiske virksomhed ved udgivelsen af klassikere til skolebrug – en opgave, som med årene har fået et større og større omfang i et harmonisk samarbejde med Gyldendal, som har vist foreningen stor velvilje. (Dansk lærerforeningen 1960, s. 32)

Det er den anden opgave – udgivelsen af klassikere til skolebrug – som her har vores interesse. Lad os derfor se nærmere på, hvordan foreningen har opfattet sin udgivelsespolitik.

Udgaver med kommentarer

Dansklærerforeningens arbejde er blevet karakteriseret som »Laboratoriarbejdet med Eleverne« (Dansklærerforeningen 1935, s. 14). I laboratoriarbejdet indgik læsningen af dansk litteratur i pædagogisk tilrettelagte udgaver, dvs. med indledning og oplysende noter, realkommentarer. Dette laboratoriarbejde udsprang af en diskussion om, hvordan litteraturundervisningen skulle indrettes. Omvendt kan man af Dansklærerforeningens udgivelsesvirksomhed i vid udstrækning udlæse netop den diskussion. Under alle omstændigheder giver foreningen ved diverse jubilæer det indtryk, at selve opgaven at skaffe redskaber til den pædagogiske virksomhed ved udgivelsen af klassikere til skolebrug har været både væsentlig og succesfuld.

I de første mange år så Dansklærerforeningen det som sin opgave at gøre danske litterære værker tilgængelige for danskundervisningen i folkeskolen og på gymnasiet, men senere opstod også ønsket om og behovet for at udgive først nordiske hovedværker og siden en række af verdenslitteraturens klassikere. Når det trak ud med at kunne udgive nordiske forfattere som Henrik Ibsen i Dansklærerforeningens udgaver skyldtes det, at Norsk Gyldendal modsatte sig sådanne udgaver ud fra en betragtning om, at det i givet fald ville påvirke forlagets øvrige salg af klassikere negativt. Tilladelsen til Dansklærerforeningen blev derfor ikke udstedt fra Oslo.

Til gengæld kom der fart på udgivelsen af den danske litteratur. Som nævnt lagde Dansklærerforeningen ud i 1890 med fem udgaver, og siden har foreningen med sin udgivelsespolitik inddraget stort og småt i sit program, så en bred vifte af den danske litteratur lige fra folkeviserne har været tilgængelige for dansklærerne. Dansklærerforeningen taler ikke om at udgive klassikere, men om at udsende *centrale* værker. Et blik på den senest offentliggjorte liste over Dansklærerforeningens skoleudgaver stammer fra 1960 og omfatter hele perioden fra 1890 frem til 1960, altså i foreningens første 75 år (Dansklærerforeningen 1960, s. 69-74).

Ud fra oversigten kan man opstille en hitliste over de mest anvendte – de mest populære – udgaver, idet oversigten også oplyser om oplag og nye udgaver. Foreningen oplyser fra forlagsstatistikken, at de udgaver, som er udsendt i flest oplag og i de største oplag, generelt er de udgaver, som har de fyldigste kommentarer:

Naar en Udgave som [Sv.] Gundels *Erasmus Montanus* er kommet i ikke mindre end 5 Oplag, – skønt en ukommenteret Udgave kan faas i Handelen for næsten ingen Penge, – viser dette, at man ikke blot (som det ofte siges) ikke helst vil have en helt ukommenteret Udgave, men at man endogsaa faktisk helst vil have en Udgave, der meddeler, hvilke Resultater Videnskaben nu cengang er naaet til vedrørende det paagældende Emne. (Dansk lærerforening 1935, s. 18)

Adskillige udgivelser sørgede Dansk lærerforeningen for blev ført ajour ved en ny udgiver, dvs. at indledning og noter blev nyskrevet og moderniseret i læsemetode og de oplysninger, udgiveren inddrog. Det er denne udvikling i indledningerne – på en og samme tid et stykke litteraturhistorie og metodelære – vi senere skal fordybe os i her. Vender vi os imidlertid et kort øjeblik mod oversigten over skoleudgaverne, finder vi på dansklærernes hitliste over dansk litteratur bl.a.: H. C. Andersen: *Mit livs eventyr* – Herman Bang: *Ved vejen* – St. St. Blicher: *Brudstykker af en landsbydegns dagbog, Præsten i Vejby og Røverstuen* – *Danske folkeviser i udvalg* – Johs. Ewald: *Fiskerne* – Meir Goldschmidt: *Udvalgte arbejder* – Carsten Hauch: *Søstrene på Kinnekullen* – J. L. Heiberg: *Aprilsnarrene, En sjæl efter døden og Syvsoverdag* – Henrik Hertz: *Sparekassen og Svend Dyrings hus* – Ludvig Holberg: *Den politiske kandstøber og Erasmus Montanus* – Chr. Hostrup: *Genboerne* – J. P. Jacobsen: *Udvalgte noveller* – Jakob Knudsen: *Den gamle præst* – Poul Martin Møller: *En dansk students eventyr* – Adam Oehlenschläger: *Aladdin, Hakon Jarl hin Rige og Sanct Hansaften-spil* – Fr. Paludan-Müller: *Adam Homo* – Henrik Pontoppidan: *Illum galgebakke og Isbjørnen* – Johan Herman Wessel: *Kærlighed uden strømper* – Chr. Winther: *Hjortens flugt* (alle titler med ny retskrivning ifølge Dansk lærerforening).

Hertil kommer den lange liste af udgaver, som er kommet i færre oplag samt de skoleudgaver, som Dansk lærerforening har udgivet siden 1960 – og det er ikke så få heller. Alt i alt en stribe af skoleudgaver, som repræsenterer de mest kendte værker i dansk litteratur, der har klassiker-

status, og mindre kendte værker samt samlingsværker med en forfatters eller en periodes noveller og/eller digte.

Det har således i hele Dansk lærerforenings mere end 100-årige eksistens været »det kontinuerlige og centrale i Foreningens Virke: at udgive kommenterede Skoleudgaver af danske Klassikere« (Dansk lærerforening 1935, s. 17). Lad os derfor se på, hvordan Dansk lærerforeningen selv har opfattet opgaven med at udgive kommenterede udgaver.

Det afgørende er kommentaren til udgaven. Ved 50-års jubilæet var man godt klar over, at kommentarer til en udgave *kunne* betragtes som fyld, og at visse udgaver havde kommentarer, der mere var præget af fyld end indhold. Dét problem bragte et spørgsmål frem, som med mellemrum er dukket op i dansk lærernes debat: Får kommenterede skoleudgaver af dansk litteratur i virkeligheden eleverne til at vende sig mod, ja få afsky for at læse de pågældende værker? Det spørgsmål vender vi tilbage til. Lad os først se på, hvad foreningen mente en udgave burde rumme, hvis den skulle blive frugtbar. Allerede i 1935 kunne foreningen konstatere, at de nye udgaver af tidligere udsendte værker »taler deres tydelige Sprog om en Erkendelse af Nødvendigheden af Koncentration og Hensigtsmæssigheden i at incitere Eleven til Selvarbejde« (Dansk lærerforening 1935, s. 20).

For det første skulle skoleudgaven og dens kommentarer »fremdrage og vække Kærligheden til de virkelige Værdier, forbigaa det sekundære og aldrig fortabe sig i pseudovidenskabelige Enkeltsysler«. For det andet gjaldt det om »at indøve en sikker metodisk Læsemaade«. For det tredje er »det nødvendigt, at man ikke giver de unge Forestillingen om, at i Skolerne, hos Dansk lærerne, ophører Eksistensen af dansk Litteratur med Aar 1870 eller højt regnet med 1900« (Dansk lærerforening 1935, s. 19 f.). Her har vi trukket elementer af Dansk lærerforenings udgivelsespolitik frem. Skoleudgaverne skulle åbne elevernes øjne for et bestemt sæt af værdier, gøre dem i stand til at læse et skønlitterært arbejde og få udbytte deraf, samt vise eleverne, at nok har dansk litteratur en rigdom at vælge imellem i både 1700- og 1800-tallet, men det gælder sandelig også op gennem vort århundrede.

Vi kan nu gå dybere ind i forståelsen af formålet med kommenterede udgaver. I den tidlige fase af Dansk lærerforenings udgivelsesvirksomhed brugte flere udgivere for meget krudt på at kommentere elementer i teksten, som lærer og elev selv umiddelbart kunne læse eller tolke sig til. Den kommentar-praksis ændrede sig:

Det arbejdsinciterende Moment har senere Udgivere fremkaldt, derved at de kun meddeler, hvad Læseren ikke selv kan iagttage eller slutte sig til ud fra Teksten. Dette kan gøres ved direkte stillede Enkeltspørgsmål, som det er Tilfældet i Første-Udgaven af Pontoppidans »Ilum Galgebakke«, »Den første Gendarm« og »Nattevagt«. F.Eks.: Hvor foregaar Handlingen? Giv et kort Referat af Handlingsforløbet o.s.v. (Dansklærerforeningen 1935, s. 21)

Det bliver et mål at sætte elevernes tankefunktion i gang med sådanne direkte spørgsmål. Andre udgivere vælger i stedet at stille mere almene og mindre direkte spørgsmål, således som Brorson Fich gør det i sin indledning til *En dansk Students Eventyr*:

Læseren maa gøre sig klart, hvilke Kredse af Mennesker og hvilke Begivenheder der skildres i Bogen, og hvorledes Sammenhængen med Digterens eget Liv er. Han maa dernæst undersøge, hvorledes de Personer, der optræder, er bygget op o.s.v. (Dansklærerforeningen 1935, s. 21-22).

Endnu en metode, mange udgivere vælger, er at opfordre til at inddrage parallel-tekster af forfattere, som eleverne kan sammenligne med den tekst, de er igang med.

Kommentaren skal gerne markere udviklingen gennem tre stadier:

1. Den udførlige biografiske indledning, hvor det litterære værk i større eller mindre udstrækning træder tilbage i skyggen.
2. En »mangesidig og intim Fortolkning af selve Værket«, hvor udgiveren fremdrager det, han og forskningen i øvrigt ved om værket. Her skal udgiveren desuden lægge op til flere slags læsemåder: den filologiske, den æstetiske, den kulturhistoriske, den personalhistoriske etc. I jubilæumsskriftet formuleres opgaven således: Rigtigt anvendt kan eleverne da se værket stråle i mange slags lys, men anvender læreren metoderne forkert, vil værket for eleverne ofte gå »over til en Slags Sol- og Maaneformørkelse« (Dansklærerforeningen 1935, s. 22).
3. Den koncentrerede fremlæggelse af det, som ikke umiddelbart kan læses ud af værket, og som alligevel er vigtigt for at forstå værket og få indsigt i det.

Endelig skal indledningen give stof til »Arbejdsmetodens Realisation«.

Denne fremgangsmåde – vi kan kalde det for den ideelle kommentar i en skoleudgave – får følgende betragtninger med på vejen:

Til Omtalen af disse to lige nævnte Karakteristika for den moderne Skoleudgave af et dansk Litteraturværk, kunde jeg ønske at gøre den Tilføjelse, at den første Betingelse, for at en Udgiver kan give den rette Skoleudgave af et Digterværk er, at han opfylder de to Betingelser: at han evner den sympatiske Læsemaade, [dvs.] at han først oplever Værket og dernæst forstaar at objektivere sig selv over for sin Oplevelse. Den anden Betingelse er, at Udgiveren gennem Praksis er levende fortrolig med den Læsekreds, Digteren og han henvender sig til. Det vil da blive indlysende, at man vel kan sætte et Maksimumtal for Udgiverens Arbejde, at man kan angive almindelige metodiske Retningslinier; men saa sandt som Litteraturen er mangfoldig som Livet, maa ogsaa Udgiverens Arbejde afspejle denne Mangfoldighed. Ethvert Digterværk har sin Natur og kræver sin individuelle Behandling. (Dansk lærerforening 1935, s. 22 f.).

En anden kommentar finder man 50 år senere – ved Dansk lærerforeningens 100-års jubilæum, som ellers gør en dyd ud af at se fremad i stedet for at skue bagud:

I den tidlige tid gør man op med den filologisk orienterede litteraturlæsning, mens diskussionen om litteraturhistoriens placering vel strakte sig over de første to tredjedele af dette århundrede og satte sine spor i et utal af indledninger og efterskrifter. (Dansk lærerforening 1985, s. 14)

Tidligere har vi nævnt den diskussion, som vedvarende har fundet sted både i og uden for Dansk lærerforening om det fornuftige eller rimelige i at udgive skoleudgaver med kommentarer. Problemet er ikke uvæsentligt, når man vil forstå formidlingen af den danske litteraturs historie. Sat på spidsen lød spørgsmålet nemlig: Ville Dansk lærerforeningens udgaver gøre den skolesøgende ungdom illitterær? Det tør nok siges at være en påstand, der kunne få mangan en dansk lærer i folkeskole og gymnasium til at ryste på hånden.

Lad os derfor se på spørgsmålet.

Formidling – eller vejen til at skabe bogdroppere

Begrebet »bogdroppere« er nyt. Det har fundet sin faste plads gennem de senere år i dagspressens reportager om nutidens og fremtidens ungdom. Det var således ikke et begreb, et så fremtrædende medlem af Dansk-lærerforeningen som Oskar Schlichtkrull eller en så læst forfatter som Gunnar Gunnarsson kunne drømme om at tage i deres mund. Begrebet fandtes ganske enkelt ikke på deres tid. Men diskussionen om ungdommens stadigt formindskede litteraturlæsning gjorde – og den diskussion fandt som nævnt også sted i Dansk-lærerforeningen.

Allerede ved 50-års jubilæet i 1935 må Oskar Schlichtkrull tage hanen ved vingebenet og ofre plads på den diskussion, der da havde bølget frem og tilbage igennem adskillige år. I 1922 holdt Vald. Kierkegaard et foredrag i Dansk-lærerforeningen, hvor han rettede »det første effektive Angreb paa Udgavernes lange biografiske Indledninger«. Han mente i stedet, at det er værket selv, dansklæreren bør beskæftige sig med »i æstetisk og litteraturhistorisk Belysning«, og at læreren i stedet for den leksikalske ordforklaring bør gøre »Rede for Ordenes Betydning i Teksten« (Dansk-lærerforeningen 1935, s. 12).

Det var nye læsemetoder, som netop var lanceret af professor i dansk litteratur ved Københavns Universitet, Vilh. Andersen. Han havde ligeledes i 1922 udgivet et lille skrift, som imidlertid fik en kolossal betydning for undervisningen i litteratur lige fra de ældste klasser i folkeskolen til universitetet. Titlen på hans metodik var *Dansk Litteratur*, og Dansk-lærerforeningen indså hurtigt, at dens litteraturlæsning skulle læne sig op ad Vilh. Andersens synspunkter: »Næppe noget Enkeltarbejde har i saa Henseende været saa skæbnsvangert betydende...«, fastslår man ved 50-års jubilæet (Dansk-lærerforeningen 1935, s. 22).

Hvad var problemet da? Det har allerede været antydet. Oskar Schlichtkrull beskrev det uden omsvøb:

Paa Tomandshaand og hver for sig er der ingen saa elskelige som Fagkolleger; men til Gengæld tager vi ofte Revanche i faglige Drøftelser i Blade, Tidsskrifter og paa Møder. Og det lader sig ikke nægte, at det hører til de større Sjældenheder, at der ikke i saadanne Tilfælde, paa en eller anden Maade findes et eller andet Udfald mod mindst een af Dansk-lærerforeningens Udgaver – dog hyppigst – og ofte udokumenteret – mod dem alle paa een Gang: Massens Anonymitet er bekvem. (Dansk-lærerforeningen 1935, s. 17)

Udfald mod hvad? Mod at eleverne var ved at kvæles i velmenende udgiveres pegepinde og forklaringer, når de i virkeligheden skulle lære at skelne skidt fra kanel, kvalitet fra mindre lødige tekster. Eller som problemet blev fremlagt i 1960:

Med mellemrum mødte Dansklærerforeningen en ret stærk kritik af sine »overkommenterede« udgaver, som man hævdede kvalte »ånden« i digterværkerne og bidrog til at kvæle interessen for litteratur hos eleverne, samtidig med at undervisningen var underkastet en uheldig ensretning. (Dansklærerforeningen 1960, s. 40)

Oskar Schlichtkrull satte trumf på debatten i jubilæumsskriftet fra 1935 ved at stille spørgsmålet: »...er det endelig sandt, at det er Dansklærerforeningens Udgaver, som har gjort den skolesøgende Ungdom illitterær?« (Dansklærerforeningen 1935, s. 19). Nej, lød hans svar. Tværtimod. De unge læser meget og vil gerne læse meget, og de bliver stadig bedre til at læse skønlitterære tekster. Deres læseteknik – evnen til at fortolke – bliver bedre. At beskyldte Dansklærerforeningens udgaver for at gøre eleverne lede og kede af at læse litteratur, er hos Oskar Schlichtkrull at tillægge skoleudgaverne for stor betydning. Her kommer læreren ind i billedet. Den dårlige lærer kan under alle omstændigheder ødelægge enhver time i litteraturundervisning. Den rigtige lærer kan få det rigtige ud af det. Så enkelt er det. Så beskyldningen »for Overkommentering i Dansklærerforeningens Udgaver er forlængst en Myte kun« (Dansklærerforeningen 1935, s. 21). Men Oskar Schlichtkrull må dog i samme åndedrag indrømme:

Det er en af Litteraturundervisningens Opgaver at læse op mod vor egen Tid. Men Eleverne bør være fritaget for, at den litterære Oplevelse af i Dag gøres til Genstand for alt for hyppig og alt for nærgaaende Befingren i Skolerne«. (Dansklærerforeningen 1935, s. 20)

At oplevelsen af overkommentering, befingren og ødelagte litterære oplevelser ikke har ligget alle og enhver helt fjern, kan forfatteren Gunnar Gunnarsson kommentere. I jubilæumsskriftet fra 1935 blev han sammen med Henrik Pontoppidan og Johs. V. Jensen bedt om at fortælle om at blive klassiker i Dansklærerforeningen. Gunnar Gunnarsson har hørt det omtalt, at »den sikreste Maade at vænne Folk af med at læse de Bøger, en

Mand har skrevet, ja give Ungdommen Afsmag for baade dem og ham, var at udgive hans Værker til Skolebrug« (Dansklærerforeningen 1935, s. 36). Det vil han dog se beviser for, for han håber, at det er overdrevet.

Tilbage stod diskussionen og den udvikling i skoleudgaverne, som diskussionen resulterede i. I 1943 blev det synspunkt således fremført, at udgaverne skulle nøjjes med indledning og realkommentarer, mens spørgsmål og dispositioner skulle overlades til læreren: »... tendensen i de senere år har dog været færre kommentarer og kortere indledninger. Kritikken er også stort set forstummet og er blevet afløst af almindelig anerkendelse« (Dansklærerforeningen 1960, s. 41). Eller som man kunne konstatere i 1985: »... foran efterskrifterne står jo værkerne eller tekstsamlingerne. Og de skal nok klare sig. Holbergs Erasmus har i hvert fald overlevet adskillige efterskrifter« (Dansklærerforeningen 1985, s. 14).

Lad os herefter se på nogle eksempler på, hvordan udviklingen i litteraturforskningen afspejler sig i Dansklærerforeningens udgivelser.

Herman Bang som klassiker

Da Dansklærerforeningen begyndte sit virke, var Herman Bang godt i gang med sin kunstneriske løbebane. Han var samtidig med foreningens stiftere, og derfor lå det ikke lige for at udgive ham som skoleudgave. Det er derfor ganske naturligt, at Dansklærerforeningen ventede fire år efter at Bang var død, før man kontaktede Erik Rindom og bad ham forestå et udvalg af Bangs litterære arbejder som skoleudgave. Antologien *Herman Bang i Udvalg* udkom første gang i 1916 og i et nyt oplag i 1930, dog med ændringer i noterne.

Indledningsvis skal vi se nøjere på nogle principielle betragtninger, Erik Rindom gør sig om forfatterskabet. Udvalget består for det meste af romanuddrag eller uddrag af længere skønlitterære tekster og altså ikke af afsluttede helheder. I slutningen af sin indledning beklager Rindom flere gange, at han har måttet udelade tekster og tekstgrupper, som han gerne havde set i antologien. Han berører i den forbindelse det farlige ved *Haabløse Slægter*, som han tidligere i indledningen har omtalt med en bemærkning om, at det for Rindom og hans samtid kan være vanskeligt at finde noget motiv for at beslaglægge romanen. Men alligevel afholder han sig fra at tage et uddrag af netop den roman med:

... man kan finde det Forbud, som i sin Tid ramte Bøgen, nok saa urimeligt, – alligevel vilde det ikke være skønsomt en Menneskealder efter at sætte Dele af denne Roman ind i en Skoleudgave. (Rindom 1930, s. 15)

Her ligger altså en vurdering af romanen i forhold til tidens danskundervisning, uden at vurderingen uddybes nærmere.

Et andet aspekt, Rindom berører i sin indledning, er klassiker-spørgsmålet. Var Herman Bang blevet en klassiker? Og skulle han overhovedet udgives i Dansk lærerforeningen? Erik Rindom bygger sin besvarelse på følgende. Ud fra en sproglig betragtning vil man ikke kunne karakterisere Bang som klassiker: »...som sprogligt Forbillede tør han ikke anbefales og næppe kaldes fuldgyldig« (Rindom 1930, s. 13). Sprogligt betegner Rindom Bang som søgt og affekteret. Når Rindom trods alt når frem til at rubricere Bang som klassiker, er det ud fra følgende:

Men saa vist som man ved en Klassiker først og fremmest forstaar en Forfatter, der fra væsentlige Omraader af sit Folks Liv har givet saa fuldgyldige Skildringer, at man bestandig maa søge tilbage til ham som Kilde, vil man i Fremtiden aldrig kunne frakende Herman Bang Klassiker-navnet. Paa visse Felter er han som Menneskeskildrer naaet videre end maaske nogen anden dansk Forfatter. (Rindom 1930, s. 14)

Ligesom samtidige udgivere i Dansk lærerforeningen fremhævede Blicher for hans virkelighedsskildringer af jyske typer, fremhæves også Bang for hans evne til at skildre samtidens mennesker. Herman Bangs litterære tekster kan læses som historiske kilder. Den holdning afspejler sig i Rindoms udvælgelseskriterier til antologien. Han vil hellere give eleverne et indtryk af »den ejendommelige Blanding af Vemod og Lune« hos Bang end hans »ekscentriske Yderligheder, hvor hans Mimik bliver Grimasse«. Han søger i højere grad at understrege Bangs slægtsfølelse og »indtrængende Forstaaelse af og Medfølelse med de stille Eksistenser paa Livets Skyggeside« (s. 16), hans miljøskildringer og humor. Rindom er godt klar over, at udvalget derved kan opfattes som ensidigt:

... men jeg tror, at det giver et saa fyldigt Indtryk, som Pladshensyn tillader, af den Side af Herman Bangs Forfatterpersonlighed, som sikkert vil træde i Forgrunden i Eftertidens Bevidsthed; den danske *Herman Bang*. (Rindom 1930, s. 16)

En litteraturhistorisk gennemgang

I hovedsagen er Rindoms indledning om Herman Bang en litteraturhistorisk gennemgang af forfatterskabet, bygget op omkring fikspunkter i forfatterens liv, men i øvrigt uden at knytte mange bånd mellem forfatterens levned og den kunstneriske mangfoldighed.

Rindom tager udgangspunkt i en sammenligning mellem Bangs *Haabløse Slægter* og J. P. Jacobsens *Niels Lyhne*, der begge udkom i 1880, men som repræsenterer hver sin litterære retning. Rindom karakteriserer med støtte i den samtidige kritiker C. E. Jensen Niels Lyhne som en, der gør sig mange illusioner, hvorimod William Høeg er færdig med at gøre sig illusioner. Imellem de to forfattere står ifølge Rindom 1870'ernes gennembrud. Fra denne korte litteraturhistoriske placering går Rindom over til en kronologisk gennemgang af Bangs kunstneriske virke, men dog med et kort blik på liv og levned:

Selv i en kortfattet Fremstilling som denne maa man dvæle lidt ved Slægt og Barndom, fordi Bang hører til de Forfatterpersonligheder, for hvem de nedarvede Dispositioner og de første Indtryk har haft afgørende og blivende Betydning. (Rindom 1930, s. 6)

Fremstillingen former sig dog som nævnt som en gennemgang af de forskellige kunstneriske udtryksmåder. Bang tog i brug. Først om dramatikeren Bang og hans udvikling fra dramatiker til skuespiller og sceneinstruktør og endelig til oplæser. Rindom mener ikke, at Bang udmærkede sig som dramatisk forfatter, hvorimod han lykkedes bedre som journalist og kritiker. Som forklaring herpå inddrager Rindom Bangs personlighed: Modtagelighed, fintmærende psykologisk sans og analytisk evne. Samtidig bliver forholdet til Georg Brandes nævnt. Det var køligt, og Bang

ville ikke kalde realismen for en ny åndsretning, men så den som en ny litterær metode.

Herfra går Rindom over til de skønlitterære arbejder, hvor han nævner påvirkninger fra bl.a. de franske forfattere Zola og Flaubert og den norske forfatter Jonas Lie, ligesom han fremdrager lighedspunkter mellem H. C. Andersen og Bang, med P. A. Rosenberg som inspirator. Generelt henviser Rindom meget til Rosenberg, en forfatter, der var jævnaldrende med Bang. Rindom berører et grundmotiv i Bangs romaner og noveller. Første gang citeres fra Rosenberg i omtalen af romanen *Fædra* fra 1883: »Ømhedens Forvandling til Drift og Driften som alle Ulykkers Ophav« (Rindom 1930, s. 9), mens Rindom senere skriver om *Ludvigsbakke* fra 1896, at »Grundmotivet fra tidligere Arbejder tages op paa ny; Ømheden, der bliver Drift, som gennem Skuffelse ender i Fortvivlelse« (s. 11 f.). Sammenhængen for Rindom er, at så at sige hele Bangs skønlitterære produktion »er bygget paa personlige Indtryk, Oplevelser og Erfaringer« (s. 12). Gang på gang trækker Bang på barndomsminderne.

Den analytiske del af Rindoms gennemgang koncentrerer sig om stilistiske virkemidler i forfatterskabet. Således skriver han om *Ved Vejen* fra 1886:

I sin stilfærdige og indtrængende Hverdagsskildring af det begivenhedsløse og resignerende er den udpræget dansk, og Bangs Fremstillingskunst faar her sit maaske mest fuldkomne Udtryk. (Rindom 1930, s. 9)

Her fastholder han billedet af »den danske Herman Bang«. Rindom får også med, at Bang beskriver excentriske mennesketyper og mennesker, der står alene i verden. Han uddyber det senere i en skelnen mellem den hjemlige linie og den fremmede linje i forfatterskabet, hvor han fastholder, at den hjemlige linje »først og fremmest vil bevare hans Navn gennem Tiderne« (s. 14).

Den litteraturhistoriske gennemgang af forfatterskabet slutter med en kort omtale af Bang som lyriker.

Afslutningsvis søger Rindom at karakterisere Herman Bang, primært ved hjælp af P. A. Rosenberg, som »en grublende Selvdyrker«, der ikke gennemfører refleksionen i sine arbejder, en åndsaristokrat: »Streng mod sig selv, lidenskabeligt fordømmende sine egne Drifter, og dog i en evig

Pose over for Omverdenen!» (s. 13). For egen regning konkluderer Rindom, at Bangs produktion nøje hænger sammen med hans liv, idet hans stil afspejler hans personlighed.

Sammenfatning

For Erik Rindom er det vigtigt at fremhæve det hjemlige og danske i Herman Bangs skønlitterære arbejder, hans miljøschildringer og persontegninger kan stort set tages som historisk kildestof. Hans noveller og romaner afspejler hans eget liv, og her vælger Rindom at lægge vægten på mindre kontroversielle sider af Bang. Han kan ganske vist ikke se datidens motiver for at beslaglægge *Haabløse Slægter*, men derfra og til at præsentere (dele af) romanen for skoleungdommen er der dog et stykke vej.

Rindom bygger sin forståelse af Bangs arbejder op omkring forfatterens egen livsudvikling, og han fremhæver nogle gang grundmotivet i forfatterskabet: at menneskets følelser kvæles af drifterne.

Dansklærerforeningen valgte efter udgivelsen af Erik Rindoms udvalg af Bang-tekster at udgive Bangs fortælling »Ved Vejen« – den fortælling, som Rindom selv betegner som den mest vellykkede i Bangs forfatterskab. Første udgiver af *Ved Vejen* som hovedværk var Vilh. Øhlenschläger, som blev efterfulgt af Sven Møller Kristensen.

Den selvstændige tilegnelse

Den udgave af *Ved Vejen*, som Sven Møller Kristensen udsendte i Dansklærerforeningen for første gang i 1959, indeholder både en vejledning og en efterskrift. I efterskriften tager udgiveren fat på Dansklærerforeningens tradition for at udgive skønlitterære værker med en indledning:

Jeg har ønsket at følge de nyere bestræbelser i litteraturforskningen og undervisningen, henimod en større fordybelse i selve det litterære værk og mindre hensyn til den forfatterbiografiske fortolk-

ning, og henimod større krav til elevernes egen iagttagelsesevne. (Kristensen 1961, s. 159)

To forhold peger udgiveren på. Det ene er, at tidligere udgivere i Dansk-lærerforeningen har lagt stor vægt på at fortolke det litterære værk i forholdet til forfatteren selv. Det andet forhold er, at udgiverne har haft en tendens til at bringe så uddybende indledninger, at der ikke blev overladt noget selvstændigt fortolkningsarbejde til eleven.

Derfor går Møller Kristensen fra at bringe en indledning, der i sin tolkning kan virke for autoritativ, til i stedet at bringe en vejledning. Tanken er, at eleven først skal læse den litterære tekst, indsuge de første indtryk og lade de første impulser fæstne sig – for bagefter dels at læse vejledningen og dels at gennemlæse den litterære tekst for anden og tredje gang. Udgiveren stiller mod »en vejledning til en anden og nøjere gennemlæsning, som skulle åbne øjnene for den dybere mening med teksten og for sammenspillet mellem idé og stil«, skriver han og fortsætter:

Det har været min hensigt netop kun at vejlede, at fremholde de væsentlige momenter i teksten, at give fingerpeg og eksempler hellere end at være udførlig, og dermed at sætte eleverne på sporet til selvstændig iagttagelse og tilegnelse. (Kristensen 1961, s. 159)

Efterskriften rummer desuden en tekstkritisk oplysning om, hvilken udgave udgiveren har fulgt.

Den litterære retning

Sven Møller Kristensens vejledning går to veje. Først beskriver han den litterære retning, Herman Bang tilhørte, og dernæst analyserer han den kunstneriske stilretning. De hænger naturligvis nøje sammen, for den »konsekvens, som Bang drager af det naturalistiske livssyn, svarer nøje til den kunstneriske praksis, som han udformer« (Kristensen 1961, s. 150).

Det bruger Sven Møller Kristensen sin vejledning til at påvise. Netop *Ved Vejen* viser klare og bedst både livssyn og stil, for »i denne fortæl-

ling har vi utvivlsomt det fineste udtryk for Bangs ejendommeligheder, hans syn på mennesker, hans mål som digter, og hans litterære teknik« (s. 145).

Indledningsvis beskæftiger Møller Kristensen sig med spørgsmålet om roman – novelle. *Ved Vejen* fremkom første gang i en samling fortællinger, men er den i virkeligheden en lille roman? Den har mange personer og situationer som en roman, men den skildrer ikke menneskeskæbner dybere som de fleste romaner. Den har heller ingen spændende handling eller interessante hændelser, og den diskuterer ikke problemer. Man mærker i det hele taget ikke forfatteren klart i teksten. Noget tydeligt svar giver Møller Kristensen ikke, men nøjes med at konstatere, at det drejer sig om »en fortælling om mennesker i en lille stationsby, en skildring af et almindeligt dagligdags milieu, et udsnit af virkeligheden, hvor hovedinteressen falder på en stilfærdig kærlighedshistorie med ulykkelig udgang« (s. 145).

Sven Møller Kristensen bruger sin genrediskussion til at nå frem til det karakteristiske ved Bangs kunst: At lade tingene tale for sig selv, at lade læseren selv tolke ud fra, hvad der står mellem linierne og i de sagte og usagte ord. Hans teknik er at sige tingene indirekte.

Den teknik anskuer Møller Kristensen litteraturhistorisk og placerer Bang i den naturalistiske retning i litteraturen. Møller Kristensen beskriver naturalismen som kunstform og kommer ind på, hvordan Bang kunne udnytte teknikker, han kendte fra både teatarbejde og journalistisk, i sine skønlitterære tekster.

Den naturalistiske retning hænger nøje sammen med det naturvidenskabelige livssyn, som enten kan føre til fremskridtstro og optimisme eller resignation og pessimisme alt efter ens ståsted. »Herman Bang havde de personlige forudsætninger for at tyde det nye livssyn i pessimistisk retning,« skriver Møller Kristensen (s. 148) og uddyber udsagnet med et forfatterbiografisk afsnit. Fra sig selv kendte Bang drifternes magt, som Møller Kristensen anser for at være et centralt motiv i forfatterskabet. Fra livsopfattelsen stammer grundstemningen i *Ved Vejen*, hvilket Møller Kristensen eksemplificerer.

Dermed har Møller Kristensen beskrevet naturalismen som litterær retning og vist, hvordan Herman Bang benytter filosofien bag naturalismen ud fra sit eget livssyn – med en pessimistisk grundstemning og med menneskets drift som den drivende kraft. Herfra går Møller Kristensen over til en analyse af, hvordan naturalismen og livssynet konkret udmønter sig i det litterære værk.

Den kunstneriske stilretning

Sven Møller Kristensens analyse af kunstformen i *Ved Vejen* er grundig ud fra en betragtning om, at der netop med Herman Bang og andre naturalistiske forfattere foregår en omvæltning af den litterære stil og skrivemåde, hvor de forsøgte at få sproget til at male og illudere. Forfatteren ville skrive, så læseren selv oplevede personerne og begivenhederne og dermed selv må tolke og dømme.

For at vise, hvordan det tager sig ud i *Ved Vejen*, søger Møller Kristensen først at indkredse skrivestilen impressionismen. I sin disputats *Impressionismen i dansk prosa 1870-1900* (1955) havde Sven Møller Kristensen i forvejen indgående beskæftiget sig med emnet. Han skriver i vejledningen, at den konsekvente naturalist må nøjes med at beskrive personerne udefra og udelukkende bygge på sine sanseindtryk. Beskrivelsen af impressionismen bakker Møller Kristensen op med citater fra Bangs breve, hvor udgiveren sammenfatter:

Man skal ikke beskrive, ja man skal knap nok fortælle. Man skal ikke fortælle om *tingene og personerne, men man skal vise dem, gøre dem anskuelige.* (Kristensen 1961, s. 151)

Møller Kristensen kommer her ind på diskussionen mellem Bang og forfatteren Erik Skram og perspektiverer impressionismen ved at nævne sidestykket inden for adfærdspsykologi. I Bangs litterære tekst fremtræder det som »et fremstillet skuespil«, og det medfører en bestemt stil og sprogbrug. Møller Kristensen nævner fire karakteristiske træk, som han fremhæver og underbygger med teksteksempler: 1) replikkerne får en meget stor betydning; 2) novellen er bygget op af scenebilleder uden udførligere forklaringer, der skaber sammenhæng; 3) Bang benytter fortrinsvis hovedsætninger, udsagn og replikker i stedet for en mere klassisk opbygget sætningsbrug med underordninger og sammenkædninger; 4) en kompositionsanalyse viser, at teksten består af adskilte enkeltheder, korte episoder eller situationer.

Endelig analyserer Møller Kristensen fortælleren i teksten – eller forfatterjog'et. Fortælleren er betydeligt vanskeligere at få øje på end hos Blicher, men fortælleren er der, og det bringer vejledningen eksempler på.

Herman Bang havde flere litterære forudsætninger, som Møller Kristensen nævner, men Bang havde tillige personlige forudsætninger:

Slutresultatet af disse betragtninger over livssynet og kunstformen bliver, at Bang og hans fortælling *Ved Vejen* er præget af en og samme indstilling, nemlig *den passive tilskuers*. Det er tilskueren, jagttageren, der ser på livet uden at gøre sig håb om at kunne hjælpe menneskene, og det er tilskueren, impressionisten, der gengiver sine indtryk uden at give forklaringer og konklusioner. (Kristensen 1961, s. 154 f.)

Sammenfatning

Sven Møller Kristensen vil helst beskæftige sig med værket og nedtone den forfatterbiografiske forståelsesramme. Herman Bang forsvinder ikke ud af billedet for Møller Kristensen, men han vælger at koncentrere sig om hans position i tiden og litteraturhistorien, hans placering i den litterære retning naturalismen, og hans forståelse af og brug af den kunstneriske form impressionismen. Bang inddrages i analysen af livssynet i forfatterskabet og i *Ved Vejen*, idet livssynet kan søges i Bangs personlige forudsætninger.

Men generelt koncentrerer Sven Møller Kristensen sig om værkets stil og litterære teknik mere end at han søger at fordybe sig i en fortolkning af tekstens motiver og temaer.

En anderledes pædagogik

Klaus P. Mortensens vejledning fra 1974 er en meget tekstnær læsning af Herman Bangs stil og fortælleteknik samt en grundig analyse af et centralt motiv i *Ved Vejen*. Han går i sin vejledning til opgaven på en måde, der især pædagogisk adskiller sig radikalt fra de indledninger og vejledninger, vi hidtil har undersøgt.

For det første inddrager Klaus P. Mortensen et omfattende materiale til at belyse Bang som forfatter. Det gælder ikke mindst sekundærlitteratur inden for sprog- og tekstanalyse. Nogle gange henviser han blot til den pågældende litteratur, andre gange opsummerer han hovedpunkter fra værkerne. Det sidste ses i gennemgangen af impressionismen, hvor han først refererer Sven Møller Kristensens *Impressionismen i dansk prosa*

1870-1900, hvorefter han fremdrager svenskeren Torbjörn Nilssons *Impressionisten Herman Bang* (1965) og stiller de to værkers synspunkter op imod hinanden.

For det andet arbejder Klaus P. Mortensen langt mere bevidst med eleverne end tidligere udgivere. Til hvert afsnit føjer han vejledning og spørgsmål, som sætter eleverne igang med at afprøve de fremlagte forklaringer og synspunkter på *Ved Vejen* og andre Bang-tekster. Mortensen lægger også op til sammenlignende studier mellem Bang-tekster og andre litterære tekster enten fra samtiden eller fra et tidligere tidspunkt i 1800-tallets danske litteratur. Et sted taler Mortensen om at stille tingene i relief.

Den pædagogiske fremgangsmåde hos Klaus P. Mortensen er således først at fremlægge teoretiske overvejelser om forskellige aspekter ved *Ved Vejen* og Bangs forfatterskab og så bagefter lade eleven prøve de teoretiske synspunkter af på de litterære tekster. Derved får han præsenteret teoretiske synspunkter, som vedrører Bang og den litterære retning, men det bliver i vid udstrækning eleven selv, der skal se, hvordan teori passer med praksis. Mortensens pædagogik udmønter sig i et ganske stort antal opgaver, hvor eleverne skal tage stilling, belyse, definere, bedømme og sammenligne.

Fortælleform og teknik

I den første halvdel af sin vejledning følger Klaus P. Mortensen i store træk Sven Møller Kristensens indfaldsvinkler på *Ved Vejen*. Først tager Mortensen fat på den fremstillende fortælleform, hvor han forklarer Bangs fortælleform ved at sammenligne et uddrag af *Ved Vejen* med et uddrag af B. S. Ingemanns novelle »Den gamle Rabbin«. Han konkluderer, at »der bag det grafiske og syntaktiske arrangement ligger to vidt forskellige fortællerholdninger« (Mortensen 1974, s. 199), som han kalder den fremstillende og den genfortællende fortællerholdning.

Herfra går Mortensen videre til at belyse den impressionistiske teknik, hvor han beskriver forskellen mellem Bang- og Ingemann-teksten litteraturhistorisk. Hvor den sidste betegnes som en førnaturalistisk (romantisk) tekst, er den første en naturalistisk (realistisk) tekst. Han beskriver Bangs fortælleteknik således:

Bestræbelsen i retning af ukommenteret, uforskønnet virkelighedsskildring og -analyse ytrer sig på det episke område tydeligst som en beskæring af fortællerens alvidenhed. (Mortensen 1974, s. 202)

Umiddelbart finder læsren af Bang ikke en kommenterende og vurderende fortæller, der genfortæller og reflekterer, men en neutral, skjult fortæller, som blot fremstiller og beskriver. Her inddrager Mortensen Bangs egen opfattelse af fortælleteknikken og benytter en række af Bangs journalistiske artikler til at belyse hans impressionistiske stil. Bang gik ind i et opgør med romantikken og ønskede en realistisk kunst i stedet – ikke-moraliserende og tilstræbt videnskabelig. Den litterære tekst skulle afsløre virkeligheden, men samtidig ville det blive kaotisk, fordi virkeligheden er kaotisk. Spørgsmålet for Mortensen er så, hvordan Bang overhovedet kunne skrive et værk? Løsningen for Bang var at »finde et princip, der omend ikke skaber enhed, så dog fungerer udvælgende, selektivt i forhold til virkelighedens endeløse mylder« (s. 206). Bang giver sig til at redigere virkelighedsmaterialet, som bygger på egne erindringer og erfaringer, men hos forfatteren bliver det filtreret, så kunstværket udtrykker »noget fællesmenneskeligt, som er ens til alle tider«, som Mortensen udtrykker det (s. 208). Derved bliver kunstneren en formidler på følgende måde:

... billederne, scenerne opstår som koncentrat af et umådelig stort iagttagelsesmateriale. Idet dette iagttagelsesmateriale passerer gennem erindringens filter, får kun det væsentlige, det almengyldige og dermed (ifølge Bang selv) det genkendelige lov til at løbe videre – vel at mærke i en form, som tillige fastholder virkelighedens mangfoldighed. (Mortensen 1974, s. 211)

Hos Bang skal virkeligheden fremtræde *som om* den gengives ubearbejdet af en passiv registrator, men så nemt slipper hverken Bang eller eleven hos Mortensen. Der ligger meget mere bag den tilsyneladende passive registrator. Mortensen sammenfatter sin foreløbige iagttagelse således:

Under den flimrende overflade skjuler der sig altså en dybere mening. De mange scener med replikker, gestus og glimt af omgivelserne er tilrettelagt på en sådan måde, at de ikke blot kan og skal

læses som en gengivelse af, hvad der umiddelbart udfolder sig, men også som et udsagn om, hvad der styrer og betinger denne virkelighed. (Mortensen 1974, s. 212)

I anden halvdel af vejledningen ser Mortensen nærmere på, hvad der styrer den virkelighed, læseren møder i *Ved Vejen*.

Den styrende fortæller

Hvis nogen skulle være gerådet ud i en opfattelse af, at fortælleren hos Bang er om ikke usynlig så dog stærkt tilbagetrukket, puffer Klaus P. Mortensen dem hurtigt hen på andre tanker. Han taler direkte om den styrende fortæller, og han illustrerer begrebet med en grundig analyse af *Ved Vejen*.

Mortensen taler om en direkte styrende fortæller overfor en indirekte styrende fortæller. Hos Ingemann er fortælleren direkte styrende. Hos Bang indirekte styrende, dvs. at fortælleren tilrettelægger og styrer fortællingen de steder i teksten, hvor han ikke bruger fortællerkommentarer. Mortensen uddyber fortæller-opfattelsen: Fortælleren styrer ved at beskrive nogle elementer fremfor andre og/eller at sammenstille de udvalgte elementer på en bestemt manér. Det viser Mortensen ved at analysere hovedpersonen i novellen, Katinka:

I *Ved Vejen* konfronteres hovedpersonen Katinka situation for situation med fortællingens elementer, sådan at hendes karakter gradvis aftegner sig for læseren. (Mortensen 1974, s. 221)

I denne fortolkning får læseren en central rolle, for læseren kan sætte ting og personer i forhold til hovedpersonen, som hovedpersonen ikke selv bevidst forbinder sig med. Dermed kan læseren se hendes skæbne i en større sammenhæng. Det raffinerede hos Bang er, at teksten hverken har komplicerede selvanalyser eller dybsindige refleksioner, men at fortælleren alligevel sørger for, at læseren får en indsigt i sammenhænge. »Fortælleren spiller altså direkte op til læseren – bagom eller henover personernes bevidsthedsniveau« (s. 224).

Næste skridt for Mortensen er at se på, hvordan »Katinkas skæbne fungerer med tilbagevirkende kraft på fortællingen som helhed, altså,

hvordan der opstår en *fortolkning* og dermed en vurdering af tilværelsen omkring Katinka« (s. 226).

For Mortensen er kærlighedstemaet det bærende i *Ved Vejen*. Novellen vrimler med udsagn om kærligheden, ja alle personer i novellen har deres kærlighedshistorie, så for Mortensen antager Katinkas problemer på dette område »proportioner ud over det privatpersonlige«. I kærlighedsbehovet ligger et fællesskab gemt – det fællesskab, som forfatteren er en formidler af. *Ved Vejen* registrerer de længsler, der findes hos personerne, og de muligheder for tilfredsstillelse, som foreligger for disse personer. Novellens påstand er, at kærlighedsbehovet så godt som aldrig tilfredsstilles, dvs. menneskets dybeste længsler får aldrig svar. Dét får nogle konsekvenser, og dem afdækker novellen. Nogle personer vælger en erstatning, andre et afkald, som følelsesmæssigt udmønter sig i henholdsvis nydelse og lidelse:

Ifølge *Ved Vejen* kan menneskets dybeste behov ikke tilfredsstilles. I stedet må mennesket derfor vælge mellem to udveje: At degradere længslen eller kaste sig ud i en lidelsesfuld konflikt mellem indre ønske og ydre afvisning. (Mortensen 1974, s. 235)

I analysen af kærlighedstemaet lægger Mortensen op til en analyse af hovedpersonens psyke og sociale baggrund. Han når derved frem til en karakteristik af Katinka som en stille eksistens – titlen på samling, *Ved Vejen* først blev bragt i:

Den, som lever med længslen intakt, må også blive med sin krop og bevidsthed i det smertelige – uden mulighed for at kunne dulme smerten gennem erstatningstilfredsstillelse. [...]

Katinka er således både centrum i fortællingen og repræsentant for et grundtema i forfatterskabet. (Mortensen 1974, s. 242)

Sammenfatning

Klaus P. Mortensen griber sin tekstnære læsning af *Ved Vejen* meget konsekvent an. Han tolker novellen ud fra indre kriterier, altså en nærlæsning af fortælleteknik og temaer, og han undersøger, hvordan Bangs stil og impressionistiske teknik fører frem til tolkningen. Han inddrager læ-

seren, fordi læseren er nødt til at dykke ned gennem flere (fortælle)lag for at gennemskue, hvordan fortælleren styrer langt mere, end den impressionistiske forfatter umiddelbart vil have os til at tro. Fortælleren har et samspil med læseren.

Mortensen inddrager en omfattende materialesamling for at belyse novellen, men det er altsammen litteraturkritisk og -teorisk materiale, som rummer tekstnære indfaldsvinkler til tolkning af novellen. Mortensen nævner ganske vist, at Herman Bang trak på sine personlige erindringer, når han skrev, men de personlige erindringer – det private, kunne man sige – bliver filtreret af kunstneren, så han i den litterære tekst giver udtryk for noget alment, noget fællesmenneskeligt – vort forhold til kærligheden.

Afslutning

Allerede tidligt i Dansk Lærerforeningens levetid fremførte man som ét af foreningens formål, at den skulle udgive (danske) litterære værker med indledning og kommentarer. Det var på én og samme tid en veldefineret opgave og en ramme, der kunne udfyldes med hvad som helst.

Opgaven med at sikre tilgængelige, tekstkritiske udgaver af kendte og mindre kendte værker fra dansk litteratur gennem tiderne har været prioriteret højt og har til stadighed haft stor værdi for danskundervisningen.

En anden central opgave har været at indøve en sikker metodisk læsese måde og at fremme forståelsen og oplevelsen af det litterære værk. Det har til gengæld ikke altid været en lige nem opgave at løse. Bredden i indledningerne er kolossal, hvilket nærværende analyse kun antydningvis formår at vise. Typisk for de tidlige udgaver har været at pege på forbindelser mellem det litterære værk og den omgivende verden, især forfatterens private sfære, ligesom de tidligere udgivere har brugt stor energi på at fremdrage sekundære kilder, der kan have inspireret forfatteren.

Gennem årene er kommentarerne blevet koncentreret stadig mere om det litterære værk, f.eks. virkemidler og fortælleform. Der har altid været en stor grad af frihed for den enkelte udgiver til at vælge læseformer og litteraturhistoriske oplysninger. Gennem årtierne er forbindelsen til litteraturforskningens resultater blevet synligere i Dansk Lærerforeningens udgaver.

Et centralt spørgsmål har konstant været: Kan man i danskundervisningen ikke lige så godt anvende udgaver uden kommentarer? Svaret har været nej. Men udgiverne har tilpasset sig – indledninger er blevet til efterskrifter. Først værkerne – så udenomsværkerne.

Litteratur

- Dansklærerforeningen 1885-1910*. Kbh. 1910.
Dansklærerforeningen 1885-1935. Kbh. 1936.
Dansklærerforeningen 1885-1960. Kbh. 1960.
Dansklærerforeningen 1885-1985. Kbh. 1985.
Henningsen, Sven Erik og Birte Sørensen: *Danskfagets didaktik*. Kbh. 1995.
Jørgensen, Aage (red.): *Dansk til eksamen*. Kbh. 1996.
Lund, Niels Dichow: »En teksthistorie. Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog gennem 150 år i udgivelser, forskning og undervisning« i: Thorkild Borup Jensen m.fl. (red.): *Litteraturpædagogik*. Kbh. 1978, s. 16-50.
Møller Kristensen, Sven (udg.): *Ved Vejen af Herman Bang*. Dansklærerforeningen, Kbh. 6. opl. 1961.
Mortensen, Klaus P. (udg.): *Ved Vejen af Herman Bang*. Dansklærerforeningen, Kbh. 2. udg. 1974.
Nielsen, Geert A.: *Hovedlinjer i dansk litteraturforskning*. Kbh. 1983.
Rindom, Erik (udg.): *Herman Bang i Udvalg*. Dansklærerforeningen, Kbh. 2. opl. 1930.

Den skabende sol. II

Fælles træk i Martin Andersen Nexøs og
Sophus Claussens forfatterskaber

Af Jørgen Hunosøe og Henrik Yde

I. Indledning

1. Forudsætning

I *Danske Studier* 1996 påvistes i artiklen »Den skabende sol« et tematisk og formelt ligeløb mellem Sophus Claussens og Martin Andersen Nexøs to rejseromaner *Valfart* (1896) og *Soldage* (1903). I slutningen af artiklen hævdedes det, at denne parallelitet fortsatte, således at de social-erotiske visioner, de to bøger indeholder i kim, udfoldes henholdsvis i Claussens skuespil *Arbejdersken* (1898) og i Nexøs store romanværk *Pelle Erobreren* (1906-10). Vi skal her søge at dokumentere denne påstand. Det siger da sig selv, at kendskab til den første artikel er en forudsætning for at få noget ud af den anden.

2. Den store Eros

Nexø lærte i Spanien glimtvis den store eros at kende: »Solbrunsten, der svulmer og straalere i alt det skabte og overskyller Menneskenes ikke blot Erotik men *hele Væsen*« (v.u.). – og Claussen havde taget Harald Høffdings ord til sig om »Den store Eros, – den ideale Begejstring, som fører ad Tankens, Arbejdets og Kunstens Veje, og som driver til at søge efter Lys og Varme for saa mange som muligt (...)«. Begge bygger de deres værk op på denne erosforestilling: den er kernen, og ud fra den breder sig i ringe de tanker, de gør sig om menneskeligt samvær fra familie- til samfundsdannelse.

II. Arbejdersken

(...) de begriber ikke, at det er noget Nyt, der vil frem; thi de har tabt Forestillingen om det Uopnaaelige.
(Claussen om politikere. *Politiken* 21.5.1905)

1. Stadig *Valfart*

I forrige artikel fokuseredes på forholdet mellem Clara og Silvio – og en side af *Valfarts* væsen blev dermed ikke belyst: beskrivelsen af landet og dets indbyggere: »Silvios italienske Brødre og Søstre – et smilende, ejendomsløst Folkefærd, der lever fra Haanden i Munden og tror godt om sig selv og alle Mennesker. Hvor det er smukt at tro godt om sig selv og andre« (s. 175). »De fryser om Vinteren og har en evig Hjemve efter Solen« (s. 178). De kan *begejstres* og vil en dag »kunne forvandle Tingene, vise dem saa store og skønne, som de virkelig er« (s. 179). Samme lyse optimisme som i *Soldage* – en optimistisk tro på det *hele* menneske, mennesket, der som anarkisten Alfonso i *Soldage* inkarnerer både evnen til at begejstres og i sin begejstring at handle, samt solidariteten med og omsorgen for næsten.

I Italien finder Silvio således en side af tilværelsen, der korresponderer med noget i hans væsen, noget som livet i det industrialiserede Norden ikke kalder frem: et kvindeligt aspekt.

Det materialiserer sig naturligvis gennem en kvinde. Først af marmor, nemlig Michelangelos Pictà-statue i Peterskirken, siden af kød og blod: Clara, der lignes med »*Pavens Madonna*« (s. 232). Hun kommer til at tegne billedet af Italien:

Dette barnagtige, skæbnefulgte, dette sorgløse og altid oplagte, dette storslaede og letsindige Folkefærd (...) det kan i Modgang skrumpe ind til Snus og Ingenting, sidde fastende ved den kolde Arne (...). Og for den første Smule Solskin svulmer Modet, blusser dets Blod, og dets sejrige Forventning gennemtrænger alle Verdensrummets blaa Dybder (s. 253).

Forholdet til Clara bliver da også forholdet til et land og en samfundsgruppe. Georg Brandes havde lært Claussen at spise af Kundskabens Træ¹ – Clara lærte ham Livets Træ at kende – og sin taknemlighedsgæld betaler han tilbage ved at skrive *Valfart* – og *Arbejdersken*. I arbejdet hermed lagde han sin tro på, at en »ny heroisk Tid« kunne opstå.

2. Forbindelsen mellem *Valfart* og *Arbejdersken*

I et (uafsendt) brev til litteraturkritikeren Otto Borchsenius i anledning af opførelsen af *Arbejdersken* 17.5.1898 skriver Claussen, at han er taknemlig over den forståelse, Borchsenius viste *Valfart*, hvor denne yderligere ønskede, at Claussen måtte bygge flere lignende »Luftslotte«. Dernæst:

Jeg har taget Dem paa Ordet og bygget et Luftslot til, sikrere tømret og føjet sammen end tidligere. Førrige Gang havde jeg taget Italien, denne Gang en Samfundsklasse og dens Modsætning til Bygningsæmne: en Kvinde, der vil ofre alt, hvis hun kan nyde Menneskeagtelse, og en Mand, der giver alt, maa han blot beholde sin Magt til at føre, herske. Arbejdere er Baggrund og Dekoration til dette Luftslot. Men hvis der ikke er et Hjul løs i min Hjerne, har De taget Samfundsspørgsmaalet (Dekorationen, Midlet) for Maalet. To Mennesker kæmper og vil, bevidst eller ubevidst, det uendelige. Enhver ud fra sine Forudsætninger. To Luftslotte støder sammen. Og hvad Interesse har for Resten alt det andet?... Uha, at tænke sig, at man er blevet bedømt som Realist cum grano salis.²

Borchsenius havde anmeldt *Arbejdersken* og ment, at »et eller andet maa mangle i Forfatterskabets Maskineri (...) et Hjul løst, en Drivrem gaar den fejle Vej«.

Claussen paralleliserer altså *Valfart* og *Arbejdersken*, således at samfundsspørgsmålet nu er lagt ind i stykkets kærlighedskonflikt. Den kvindelige »væren« (»hvis hun kan nyde Menneskeagtelse«) og den mandlige »bliven« (»maa han blot beholde sin Magt til at føre, herske«) – for at tale Karen Blixensk – støder sammen i håb om forening og udgør konflikten, der altså også symboliserer samfundets konflikt. Skuespillet skal således ses i forlængelse af romanen.

I et brev til Vilhelm Andersen fra 7.6.1898 i anledning af dennes anmeldelse af *Arbejdersken* skriver Claussen denne forbindelse endnu tydeligere frem:

For Deres smigrende Omtale af »Arbejdersken« er jeg Dem taknemlig som for en Retfærdighedshandling. En Bog som den er dog éns Hjært blod (...).

Forstaar jeg Deres Brev rigtig, har De skimtet Forbindelsen mellem min Lovsang til det fattige og prægtige Italien og den fattige Jenny med de store Forestillinger (...).

Jeg er som Signora Clara/Carlotta i »Valfart« contento di poco – d.v.s: med det lidt, som er nok.³

3. Claudio Treves og *Arbejdersken*

I *Gift med den sidste Engel?* beskrives det nære venskab mellem Clausen og den italienske socialistleder Claudio Treves (s. 33-44), og der redegøres for den overleverede korrespondances betydning for Claussens forfatterskab i almindelighed, for *Arbejdersken* i særdeleshed, ligesom forholdet mellem de to venner ses som *billede* på nogle afgørende strømninger omkring århundredskiftet, hvis videre løb kan følges op til i dag.

Afsnit to slutter med en opfordring til en nærmere analyse af *Arbejdersken*, og det er den opfordring, der her er lejlighed til at følge.⁴ Men først skal Treves-indflydelsen kort markeres:

Meget tyder på, at Claussen har fået hovedinspirationen til at skrive *Arbejdersken* fra vennen, som han mødte 1894. Brevene beskriver, i hvilken ophedet, overspændt-lidenskabelig sfære de to venner levede og tænkte. De har udvekslet ideer og visioner, nu skal der arbejdes for deres virkeliggørelse – Treves gennem sit politiske virke, Claussen gennem sit bladarbejde og sin kunst:

Nuvel, hvad har du udrettet? [spørger Treves julen 1895 Clausen] ... enhver fornem sjæl er som en afbrækket del, som en slagge, vil jeg sige, fra Kristi store sjæl, og den må bestige sin del af *via crucis*. Lad os bestige, kære ven, vort Golgatha, om det er stort eller lille ...

Claussen har i det dulgte taget billedet af den lidende Kristus til sig, hvad Treves da også antyder i brev af 17.1.1896. Det har gjort ham godt, at Claussen kan sige,

at det er din stolthed ikke at være mindre ussel, mindre vulgær end menneskeheden, og at du elsker at blive korsfæstet for at kunne op-høje tingene – så er man meget nær den dag, da et triumfskrig bryder frem fra struben »Jeg har set Gud«! De kære og blide øjne som du skylder dette skønne mirakel! For hvilken kærlighed, hvilken taknemmelighed er du ikke deres skyldner?

Tankegangen genfindes i *Valfart*; her skal det blot betones, at den messianske patos har sin bund i et par helt konkrete smukke kvindeøjne: gennem dem har han fundet »la source de la vie«. For begge hedsporer er kærligheden livets fundamentale kraft – og den bør bruges også politisk i kampen mod al undertrykkelse.

Sammentænkningen af kærlighed og politik videreudvikles i de følgende breve. Claussen har spurgt til Treves' politiske system, og denne svarer, at han ikke har noget, fordi hans krav til livet er så omfattende, at de ikke kan rummes i en teori:

Jeg går rundt og kræver retfærdighed! Retfærdighed for min undertrykte broder og barmhjertighed for min undertrykkende broder! Ser du, de politiske systemer vil aldrig kunne omfatte disse to modsigelsesfyldte termer.

I forlængelse heraf fremhæver han igen det sociale aspekt ved Jesu virke for de proletariske skarer og priser i forbindelse hermed retfærdigheden i, at også folk som han og Claussen påtager sig deres »del af de materielle smerter, at vi udfylder vores opgave i det manuelle arbejde, hvor musklerne spændes og hjernen slumrer ind«.

Ja, Sophus, er de ikke overmenneskeligt smukke disse unge nihilister, disse nihilistiske jomfruer, som forlader deres huses bekvemmeligheder, livets raffinementer, de herskabelige vaner, og som iført deres grove klæder eller billige bomuldskjorter og opfyldt af en kærlighedsrus blander sig med de fattige, de udbyttede, de uvidende, og arbejder sammen med disse på det samme brutale og anstrengende værk og blander deres sved med disse martrede sjæle?

Claussen må påtage sig det såkaldt almindelige liv; derved opnår han så kraft til at skrive sine »Opera Eterna« – og her må Treves bl.a. tænke på *Arbejdersken*, hvad der argumenteres for i *Gift med den sidste Engel?* (s. 38). I et senere brev kalder han skuespillet »la Grande Opera – la tua Divina Commedia« og udbrøder på dansk: »Leve den første Mai« – et udtryk, der »i dette øjeblik [:maj 1898] ville lyde udfordrende som en forbrydelse«.

I denne højspændte atmosfære – og for Claudio Treves livsfarlige situation – er *Arbejdersken* koncipieret. Majdemonstrationerne i Milano 1898, der brutalt blev slået ned, den store arbejderkamp 1899 i Køben-

havn, jf. *Pelle Erobreren* bd. III: Claussen forudandede og sigtede på tidens altafgørende problem. At han skød forbi er der litteraturhistorisk enighed om; det synes nu rimeligt at betvivle påstanden: Det er dog ejendommeligt, at Claussen i forlængelse af sit mest subtile prosaværk *Valfart* skulle skrive sit sletteste værk. Som han skriver til Treves 25.2.1901: »i dette teaterstykke fremlagde [jeg] på et bræt alt det bedste, jeg besad« – og ser selv årsagerne til dets fiasko i en totalt mislykket instruktion, dekoration og forfejlet skuespillerforeførelse. Måske har han ret? Han vedblev i hvert fald at tro på stykket, selvom dets sceniske uheld afsatte en fatal beskhed i hans bevidsthed – så fatal, at han efter offentliggørelsen af sit tidsopgør *Trefoden* (1901) gik i – hvad man vist godt kan tillade sig at kalde – frivilligt eksil, først i Italien, siden i Frankrig. Her havde man efter hans eget udsagn større sans for hans *heroica*.

4. *Arbejdersken*

Den kosmopolitiske Claussen kendte jo udmærket tidens teater: Dels det naturalistiske, dels det symbolistiske, som han havde stiftet indgående kendskab til i Paris 1892-94.⁵ Ej heller var han fremmed for samfundsspørgsmålet både inden- og udenlands – dybt engageret i politisk tænkning, som han var. Således var han som søn af en folketingsmand og som journalist vant til at tage del i en politisk debat, der i øvrigt i stigende grad blev ham for moderat i forhold til hans egne ideer. Forudsætningerne for at skrive sin tids store sociale drama synes således umiddelbart at være tilstede.

Men således skulle det ikke gå. Alt gik – som det vides – galt ved opførelsen, hvad der imidlertid ikke nødvendigvis siger noget om stykket i sig selv. Som hans bedste lyrik ofte tager afsæt i en konkret, erotisk situation for gradvis eller indirekte at munde ud i større og større perspektiver – således også med *Arbejdersken*, hvis handling instruktøren hele tiden bør lade changere mellem det skitseagtigt realistiske og det drømmeagtigt antydende. Teknikken kendes også fra fx *Valfart*, hvor to planer hele tiden spejler sig i og tager farve fra hinanden. I *Arbejdersken* tager kampen mellem to samfundsgrupper: arbejdere og arbejdsgivere form af to mennesker, der tiltrækkes og frastødes af hinanden: »To Mennesker kæmper og vil, bevidst eller ubevidst, det uendelige. Enhver ud fra sine Forudsætninger. To Luftslotte støder sammen. Og hvad Interesse har for Resten alt det andet?« (jf. her s. 132).

Hvem er da disse to mennesker og hvad er det, der står på spil mellem dem? Handlingen udspiller sig over et døgn: aftenen før 1. maj i arbejder-

nes forsamlingshus (1. akt), dagen efter på en plads med en fabriksbygning på den ene side og fabriksherrens hus på den anden side (2. og 3. akt). Heltinden, arbejdersken Jenny, som er håndværkerdatter, har – som Treves' unge nihilistiske pige ikklædt arbejderbluse – bevæget sig et trin ned ad den sociale rangstige for at forenes med arbejderklassen og blive eksponent for dens forhåbninger om en kommende social reform. Hos hende kommer en hel samfundsklasses »Længsel efter Lyset«⁶ til bevidsthed.

Over for hende står fabriksherren Richardt, et viljes- og magtmenne-ske, der ikke vil fratages sin ret til ejendom og selvbestemmelse. Jenny tiltrækkes erotisk som intellektuelt af ham, men det »Bryllup mellem Fattigdommen og Rigdommen«, som stykkets ræsonnør, bogholder Galt, profeterer om, ender i »et Blodbryllup«, idet Jenny skyder Richardt og sig selv, efter at hun har hengivet sig til ham – og han til gengæld hånligt bagefter har afvist hende.

En stort tænkt social tragedie, der – som referatet viser – udspiller sig på både et realt og et billedligt plan. En vanskelig balanceakt, som altså ikke lykkedes.

Han havde her – som i *Valfart* – skabt »en stor skinnende Sæbeboble, der spejlede Himmel og Jord«.⁷ Under udarbejdelsen af stykket skriver han i sin notesbog (nr. 38),⁸ at han er »en Opsamler af tabte Drømmelaser – jeg vil gøre Utopierne levende. Eftersom alle Mennesker i Grunden er Utopier, d.v.s. ejer Forestillinger om Verdensordener, der aldrig helt svarer til den virkelige«. Som sådan går Jenny over scenen: »et er i alle« skrev han senere (notesbog 90) – en livsteori, han fandt udtrykt hos Goethe med ord som disse: »»Genfind den enkelte i de mange og de mange i den enkelte«. (...) Paa dette Grundlag skrev jeg i disse Aar »Arbejdersken« (...)« – og således er både Jenny og Richardt tænkt.

Buen kunne vel ikke spændes højere – og der er flere og lignende ud-sagn om de store forventninger, Claussen stillede til stykket. Her blot dette: da Claussen 1903 havde fået stykket oversat til fransk (*Premier Mai*) af sin gode ven Gustave le Rouge, men fået det afvist af Antoine på Théâtre Libre, oversatte han det tilbage og sendte *Den første Maj* til direktøren for Det Kgl. Teater, Einar Christiansen, med håbet om antagelse.⁹ Han skriver om Jenny, at han havde tænkt sig, at »hun skulde spilles af Duse«, og at hun

ikke blot er Arbejdersken. Hun er Nutidskvinden. Ja mere, hun er alle Tiders tænkende og dog ubevidste Kvinde, som bliver bittert straffet for sin redelige Higen. Det Dynd og Smuds, som klæber

ved hendes Arbejdsdragt, er ikke blot det ganske gemene Kulstøv ... Det er sorte Perler og Diamanter (...). Og Dr. Vilhelm Andersen gjorde mig (...) den Glæde at nævne Sakuntala i Forbindelse med Jenny.

Som en indisk eller græsk heltinde skulle Jenny vandre over scenen, og tidens »rystende, sociale Kampe« skulle snart være »Baggrund« og lade sig »ane, ligesom gennem Korene i en græsk Tragedie, og snart [træde] helt frem i Forgrunden ved Konflikten mellem Hovedpersonerne«.¹⁰

Så høje mål. Så ubegribeligt, at Claussen i den grad skulle føre sig selv bag lyset. »Formen dækker ikke Intentionen«: Ernst Frandsens formulering¹¹ udtrykker den gængse holdning, men måske var det mere rimeligt at tage Claussen på ordet og prøve at lokke de klange og hensigter frem, som han selv anede i sit stykke?

Der er ikke her plads til en nøjere analyse af scenegangen; i stedet skal der i hovedtræk argumenteres for, at skuespillet scenisk og som læsedrama både kan fængsle følelsen og udfordre tanken. Afgørende er, at den hårfine balance mellem »Baggrund« og »Forgrund« hele tiden respekteres. Og for at fastholde og styrke bevidstheden om denne balance er det givende at inddrage tre tekster ud over bogtrykket:

1. En udeladt scene mellem 1. og 2. akt¹²
2. Herman Bangs instruktionseksemplar¹³
3. Den franske oversættelse *Premier Mai*¹⁴

»Hvad kan det nytte (...) at beruse sig (...). De Glæder, der tilkommer mig, forlanger jeg som et Menneske« siger Jenny (s. 77). Hun ønsker modsat den gængse samfundsholdning status som ligeværdig og jævnbyrdig med Richardt. »Mere, mere!« bliver hendes svar på opnåede kompromisser. Richardt på sin side vil ikke finde sig i at blive kaldt udbytter: han hører selv til den arbejdende ungdom, og ødelægger arbejderne maskinerne, slagter de hønen for at få alle æggene på én gang. Han fremhæver pligtfølelsen, kærlighed til maskinen og tillidsforholdet mellem principal og arbejder. Disse tanker gør indtryk på Jenny, hun ønsker dem uddybet og går med Richardt, da han smides ud fra arbejdermødet i forsamlingshuset. Hun ønsker balance og retfærdighed, men svigtes – parallelt med at arbejdere og ordensmagt i 2. og 3. akt støder sammen i et slag på fælleden med arbejdnernes nederlag til følge.

Jenny er den, de andre arbejdersker lader sig lede af og lytter til. Hun er samfundets »store Drivhjul« (s. 111) forvandlet til kvinde. Der er for hende ingen afstand fra tanke til handling; selv siger hun: »Jeg tænkte, for hvert Skridt jeg gik, at det Skridt skulde jeg aldrig gaa tilbage – at det Skridt var noget glædeligt, noget, som vi havde vundet« (s. 85). Men sådan skal det ikke gå, samfundet har afstukne rammer, som ikke engang kærligheden kan overskride.

Richardt er fabrikantsøn og har overtaget ledelsen af familiens fabrik. Han har tidligere forsøgt at gennemføre forandringer efter socialistiske principper, men desillusioneres: arbejderne har ikke vist medansvar, og han har forskanset sig i en nietzscheiansk overmenneskeholdning: maskinen bedrager ikke, den er kærligheden værd, »Men de Kvindeskabninger, vi her nævner, er Dynd, Dynd. Hver Gang man mærker sin Følsomhed røres, ved man, at man ufravigelig skal bedrages. Saadan er Livets smudsige Vanc« (s. 129). De skal derfor behandles med foragt. Når Jenny følger Richardt efter arbejdermødet, er det for at tale sine kammeraters sag. Men ikke blot derfor. Hun er hemmeligt forelsket i Richardt, der jo på mødet har talt om, at arbejder og arbejdsgiver skal nærme sig hinanden i tillid. Måske ønsker hun som Treves (jf. her s. 134): retfærdighed for den undertrykte, barmhjertighed med undertrykkeren.

Som nævnt mødes hun med foragt – og hvad der egentlig er hændt mellem de to aftenen og natten forud vides kun via referat. Richardt fremstår her som så grov og hensynsløs en person, at det er uforståeligt, at Jenny kan hengive sig til ham. Det samme gør sig gældende i dramaets slutning, hvor Richardt forlover sig med en borgerpige, frk. Harriet, men kan overtale Jenny til at gå med sig som sin elskerinde.

Her er ingen balance; den oprettes kun ved at man inddrager de tre nævnte tekster.

I den udeladte scene mellem 1. og 2. akt, der ville have krævet et sceneskift, idet handlingen foregår i Richardts arbejdsværelse, viser Richardt sig fra en betydelig mere forståelig side. Jenny har dels ønsket at se tegninger til en bestemt maskine, dels en uddybning af den tale, Richardt lige har holdt på arbejds mødet, men som han blev afbrudt i. Da han nøler med begge dele, vil Jenny gå, men Richardt overtaler hende til at blive og drikke et glas vin med ham. Han indrømmer, at der er »Krig« mellem dem, men ønsker den afsluttet: »Vi er lige, vi er frie. Og vi er Fjender, som bliver Venner«. Han går på forhånd ind på hendes betingelser, hvorpå Jenny endelig giver sig: »Saa ejer De ogsaa mig«.

Det er denne situation Richardt refererer i II,1 for sin ungdomskammerat, journalist Vind, idet han praler med sit »Krigshytte« og hævder, at Jenny har »forraadt Fanen og er gaaet over til Fjenden«. Jenny selv omtaler i II,2 Richardt som en rå forfører, der »spyttede« på hende. Modsetningerne trækkes her så groft op, at den videre scenegang, hvor Jenny håber på en undskyldning fra Richardts side og stadig kan udbrøde: »Mere, mere!«, forekommer temmelig postuleret.

I Herman Bangs instruktionseksemplar ses mange ændringer med Claussens hånd: Han medvirkede selv ved instruktionen.¹⁵ De tydeliggør, modificerer, uddyber m.m., ligesom plottet tydeliggøres ved, at Jenny i sin samtale med Galt (s. 77) fortæller denne, at principalerne har været hos politichefen og opfordret denne til at hugge ind på de mandlige arbejdere, når de mødes på fælleden. – Da hun opfordrer kvinderne til at strejke (s. 116), og konflikten derved tilspidises, anskueliggøres det i instruktionseksemplaret ved, at Richardt farer imod dem, men standses med, at Jenny med lavere stemme siger: »Tag Dem i Agt! Jeg vil skaane Dem og ikke fortælle om Deres Besøg hos Politichefen«.

Jenny har som nævnt ikke opgivet håbet om oprejsning for sig selv – og på billedplanet for sin klasse. Hun er på den anden side også fast besluttet på hævn, hvis Richardt svigter hende igen. Det ses fx i instruktionseksemplaret, hvor hun først prøver at overtale sin tidligere forlovede Frederik Sonne til at skyde Richardt. Da denne viger tilbage, beholder hun selv revolveren vel vidende, at den kan blive hendes middel til hævn.

I instruktionseksemplaret kommer Jenny og Richardt frem på altanen, uset af personerne på scenen, men ikke af tilskuerne. Dvs. at Jenny overværer oplæsningen af Richardts skriftlige ordre til anholdelse af hende og søsteren, hvad hun ikke gør i bogtrykket. Med langt større begrundelse kan Jenny da skyde Richardt og derefter sig selv.

I *Premier Mai* er forløbet, der jo både rummer en peripeti samt katastrofen, i endnu højere grad anskueliggjort og sandsynliggjort i et kontrastfuldt spil mellem hvad der siges på altanen og på selve pladsen. Jenny beder Richardt råbe ned, at hun bor hos ham: »Allons, Richard! Dis leur donc où est mon domicile. Il faut leur dire que je demeure ici«¹⁶ – og da han ikke gør dette, siger hun: »Si vous ne le dites pas, je vais le crier moi-même« – hvad hun så gør ved at skyde først ham, så sig selv. Det fremgår, at hun skyder ham for at få hævn: »Hier soir, j'ai essayé en silence votre affront; mais gardé n'est pas oublié«.

Med stor virkning har Claussen således i højere grad end i bogtrykket forbundet form og indhold, bl.a. ved at udbyde og nuancere Richardt og Jenny, der får format som »en Arbejdernes Judit«. ¹⁷

Claussen søgte som nævnt stykket opført på Det Kgl. Teater, i Paris og i Milano – oversat til tysk, ja sågar opført som opera. ¹⁸ Først i 1926 lykkedes det: *Arbejdersken* blev på Arbejdernes Teater i Bertel Budtz-Müllers instruktion og i »ekspressionistisk Regi« ¹⁹ en succes og spillede omtrent hundrede gange: tre gange ugentlig på Arbejdernes Teater, på ugens andre dage i arbejderforeninger ude omkring i landet. Mellem 1. og 2. akt blev »et dramatisk Intermezzo« indlagt – sandsynligvis »Dramatisk Intermezzo« ²⁰ fra *Fabler* (1917) – der synes skrevet over den udeladte mellemakt.

5. Sammenfatning

Den lyse drøm om fattigdommens bryllup med rigdommen endte altså som et blodbryllup. Modsat Pelle blev Jenny taberen. Alligevel ligger drømmen om, at jord og himmel, højt og lavt, mandligt og kvindeligt skal spejle sig i hinanden, gemt som utopi i stykket. Her som i *Valfart* – men mægtigt udvidet, så *Arbejdersken* ikke bare er et psykologisk drama mellem to personer, men også et symbolsk skuespil om klassemodsatninger og disses mulige ophævelse. »Alt er i alle« ²¹ hævder Claussen stadig; her forhindrer samfundsnormerne og de deraf udledte splittelser, at dette får sit udtryk: den store eros kløves til roden i rå seksualitet på den ene side, på den anden side en ejendomsvilje, der binder identiteten til ydre værdier.

Jenny kaldes i stykkets prolog, som dog ikke blev fremsagt ved opførelsen: »O Dyndblomst fra Dybet – Engel med Fanen!«. Richardt hævder over for Jenny, at det er nødvendigt at vide, at det »sorte Kul indeholder Flammen, som giver Ild og Liv og Glæde til *Sanser og Aand*« (s. 148, v.u.). Også han besidder forestillinger om enhed og sammenhæng, men kan ikke efterleve dem og tror, at han kan forene dem gennem et dobbeltforhold til henholdsvis den højborgerlige, »hvide« pige og arbejdersken med de »sorte« hænder. Men det »Dynd og Smuds, som klæber ved hendes Arbejdsdragt, er ikke blot det ganske gemene Kulstøv« (jf. her s. 136):

Der er Sol i Nildynd, Sol i Urtids-Slam,
Underkraft, som skyr den farvesprængte Ham,
Væld af Renheds Vælde, som med Taalmod's Gløden
dæmrrer over Natten og bescejrer Døden.

(»Vilhelm Hammershøi«, *Fabler*, 1917).

Et andet udtryk for den skabende sol: den livskraft, der viser sig i livets opståen ved mødet mellem lys og mørke²² og som fortsætter over natten i en kommende morgenrøde.

Dyndet er derfor også »sorte Perler og Diamanter« (her s. 136) – kul, der indeholder ilden, selve den store eros, der gennemtrænger alt og forbinder alt – hvis man da vil stå ved det – som denne pige fra gaden, den »sølvgraa Perle i mit Hjertes Musling«:

I hendes Skridt en Syndens Oldtid laa
som havde disse Skørter gennemvadet
Nilflodens Dynd, med Guldbrokade paa.

(»Søstad«, *Danske Vers* 1912; skrevet 1889).

Det er denne pragt af vilje og sanselighed, Richardt undertrykker eller fortrænger. En rig kvindelighed, som han også har i sig selv, men ikke vil vedkende sig. »Fortæl dem, at jeg bor her«. Det vil han ikke – med destruktivt resultat til følge.

Og Jenny selv? Ja: »Hun høstede Frugten ved Skæbnens Spot / af Kundskabens Træ paa ondt og godt« (s. 4) og smagte således ikke af Livets Træ. Paradis blev ikke genvundet.

III. Pelle Erobreren

1. Stadig *Soldage*

Der er blevet lagt vægt på *Soldages* solsymbolik og på den oplevelse af livsfylde og stor sammenhæng, som fulgte med den unge Nexøs erotiske erfaringer under Sydens sol. I dette afsnit skal *Soldages* dermed sammenhængende kapitalismekritik behandles nærmere.

Soldages skildring af spaniernes væsen er ganske parallel med *Valfarts* beskrivelse af italienernes sorgløse og letsindige væsen. Sammenlign det anførte citat fra *Valfart* s. 253 (her s. 131) med følgende fra *Soldage*:

De Mennesker, der færdes her, kalder ikke uden Grund Solen Gud og Skaber; de er dens frejdige Børn. (...) Paa Regnvejsdage falder der Mismod over dem, de sidder og kryber sammen, rystende, med saa haabløst et Udtryk som havde de lidt Skibbrud for Livet.

Men den mindste Rift i Skyen glimter igen i deres Blik, og saa snart Solen atter titter frem, er det hele glemt – ikke gemt som vor Modgang i en af Sindets mørke Kroge – men glemt, fejlet ud (s. 114).

I *Soldage*, ikke mindst i kapitlerne »Sol« og »Gibraltar«, fremstilles dette væsen som ideal modsætning til industrialismen, »Anglo-germansk Kultur« og »evropæisk Industri-Tankegang«.

Vi sætter uden videre Lykken i Antallet af rygende Fabriksskorstene (...). Maskinkulturen breder sig med sit Trit, sin Dressur, sit efter moderne Forhold tillæmpede Slavehold. (...) Italien er allerede erobret lige ned til Neapel (...). Nordspanien og da navnlig Katalonien med Barcelona er helt evropæiseret; her findes store Industri-centre [... hvorimod andalusieren] er vanskelig at erobre for den nye Kultur, alle hans Egenskaber, gode som daarlige, beskytter ham mod den (...). Tyske Fabrikledere i Sevilla har sagt mig, at det næsten er umuligt at drive en Fabrik med andalusiske Arbejdere. De er for selvstændige, for egenraadige. [... Andalusieren] hader Tugt og Underkuelse« (s. 126-30).

Andalusierens evne til at begejstres er ikke målrettet og rationel, men spontan og kropslig. »Menneskene (...) gjorde underlige Fagter og skreg besat, bedst som de gik for sig selv og arbejdede« (s. 78). Også Alfonso »springer mere end han gaar« (s. 138), »Alfonso gør et kaadt Spring. Han har røde Pletter i Tindingerne« (s. 142).

Først i mødet med den andalusiske sensualitet – der som nævnt biografisk falder sammen med Nexøs egen erotiske frigørelse – lykkes det ham at skabe et positivt mandligt ideal, »et Forbillede, (...) et helt Menneske, en der var værd at efterligne (...) Anarkisten Alfonso« (s. 148).²³

Som fremhævet i *Danske Studier* 1996 s. 69 afbalanceres hos Alfonso »det »mandlige« handlingsaspekt med det »kvindelige«: i hans rolige omsorg for sine nærmeste«. Til det at være 'et helt menneske' hører altså for mandens vedkommende, at han anerkender sin egen kvindelige side.

Men mere end det: Alfonso er den første inkarnation hos Nexø af den mytiske 'Fattigper', som Nexø i sit senere forfatterskab lod personificere arbejderbevægelsens mission – jf. fx den centrale tale om »Fattigper og Fremtiden« fra 1913.²⁴ Fattigpers væsen er solidaritetens, og solidariteten, som nu bliver et hovedtema i forfatterskabet, rummer i sig begge

livsaspekter, det ideelt kæmpende, lineære og det materielt omsorgsmæssige, cirkulære.

Nexøs egen erotiske frigørelse er altså ikke blot sammenfaldende med hans dannelse af et mandligt ideal, men også med hans politiske bevidstgørelse: Netop *Soldage* leverer, som angivet i den citerede kritik af industrialismen, for første gang i forfatterskabet en substantiel kritik af kapitalismen som umenneskelig – fordi den er ensidigt rationelt-erobrende.

2. Forbindelsen mellem *Soldage* og *Pelle Erobreren* Ifølge forordet til *Pelles* første bind skulle den være

en Bog om Proletaren – altsaa om Mennesket selv – der nøgen, kun udstyret med Sundhed og Appetit melder sig i Livets Sold; om Arbejderens brede Gang over Jorden paa hans endeløse, halvt ubevidste Vandring mod Lyset!

If. et radiointerview 1944 havde Nexø haft »Ideen til Romanen (...) lige fra jeg først i 90aarene begyndte at skrive«. ²⁵ Og if. artiklen »Pelle Erobreren som selvbiografisk Værk« (1925) var romanens forudsætninger: »Lys Følelse af at staa i Opgangen og Protest mod at blive slaaet i Hartkorn med det afblomstrede«. ²⁶ Men skønt der faktisk findes udkast til scener fra *Pelle Erobreren* helt tilbage fra opholdet i Andalusien 1895, så var det ikke kun værkets omfang, der trak færdiggørelsen ud. De nævnte forudsætninger måtte først tilvejebringes, og de spores ikke i forfatterskabet før *Soldage*. I artiklen »De ideologiske forudsætninger for *Pelle Erobreren*« (1951) angiver Nexø da også netop *Soldage* som den første frugt af denne følelse:

Et Par Aar ravede jeg om i et aandeligt Kaos, søgte forgæves et menneskeligt Sted at staa, var i en Tilstand af indre Oprør bestandig. Saa satte jeg mig hen (...) og skrev Romanen *Dryss* (...) paa mig selv virkede Arbejdet med den befriende: jeg *skød Ham!* (...) Jeg havde gennem Arbejdet med den sygelige Individualisme (Egoisme) fundet frem til det jævne, naturlige Menneske: Arbejderen, Proletaren. Aaret efter udkom *Soldage*. Rejshebogen om Spanien. Og nu groede det frodigt i mit Sind. Over en Række Noveller om Smaafolk arbejdede jeg mig frem til *Pelle Erobreren* (...). ²⁷

Jævne, naturlige mennesker står der imidlertid absolut intet om på de sidste sider af *Dryss*. Der skulle ikke blot som i citatet angivet en skrivproces, men også en rejse til. Og tilvejebringelsen af lys, følelse og protest falder for Nexøs vedkommende sammen med den erkendelse, han gjorde i Andalusien, at det »naturlige« menneske fra naturens hånd er kønnet.

Som det ses, er der belæg nok hos Nexø for at anskue *Soldage* som det første resultat af den indsigt, der skulle føre til *Pelle*. Vigtigere end forfatterens senere udtalelser herom er det imidlertid, at *Pelle Erobreren* selv henviser til *Soldage*.

Selve rammekompositionen for *Pelle Erobreren* peger direkte tilbage på *Soldage*. Proletardigteren Morten vil skrive »en Bog om Solen«, og som forberedelse dertil rejser han i *Gryet* til

Syditalien og Spanien. Jeg vil hen et Sted, hvor Kulden ikke trækker Frakken af tusind, idet den hjælper én Pelsen paa. Og saa vil jeg se Mennesker, som ikke har faaet Del i den mekaniske Kulturs Velsignelser, men som Solen til Gengæld har skinnet paa; Solmennesker (...) som faar Lov at leve! (IV, s. 173).

Ved hjemkomsten kan han da endelig skrive »Værket om Solen (...) og om det der sejrer (...). Den skal hedde *Pelle Erobreren!*« (s. 248). Morten-figuren fremtræder således i værkets sidste linje som forfatteren Nexøs alter ego, og idet bogen herved lukker sig om sig selv, bliver *Pelle Erobreren* også til en roman om kunstnerens identitet med eller tilstedeværelse i sit eget værk.

I det følgende skal to grundlæggende og forbundne temaer i *Pelle Erobreren*s fjerde, afsluttende bind *Gryet* behandles: det kvindelige aspekt og solsymbolikken. For en mere udførlig fortolkning af hele romanværket henvises til faglitteraturen.²⁸

3. *Gryet*. Det kvindelige aspekt

I et interview ved *Gryets* fremkomst erklærede Nexø, at man i bogen ville få at se, »at *Pelle erobrer sig selv, sit eget jeg*«. ²⁹ I et andet interview kort efter uddybede han det: Han havde villet vise, hvorledes mennesket tager sin

Dobbeltverden i Besiddelse, baade den, som ligger uden for ham, og det, som er helt betinget af hans Sjæls intimeste Liv, Selvhæv-

delsen og Selvudslettelsen, de to Magter som ikke behøver at være Fjender.³⁰

Det er allerede i *Danske Studier* 1996 antydnet, at Mortens værk om solen – dvs. *Pelle Erobreren* – fra Nexøs side også programmatisk er tænkt som et værk om Pelles fund af sin egen kvindelige side som kronen på erobrerværket.³¹ I det følgende skal *Gryets* skildring af Pelles modning behandles nærmere.

Hidtil har kvinderne stået over for ham som erotiske eller bag ham som moderlige.³² Men i begyndelsen af *Gryet* bliver Pelle for første gang opmærksom på forholdet mellem det mandlige og det kvindelige aspekt i sin *egen* person. Han er i slutningen af bind III blevet arresteret, anklaget for falskmøntneri, og »De tre [Ellen og deres to børn], der kunde have sagt god for ham, havde han ladt i Stikken – til Straf for en Forseelse, der til syvende og sidst var hans egen« (IV, 18). Den på det ydre plan meget søgte anklage – drejede det sig blot om at få Pelle i fængsel, kunne han enkelt og realistisk være anklaget for forstyrrelse af den offentlige orden eller lignende, – viser hen til, at Pelle som faglig leder under den i bind III skildrede arbejdskamp har forsømt kone og børn, eller med andre ord: at han har forsømt sin egen kvindelige side, den omsorgsmæssige. Og denne skyld for menneskeligt falskmøntneri påtager han sig:

Udviklingen havde kaaret ham til sit blinde Redskab, og det var gaaet godt. Men nu skulde han føre dem helt ind i Landet, for nu havde han Livets Tyngde i sig.

Hov, sad han ikke her og gik til Vejrs akkurat som i gamle Dage – og glemte alt hvad Cellen saa beskt havde lært ham! De andres Velfærd – jovist! han havde faret rundt i Bekymring for de tusind Hjem – og havde ikke engang formaaet at bygge sit eget. Humbug! (...) Pelle tvivlede fremdeles ikke om, at han var udset til at udrette noget for de mange, men det blev saa underordnet i Forhold til dette, at han havde forsømt sin Del af det, der paahvilede enhver (s. 17-18).

På de følgende sider fremstilles det da, hvorledes Pelle i fængslet, isoleret både fra sin egen mandsverden og fra Ellens kvindeverden, smertefuldt kommer til erkendelse af hendes væsen og af sin gæld til hende. Denne indsigt fuldfører hans dannelse som helt menneske. Med Pelles

ord fra *Gryets* sidste side: »i Fangenskabet vandt jeg mig Friheden – det der skulde gjort mig til Forbryder, gjorde mig til Menneske i Stedet« (s. 248).

Pelle og Ellen har i tredje bind fastholdt deres kønsidentitet skarpt og uformidlet over for hinanden, hvilket i sidste ende har ført til et brud. Han erindrer »en Kvinde, der aldrig tænkte paa sig selv, men var lutter Forsorg for *sin lille Verden* og kun forstod at opofre sig« (s. 18-19, v.u.), mens han selv i den store verden »havde ført *den store Kamp* til Ende paa Bekostning af sit eget« (s. 19, v.u.). For at forsørge Pelle og børnene havde Ellen prostitueret sig, »han havde grebet Ellen i Hor!« (smst.). Men denne anklage fortøner sig nu, »det var Moderen, der i den yderste Nød nærrede sit Afkom med sit eget Legeme« (smst.). Hermed kan Pelle ikke længere opretholde bevidstheden om, at han havde ret og hun uret, »Han kom ikke engang som den der havde noget at tilgive – ingenting havde Cellen lævnet ham« (s. 18). Til gengæld åbnes hans sind nu for en accept af hendes motiver – og dermed i det hele taget for en anden omverdensforståelse end den rationelt maskuline.

Han begreb hende fremdeles ikke, men han anede større Love for Livet, Love som løftede *hende* og gjorde ham liden. (...) Hendes usvigelige Moderfølelse var som en levende Puls, der ragede frem af det usynlige og viste tilbage til skjulte mystiske Kræfter – den kendelige Rytme fra et mægtigt Hjærte, der bankede dulgt bag alting. Der var i hendes Omsorg en Mindelse om Gud Fader selv; hun var Livets Kilder nærmere end han (s. 20-21).

Mødet med Ellens omverdensforståelse er mødet med en kærlig universalitet, der unddrager sig rationel erkendelse. Den er af religiøs art, bag »Guds Ansigt« ser han Ellen, »skøn og retfærdiggjort« (s. 20). Hendes 'lille verden' viser sig at være langt mere overgribende end hans egen 'store verden', »Saa stort og skæbnesvangert alt det smaa gik igen her!« (smst.)

Igennem en stadigt dybere kredsen omkring Ellen når han da omsider frem til sin egen verden igen, til fagforeningen og arbejdernes sammenlutning, men ser den nu i universelt perspektiv:

Det var i det hele taget som om hun skabte ham paa ny (...). Den altid nærværende Ellen, som aldrig havde skænket det usynlige en Tanke, stillede Pelle Ansigt til Ansigt med Uendeligheden.

Mens alt dette arbejdede i ham, sang de en Søndag under Fange-gudstjenesten Grundtvigs Salme: *Udrundne er de gamle Dage*. Salmen samlede alt det han selv taaget havde tænkt, og tog ham stærkt (...). Han følte pludseligt og stærkt Slægternes Gang over Jorden, og dristede sig til at fastslaa hvad han til nu kun dulgt havde anet: sin egen Sammenhæng med alt det øvrige, dem der levede i Dag, og alle de mange der var gaaet forud. Hvor havde hans egen Sammenslutningstanke været lille, maalt med det uhyre Sjælenes Fællesskab! – og hvilket Ansvar fremefter hver enkelt gik med! Nu forstod han, hvor skæbnesvangert det var at handle hensynsløst – bryde og gaa sin Vej. Man gik overhovedet ikke fra noget; selv det mindste man snød sig fra, sad og ventede ved næste Vejsten som stor Skæbne (s. 21-22).

Ved at indoptage kvindens verden, 'lade hende skabe ham på ny', åbnes hos Pelle for en universel forståelse, der med udgangspunkt i forholdet mellem mand og kvinde spænder fra dette erotiske over det socialpolitiske til det religiøse.

Vi skal frem til midten af *Gryet*, før Pelle kan udmønte den nyvundne erkendelse i konkret politisk-økonomisk handling. Det sker gennem et opgør med Darwins »grufuldt kolde Lære om den Stærkeres Ret« (s. 124), som afspejler det kapitalistiske samfund. »Samfundet laa klart belyst fra dette Synspunkt – han kunde ikke nægte det« (smst.). Men over for denne verden af rationel art står en anden og lige så virkelig, for »De fattige havde ingen Andel i denne Lære. Naar der var en daarlig Arbejder i et Sjak, pressede de andre ham ikke, saa han maatte gaa til Bunds« (s. 125). Derfor måtte der

komme en ny Tid, hvor alt det, der behøvedes, for at de kunde være med – Hjærtets Godhed, Solidariteten – blev raadende. Selve det store Sammenhold han havde været med til at rejse, varslede altsaa alligevel i den rigtige Retning. Det havde været det modsatte af en mod alle – Gensidighedens Lov havde det bygget paa. (...)

Fattigper fik holde fast ved Sammenslutningstanken – han havde grebet rigtigt dengang! Og nu med et vidste Pelle, hvor Vejen laa (...) det var snart paa Tiden de overtog deres egen Tilværelse. (...) Han var lysende klar og saa i store Træk en verdensomspændende fredelig Revolution, som skulde vende op og ned paa alle bestaaende Værdier. (...) Hans Andelsvirksomhed maatte blive Ud-

gangspunktet for en Verdenskamp mellem Arbejdet og Kapitalen! (s. 126).

Er Ellen ikke nævnt ved navn her, så er hun dog klart til stede som forudsætning for hans forståelse af solidaritetens fundering og universelle perspektiv. Og i sin ny, sideløbende aktivitet som agitator forsømmer Pelle ikke lejligheden til at gøre opmærksom på, at det er på kvindelige værdier, den ny verden skal bygges. Et centralt citat skal anføres her:

(...) nu kom han med en Ide, de aldrig skulde gaa trætte paa, og som kunde bære dem helt igennem. Og ingen skulde komme og sige, at han ikke kunde fatte den, for det var Hjemmets enkle Tanke, ført ud til at omfatte det hele. Ellen havde lært ham den, og kunde de den ikke selv, saa fik de gaa hjem til deres Koner og lære den! *de* gik ikke og rugede over, hvem af Familien der ydede mindst eller tærede mest, men gav enhver efter hans Behov og saa paa den gode Vilje. Som et godt og kærligt Hjem, hvor ingen rendte den anden ned, skulde Verden være – mere indviklet var det hele ikke! (s. 188).

Alle Pelles erfaringer er samlet, hans åndelige modning fuldført, og han står nu med ansvarsfølelse over for den grænseløse verden som en opgave, han kan og tør påtage sig. Selv til udskuddet, de arbejdsløse, kan han til sidst sige:

Vort Sind er lyst og kan tage mod Lyset, vi vil løfte vort lille Land frem og vise at det har en Mission paa Jorden. Vi der selv er smaa, skal vise hvorledes de smaa holder sig oppe og gør sig gældende ved Godhedens Princip. (...) Og gaa nu hjem – jeres Koner og Børn sidder maaske og er bekymrede for jer Skyld (s. 240).

Det var Grundtvig, der først katalyserede Pelles åbning over for Ellens verden. Her slutes ringen i en vision, hvis lighed med netop Grundtvigs forestillinger om det danske, kvindelige folks mission over for verden ikke kan overses.

4. *Gryet*. Solsymbolikken

Samme Grundtvig skelnede i sin vision om »Gylden-Aaret« (1834) mellem to slags lys:

Da skal Man Forskjel kiende
Paa Soel-Skin og paa Lyn,
Skiøndt Begge de kan brænde
Og skabe klare Syn;
Thi, som Fornuften giver,
Det ene *Lys* opliver,
Det Andet slaar ihjel!

Pelles hædersnavn i bind III var netop: *Lynet*. I bind IV knyttes han i stedet til solen, og herved indfries forordets løfte om en skildring af arbejderens »endeløse, halv ubevidste Vandring mod Lyset!«. I det følgende skal det antydes, hvorledes solen bliver centralsymbolet for den universelle sammenhæng, Pelle har åbnet sig for og nu søger sin plads i.

Igennem værkets tre første bind har solen vist sig både som konkret, sanseligt udtryk for livsglæde: »ør Solglæde« (I, s. 35), »Solen stak og glitrede i det vaade, saa alting kom til at se henrykt ud« (s. 61) –, og som et stærkt, men ubestemt løfte om vækst og om livs opståen: »De hemmelige Kræfter, der slaar ud fra Himmel og Jord idet Lys og Mørke mødes, greb efter ham ogsaa med deres gaadefulde Uro« (II, s. 190).³³ Nu skal løfterne indfries.

Først selve frigivelsen: I fængslet har han oplevet det dybeste mørke, og han kan til sin erfaring som arbejderfører nu føje erfaringerne fra proletariatets laveste lag, oplevelsen af at være udskudt, paria – så han nu omsider kan være eksponent for *alle* arbejdere.

Fængslet præsenteres udførligt som »en mørk Borg« (s. 5), der afviser alt lys. Pelle kommer ud: »Velkommen ud, Pelle! sagde Solen og kiggede ham ind i de udspilede Pupiller, hvor Cellemørket sad og lurede« (s. 6). »Saadan som i Dag havde Himlen aldrig lyst før, Solen skinnede ham lige ind i Hjærtet« (s. 15-16).

Skønt Ellen og Pelle har børn og har været gift i adskillige år, er det først sent, da Pelle omsider er kommet til konkret klarhed om sine opgaver, at det erotiske forhold – »en hæftig Førsteforelskelse« (s. 156) – imellem dem indfries. Ellen skildres i disse scener i klare solmetaforer.

Han gennemsøledes ind i de inderste Kroge af Sjælen, hvor der endnu sad Skimmel fra Cellemørkets Tid, gik og kom sig helt, smittedes af Sorgløsheden og var fuldt ud lykkelig. Og det var Ellen, som voldte det hele; endelig paatog hun sig at gaa Bud mellem

Glæden og ham! (...) Solen og Blæsten i det frie Land kaldte noget frem i hende, som aldrig havde været der før, en uskyldig Glæde ved hendes eget Legeme (...). Hun straaled af Glæde (...) og holdt et mørkt Stykke Fløjel mod sin Hud der om Aftenen aandede Solvarmen ud igen (...) (s. 155).

Kort sagt: »Deres Kærlighed tiltog i Styrke og Glød omkap med Solen og gjorde lyst og godt allevegne, der blev ikke Plads for noget Mørke« (s. 157). Kærligheden er det livgivende princip, den *er* solen, og solen er kærligheden. Logisk nok bliver frugten af denne erotik »en rigtig Solung« (s. 241). Her indfries Pelles bryllupsbillede af hende: »Hun var hans Sol« (III, s. 156), og billedet er nu ikke længere blot et »et Glansbillede« (s. 159).

Da Morten ytrer tvivl om, hvorvidt »Menneskene har noget Hjærte. Al Vækst beror jo paa Varme, men hele vor Kultur er bygget paa Kulden« (IV, s. 172), svarer Pelle:

»De Smaa har dog et Hjærte (...) det er jo det og ikke Forstanden, der holder dem oppe; ellers var de gaaet til Grunde for længe siden – blevet til Dyr simpelthen. Hvorfor er de ikke det trods al Elenighed? Hvorfor føder selv Kloaken lysende Væsner?« (smst.)

– som 'dyndblomsten' Hanne i bind III, jf. her s. 140. Endnu et citat skal anføres, hvor Pelle opsummerer alt, hvad han har lært:

Der var Foraar i Luften. Endnu var det nærmest kun tilstede som en Løftelse i Pelles eget Blod, en bunden Trang til at udvide sig og sprænge alle Grænser. Han gik med Ansigtet vendt mod den begyndende Dag og havde en Følelse af uovertroelige Kræfter. (...)

Maaske kom Styrkefølelsen af, at han havde taget Aanden i Besiddelse og selv beherskede Oversigten over Verden? Verden var uden Grænser, men det var hans Ævner ogsaa; den Kraft fandtes ikke mere, der kunde slaa ham ud af hans Banc (...). [Bevægelsen vilde] gøre det til en Betingelse for Samarbejde, at Pelle søgte Æresoprejsning. Pelle lo og løftede sit Ansigt mod Morgenbrisen, der løb som en Kuldegysning forud for Solopgangen. Udenforstaaende – ja var der ikke en stor Sandhed i det? Han hørte ikke det bestaaende til (...). Han havde taget sin Kamp som et *Udskud*, og saadan vilde han sejre. Naar han steg, skulde der ingen Pariakaste være mere.

Nu han gik her med Natten bag sig og saa ind i Lyset, syntes han han lige var traadt ind i Ungdommen og havde det hele foran sig – alt havde han tilgode! (...) Mennesket, det var dog det forunderligste af alt. Var han ikke selv – i al sin hverdagsagtige Selvfølgelighed – som en lysende Funke, sprunget fra Gudstankens vældige Esse? (IV, s. 228-39).

Som solen – eller kærligheden – nu er blevet det konstituerende princip for Pelles liv og virke, så kan Morten da omsider skrive sit værk om solen. Forudsætningerne skulle som nævnt tilvejebringes gennem en rejse til Syden, hvor han vil »slikke Sol« (s. 173) og møde »Solmennesker« (smst.), og han lover ved afrejsen: »Naar nu Solen rigtig har skinnet paa mig, saa kommer jeg hjem og skriver en Bog om den« (s. 175). Hvad han oplever i Syden, hører vi imidlertid ikke meget om – kun nedkæmpelsen af en demonstration nævnes og så det, at han forkortede opholdet, da han »kom til at længes saa ustyrligt« (s. 241). Solen – eller det, den symboliserer – skal åbenbart alligevel findes derhjemme, og Morten ankommer netop i foråret, sammen med søndenvinden:

Saa herligt har hans [søndenvindens] Indtog aldrig været, ligner han ikke straalende Solen selv. Havet glitrer under gyldne Hove og Luften er dirrende fuld af Straale-Spyd der gribes og kastes tilbage under det kaade Ridt. (...) Barhovedet og med et Smil af Sol gaar han frem som en ung Kæmpe, der har drukket sig en Rus i sin egen Styrke, breder Armene ud og vækker trallende det hele (s. 241-42).

Som solen giver vækst i naturen, gør den det også i menneskene, »det gror i dem ogsaa« (s. 242), og de får travlt med alskens gøremål. »Morten er den eneste, der ikke tager sig noget alvorligt til« (s. 243). Da Pelle opfordrer ham til at bidrage til kooperativet som foredragsholder og artikelforfatter, afviser han det:

»(...) Hvis jeg kommer til at yde mit Bidrag til din vældige Gærning, bliver det paa anden Maade.«

»Du gør ikke noget ved din Bog om Solen heller,« siger Pelle bekymret.

»Nej, for hver Gang jeg vil arbejde med den, gaar den saa underligt i ét med din Gærning for mig. Jeg kan ikke holde Tankerne

ude fra hinanden; for Tiden føler jeg mig som en stor Muldvarp, der roder blindt om i den sorte Muld under Livets mægtige Træ. Jeg graver og søger, og hvert Øjeblik støder jeg paa de tunge Rødder af dette vældige over Jorden. Jeg kan ikke se dem, men jeg hører dem tone deroppe fra – og lider ved ikke at kunne følge dem op i deres mægtige Sammenhæng med Lyset« (s. 243-44).

Morten aner Pelles forbindelse til livets træ – en anden metafor for de livgivende kræfter. Og da de sammen spadserer »forbi de halvopførte Boliger, hvis røde Sten lyste i Solen« (s. 247), spørger han »pludselig«: »Føler du dig ikke som et Lykkebarn, Pelle?« (smst.). Pelle bekræfter det, idet han viser hen til sin første kærlighedsoplevelse: Far Lasse, og idet han opsummerer resultatet af sine lidelser: »De Misbrug jeg led som Barn, har lært mig at være god mod andre; og i Fangenskab vandt jeg mig Friheden« (s. 248).

Her finder Morten omsider

sit Stof (...) jeg roder ikke længer blindt i Mørket – nu skal jeg skrive et stort Værk (...) baade om Solen og om det der sejrer. Det skal være et Værk om dig, Pelle! (...) nu skal jeg skrive en Historie om en Prins, der finder Skatten og vinder Prinsessen. Han har ledt om hende i hele Verden, du – og hun var der ikke. Saa er der kun ham selv til Rest, og der finder han hende – for han har sunket hendes Hjærte (smst.).

Morten-figuren havde især i bind III fungeret som ydre fremtrædelse af Pelles samvittighed. Nu da Pelle har taget sin 'dobbeltverden' i besiddelse, forsvinder Morten ind i værket selv.³⁴

5. Sammenfatning

Med *Pelle Erobreren* lykkedes det i stort format for Nexø at skabe poetisk sammenhæng mellem det åndeligt-heroiske og det nære, kropsligt materielle, mellem de 'mandligt' erobrende og de 'kvindeligt' oprettholdende kræfter. *Pelle* er ikke alene en klassekampsroman, men tillige et symbolsk epos om samspillet mellem mandligt og kvindeligt og en myte om menneskets stræben efter placering i universel sammenhæng.

Nexøs egne forudsætninger var nu bragt i frugtbart samspil. Der er i efterskriften til *Soldage* gjort rede for disse forudsætninger, specielt hans

prægning i grundtvigske miljøer (1890-94) og senere i det radikale hovedstadsmiljø (1898-1902), så her skal blot markeres:

Det grundtvigske stod (også senere) for ham som en sanselig, universelt sammenhængsskabende ånd, som bl.a. også omfattede det social-politiske ideal, at få har for meget og færre for lidt; men i datidens grundtvig(ian)ske miljøer omfattede sanseligheden imidlertid ikke sexualiteten – her var det Bjørnson ('handske-moralen') og ikke Grundtvig selv, der var idealet. I højskoletiden valgte Nexø da cølibatet, men frigjordes under sin første rejse 1894-96 erotisk ved mødet med Julie Hadavag. Ved hjemkomsten er hans opfattelse af også sexualiteten i sensualiteten parallel med den hjemlige radikalisme, der havde den erotiske frigørelse øverst på programmet (men i øvrigt i social henseende var borgerlig). Men opfattelsen forløses endnu ikke i forfatterskabet. I romanerne før *Soldage* virker den maskuline idealitet og erobrertrang hjemløs, romanernes ideale familie består næsten udelukkende af stærke, frigjorte kvinder, mens mændene oftest virker forkomne, degenererede eller latterlige. Først under den anden rejse mødes enderne.

Han kan nu i *Soldage* og navnlig i *Pelle Erobreren* bringe alle sine erfaringer i samspil, lade både Grundtvig og Alfonso pege hen på én samlende, universel kraft: kærligheden, symboliseret i solen. 'Godhedens princip' – eller solidariten – er fast funderet, for dette ideal har sanselige rødder, manden har nu fundet kvinden ikke blot ved sin side, men tillige i sig selv. »der finder han hende – for han har sunket hendes Hjærte«.

IV. Perspektiv

At der er forskelle på skuespillet *Arbejdersken* og romanværket *Pelle Erobreren* ud over de genre-mæssige, skal ikke nægtes. Blandt de væsentligste er, at Nexø's kvindesyn er mere gammeldags end Claussens, skellet mellem den feminine 'væren' og den maskuline 'gøren' dybere i *Pelle Erobreren* (med kvinder som den evigt uforanderlige Ellen, den drømmende Hanne og den moderlige offerskikkelse Lille Marie) end i *Arbejdersken* (med den fagorganiserede og politisk såvel som erotisk handlekraftige Jenny). Omvendt er den politiske udmøntning af visionerne langt mere konkret i *Pelle Erobreren* end i *Arbejdersken*. Alligevel har vi fundet, at de to værkers forestillinger om tilvejebringelsen af en ny social orden har dybtgående og slående ligheder.

Først det mindre, så det større. For både Claussen og Nexø førte de konkrete erotiske oplevelser i Syden frem til indsigt i den store Eros, på hvilke de begge skrev først hver sin sanselige rejsebog, dernæst deres mest ambitiøse værker. Som Pelle når frem til en »Verden uden Grænser« (*Gryet*, s. 228) kræver også Jenny »mere, mere!« (*Arbejdersken*, s. 79), og hun ser ikke som Richardt nogen modsætning mellem jævnt arbejde og »at rive Solen ned fra Himlen« (s. 96).

Arbejdersken er som *Pelle Erobreren* en bog om »Proletaren – altså om Mennesket selv«, men hvor Nexøs bog beskriver dybsindigt samspil, demonstrerer Claussens dybe splittelser.

Kernen i den erotiske oplevelse er at forene fantasi (idealitet) og drift (sexualitet). Claussen og Nexø har med samme udgangspunkt og ad samme veje søgt at vise, i hvilken retning disse fantasier bør søge deres tilfredsstillelse – for den enkelte og for samfundet som helhed. Forestillingen om det 'hele' menneske og 'en ny heroisk tid' ligger som fælles klangbund bag begges livsbilleder. Fælles er også visheden om kunstens bidrag til udformningen af denne ny tid.

De splittelser, som i *Arbejdersken* drives på spidsen og som i *Pelle* overvindes, viste sig imidlertid at være hårdnakkede. Claussens højspændte forhåbninger skuffedes fatalt allerede ved *Arbejderskens* fremkomst, og skønt *Pelle Erobreren* i modsætning til *Arbejdersken* straks blev taget til hjerte af et meget stort, internationalt publikum, så kunne det lyssyn og den bogstavelig talt grænseløse optimisme, hvorpå Nexø skrev *Pelle Erobreren*, heller ikke opretholdes for ham. Begge værker afspejler politisk en mere uskyldig tid, hvor troen på fremskridtet, også det sociale, endnu ikke var anfægtet. Efter Verdenskrigens udbrud skrev Nexø sin tragedie: *Ditte Menneskebarn I-V* (1917-21) om den manglende indfrielse af de erobrende og de opretholdende kræfter. Siden forsøgte han sig politisk som litterært; som gammel luftede han jævnligt en slags anti-æstetik: litteratur var erstatning for liv, den var udviklingens bundfald, ja dens ekskrementer.³⁵ Claussen for sin del resignerede politisk og kunne vel drille borgerskabet med sine 'djævlerier', idet han vendte blikket indad for at undersøge de fortrængninger og forvridninger, som et dobbeltmoralsk samfund påførte livsdriften. Dette arkæologiarbejde bragte dog også for ham anden misère for lyset: viljen til kunst kunne stille sig spærrende i vejen for viljen til samliv: »Alt for sent indser den frysende Oprører, at det er imod sig selv, han bør rette sin anarkistiske Dolk.«³⁶ Men det er en anden historie.

Claussens og Nexøs fælles ungdomsdrøm – hvorpå de skrev de vær-

ker, der for dem selv var vigtigst – var, at den fundamentale kraft, som kærligheden udgør, skal forme ikke blot forholdet mellem mand og kvinde, men derfra også samfundet, hele verden. Denne vision, så gammel som verdensreligionerne, overlever nok de personlige og politiske skuffelser og nederlag hos to af dens profeter. Det samme gør vel værkerne.

Noter

II. Arbejdersken

Valfart citeres efter *Antonius i Paris. Valfart* (Danske Klassikere, 1990) ved Jørgen Hunosøe. Noter i samarbejde med Esther Kielberg. – *Arbejdersken* efter udgaven 1898. Bogen er ikke blevet genoptrykt.

Tak til journalist, cand.phil. Marianne Koch for værdifulde oplysninger i forbindelse med de forskellige versioner af *Arbejdersken*.

1. Jørgen Hunosøe: *Gift med den sidste Engel?* (1994) s. 34.
2. Frans Lasson: *Sophus Claussen og hans kredts. En digters liv i breve* (1984) I, s. 326 ff.
3. op. cit. s. 330.
4. jf. iøvrigt Keld Zeruncith: *Fra klodens værksted* (1992) s. 258 ff., Bo Hakon Jørgensen: *Maskinen, det heroiske og det gotiske* (1977) s. 97 ff. og *Sophus Claussens Lyrik IX:2* ved Jørgen Hunosøe, under medvirken af K. B. Gjesing (1984) s. 309-10.
5. Se fx Hanne Amsinck: *Sceneinstruktøren Herman Bang og det franske symbolistiske teater* (1972).
6. Ernst Frandsen: *Sophus Claussen* (1950) II, s. 11.
7. *Illustreret Tidende* 1906-07, nr. 48: »Fra Arenaen. Til Fru Betty Nansen«.
8. Notesbøgerne befinder sig på Det Kgl. Bibliotek i NkS 1340, 8°, I-XVIII, Optegnelses- og skitsebøger nr. 1-109.
9. Brevet (i renskrift) ses i notesbog 48. 27.2.1905 rykker Claussen Finar Christiansen for et svar – i et brev, der paralleliserer tidens politiske uro med stykkets emne (Det Kgl. Teaters »Skrivelser vedr. Censur-Sager« 1904-05. Rigsarkivet). Teaterets afslag s. d. ved litteraturhistorikeren P. Hansen ses smst. (»Censurer 1904-05«, Journalnr. 401).
10. »Genopførelsen af »Arbejdersken« i: *Teatret* (1926), optr. i *Det aandelige Overskud*. Journalistik i udvalg ved Lise Brinch Petersen og Mogens Rukov (1971) s. 56 ff. Jf. T. Engelbrecht og R. Herring: *Sophus Claussen. En bibliografi 1882-1981* (1982) nr. 1562.
11. Ernst Frandsen op. cit. s. 13.
12. i NkS 2173,2°, Dramatiske arbejder.
13. på Teaterhistorisk Museum. Eksemplaret rummer talrige blyantsskrevne æn-

dringer til bogtrykket, tilføjet med Claussens hånd. Claussen har skænket det til Bertel Budtz-Müller 1925, og denne har ladet det gå videre til Robert Neiiendam 10.3.1940.

14. Manuskripter vedr. *Premier Mai* i NkS 2293,2°. Den danske oversættelse *Den første Maj* ses ikke i NkS 2173,2°.
15. Det fremgår af plakaten til Folketeatrets opførelse, at stykket blev iscenesat »med Bistand af Forfatteren«.
16. Jennys replik ses vistnok allerede i instruktionseksemplarrets svært læselige tilføjelser. De tekstkritiske problemer ved en evt. udgivelse af *Arbejdersken* skal her lades uomtalt.
17. Brev til Peter Nansen 9.9.1897, se Frans Lasson: *Fra Ekbátana til Klareboderne* (1981) s. 55.
18. if. brev til musikhistorikeren William Behrend af 4.12.1899; i Frans Lassons eje.
19. Ove Rode i *Teatret*, febr. 1926-27.
20. smst.
21. Brev til Valdemar Vedel 25.5.1898, se Frans Lassons brevudgave I, s. 323.
22. jf. her s. 150, Pelles spørgsmål: »Hvorfor føder selv Kloaken lysende Væsnér?«.

III. *Pelle Erobreren*

Pelle Erobreren I-IV citeres efter 1. udg. (1906-10), *Soldage* efter udg. i Danske Klassikere, 1996 ved Henrik Yde. 'Gylden-Aaret' citeres efter N. F. S. Grundtvig: *Værker i Udvalg* ved Georg Christensen og Hal Koch, VIII (1942), s. 63.

23. Personen bag *Soldages* 'Alfonso M.' er husmanden Alfonso Molina Pérez (1866-1947) fra landsbyen Íllora v. f. Granada med det lokale øgenavn: Alfonso el de la Sociedad. Han blev som ældre en fremtrædende person i byens arbejderbevægelse.
24. Optrukt i Martin Andersen Nexø: *Kultur og Barbari* (1954).
25. Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, s. 55.
26. Smst., s. 51.
27. Smst., s. 60.
28. Her skal foruden den i *Danske Studier* 1996 nævnte artikel af Jørgen Elbek fremhæves Lisbet Holst og Knud Wentzel: *Solidaritet og individualitet*, Anker Gemzøe: *Pelle Erobreren. En historisk analyse* og den af Børge Houmann redigerede materialesamling: *Omkring Pelle Erobreren* – alle fra 1975.
29. Interview i *Nordsjællands Venstreblad* 15.10.1910.
30. Interview i *Politiken* 14.11.1910.
31. *Danske Studier* 1996, s. 74, note 18.
32. I bind III er disse to sider især repræsenteret ved hhv. Hanne, slummens 'prinsesse' med sine fantasier om den udefra kommende lykke, og Lille Marie, Arkens familieskabende centrum. Skønt Pelle er fristet af Hanne, knytter han sig ikke varigt til hende og heller ikke til Lille Marie, der i al sin moderlighed er et barn. Ved slutningen af bind III er han for Marie endnu »Hitte-

- barnet, som trængte til hendes Omsorg« (s. 363), men omsorgen giver hun ham nu både som »Barn, Moder og Elskerinde« (s. 354). At hverken Hanne eller Marie rummer nogen fremtid, er angivet ved, at de begge dør: Hanne danser sig ihjel i etablissementet 'Den syvende Himmel' (s. 246 ff.), Marie dør i barselsseng, da hun skal føde det barn, som bliver resultatet af Pelles sidste aften i frihed.
33. Jf. Claussen om livets opståen i mødet mellem lys og mørke, jf. her s. 140.
34. 35 år senere dukker Morten frem igen i trilogien af 'erindringsromaner' *Morten hin Røde*, *Den fortabte Generation* og *Jeanette* (1945-57). Nu fremtræder han på bastant vis både som Nexøs alter ego og som ydre samvittighed for el-ler revser af den socialdemokratiske arbejderbevægelse – og af Nexøs to første hustruer. Hvad der i *Pelle Erobrerens* slutning var en angivelse af kunstnerens tilstedeværelse i værket, er her degenereret til litterær besværgelse af virkeligheden.
35. Jf. generelt Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv I* (1991), s. 18-19.
36. Jf. *Gift med den sidste engel?*, s. 158.

Meningar om »Alkmene«

Af Hans Holmberg

Karen Blixens vintersaga »Alkmene« i *Vintereventyr* (1942) gestaltar ett centralt motiv i hennes författarskap, nämligen modet att vara sig själv tvärt emot omgivningens uppfattning om hur man skall vara och hur detta mod och denna självtillit kan svikta under omgivningens tryck. Så händer för Alkmene, som prästfamiljen psykiskt våldför sig på utan att själva förstå det. Det som de gör mot Alkmene, gör de i bästa välmening och i kärlek. De är därför svårare att hävda sig emot än om det vore någon som i ond mening vill henne ont.

Prästfamiljen uppfostrar sitt adoptivbarn utifrån sina livserfarenheter och deras egen vingklipphet, deras eget hukande inför en Gud, vars vilja man varken förstår eller bör utforska, reflekteras i deras förhållnings-sätt inför Alkmene. Hon destabiliseras sakta men säkert av alla mot hennes natur och självklara säkerhet stridande påbud och tillrättavisningar.

Hennes fosterfar, prästen, studerade som ung vid universitetet i Köpenhamn och drömde om att bli diktare. Han skrev en tragedi som hette »Alkmene« och trodde sig i sina inspirerade stunder vara en utvald och såg i allt som hände, hur Gud beredde väg för honom och hans kommande storverk. Till slut insåg han, att han gripits av storhetsvansinne och lämnade Köpenhamn för att i ett anspråkslöst prästkall på landet återvinna sinnets jämvikt och balans. När sedan Alkmene kommer i hans väg, blir han påmind om sin ungdoms drömmar, den tid då hans fantasi svingade sig fritt bland antikens gudar och gudinnor och människorna frestade dessa till kärleksbesök (sådant är temat i Alkmenemyten). Nu påminns han på nytt om sin ungdoms vägval.

Även hans hustru Gertrud besitter i bokstavlig mening en dubbelnatur. Hon är en »livslevende, blussende Venus« för dem som har öga att upptäcka den, såsom t ex professorn från Köpenhamn, han som också förmedlar familjens möte med Alkmene. För menigheten är Gertrud en vanlig prästfru med ett brett och alldagligt ansikte och som är mån om att vara sin man till lags.

Som synes är personerna, som i många andra vintersagor, inskrivna i två olika sfärer, den kristna och den antika, två världar som stöter ihop och där den renodlat antika i Alkmenes gestalt utplånas och förvandlas till en fruktansvärd karikatyr på den första genom häxan Mene. Mellan

de två sfärerna eller rättare med en fot i vardera står berättaren Vilhelm. Denna sfäriska utvidgning, denna symbolrealism och uppgradering av personernas betydelse genom en mytisk koefficient (Gertrud = Venus) är ett av de fenomen som KB-forskningen intresserat sig för i tolkningen av »Alkmene«. Jag återkommer till detta i forskningsöversikten under punkt 1.

Alkmene möter inga tillräckligt starka och uppmuntrande svar på sin musiska natur för att stå emot det antisvar, som förvränger henne. Vilhelm förstår för sent vad som försiggått inför hans ögon. Det är när Alkmene berättar om ändamålet för sin Köpenhamnsresa, att bevittna en avrättning, som han inser vilken kraftmätning som ägt rum. Upplysningen drabbar läsaren lika chockartat som den träffar Vilhelm. Det har visserligen inte saknats tecken tidigare på Alkmenes själsliga konflikter, hennes två rymningsförsök, men steget är ändå långt till den självdestruktion som hennes dragning till avrättningen vittnar om. Mellan dessa händelser ligger en inte explicit redovisad känsloträcka, som når läsaren först som en slags målreplik, det Alkmene säger till Vilhelm om avrättningen att »Det er en Advarsel for de Mennesker, som kunde komme til at begaa de samme Gerninger, og som ikke vil lade sig advare af noget andet«. (V-r. s. 244). Vi får alltså själva försöka teckna den känslökurva som nått denna ändpunkt. Vad har rört sig i Alkmenes inre och hur har hennes natur förändrats? Det är en fråga som också har sysselsatt uttolkarna av denna vintersaga och det redovisas i punkt 2 i forskningsöversikten.

Herrgårdsynglingen Vilhelm tillhör skaran av män hos KB som visar sig otillräckliga inför de unga kvinnornas situation: Han förstår, men för sent. Visserligen kan hans karaktär och beteendemönster likaväl som prästfamiljens ses som ett äkta uttryck för den psykosociala kontext han lever i och är en produkt av och såtillvida har KB objektiviserat honom, men på något sätt har han i sin roll skruvats ner ett varv för mycket. Han tycks ha slutits för berättelsen av överberättaren själv, Karen Blixen, drabbats av hennes reduktionism för att berättelsens tragiska grundton ska ljuda så ren som möjligt. Alkmenes svar på Vilhelms frieri, att det »er sent at tale om saadanne Ting nu«, är ett av dessa absoluta nej, som KB själv mött så många gånger, inte minst under Afrikaåren och som hon upplevde som livets tragiska grundton. Nej:et står som en universell kategori som sätter gränser och som renar från allt falskt kompromissande alla halvdana försök att göra saker och ting ojorda.

För den normale läsaren med ett halvkatégoriskt liv vad gäller lögn och sanning är det svårt att acceptera, att alla vägar var stängda för Vilhelm och Alkmene och att allt var för sent efter Köpenhamnsbesöket. Likaväl som en människa kan psykiskt skadas, så kan hon ju helas och botas, särskilt när hennes omgivning förstår vad som är på färde. Dock, ett sådant lappande och lagande av mänskossjälur ingick inte i den blixenska livshållningen och framför allt inte i hennes litterära arsenal. Nej: et som en inte bara moralisk kategori utan också som en estetisk låter hon Morten utveckla i »Et Familieselskab i Helsingør«:

Morten sagde: »Jeg tænkte: Vi har været Dilettanter i at sige Nej, smaa Søstre. Men Gud kan sige Nej. Du gode Gud, hvor kan han sige Nej. Vi tror, at nu kan selv ikke han blive ved længere. Men han gør det, og siger Nej en Gang til.

Jeg har før tænkt derover, ja, tænkt en Del derover,« sagde Morten, »her i Helsingør, i Tiden før mit Bryllup. Og nu kunde jeg ikke faa mine Tanker derfra. Jeg tænkte paa alt det store, rene og herlige i Verden, der siger Nej til os. Og hvorfor skulde det sige Ja og finde sig i vore flove Kærtegn? De, der siger Ja, – vi faar dem under os og forlader dem, og finder saa siden, naar vi har forladt dem, at de har gjort os Fortræd. Jorden siger Ja til vore Planer og vort Arbejde, men Havet siger Nej. Og saadanne Folk, som vi, vi elsker Havet. Og at høre Gud sige Nej med sin egen Stemme, i den store Stilhed, det er godt for os. Stjernehimlen kom op over mig derude, og sagde ogsaa Nej til mig. Som en ædel, stolt Kvinde.« (F. F. Anden Del s. 179)

Det är detta Nej som KB lagt som den ontologiska grunden till sin vintersaga och som bestämmer villkoren i berättelsen. Denna absoluta kategori slår igenom och överröstar realismen, vardagsskalan av ja och nej och förenar sig med andra gränsöverskridanden, andra formatförstoringar genom mytiska koefficienter.

Man kan också se Vilhelm i hans brist på empati som ett exempel på den konstnärliga härdningsprocessen hos KB; (om denna se HH *Ingen skygge uden lys* s. 203ff.). Hon sluter honom som hon sluter berättelsen för att få fram en hårdare ton enligt Pellegrinas ord till sin elev, »at det er de haarde Ting som klinger.« (s. 156 S.F.) Besläktat med ovanstående är Alkmenes marmorvita ansikte, Vilhelms dröm om att A:et i hennes namn sken som silver mm. I allt detta finns en strävan från KBs sida att lyfta

upp berättelsen på ett högre betydelseplan, där berättelsen övergår i »ädelmetaller«, emblematik och symbolik.

Ett sådant upplyftande, upphöjande, scenograferat som en »dryads« profana apoteos, gestaltas i beskrivningen av Vilhelms och Alkmenes vandring i lunden fram mot höjden. Från den öppnar sig utsikten över de i solnedgången gyllene hedsträckningarna. Observera att adjektivet gyllen används två gånger och sålunda »förgyller« skildringen. Det är här som Alkmene befriande kan andas ut och känna livsglädje. Det är hon själv som psykiskt och socialt bekräftas i detta landskap. Liknande elevationer skildras för Heloïse, kungen (Christian VII) och Jens. (Se HH a.a. s. 50, 71 och s. 154).¹ För Vilhelm är det naturligt, att Alkmene skall bära hans moders klänning, den med ett blomstrande lindträd som mönster. Linden är herrgårdsalléernas träd, se »Sorg-Agre«! och Alkmene är en självfallen bärare av denna herrgårdskulturs attribut. De möter ingen människa, men väl en räv; ett meningsladdat möte med tanke på rävens symbolbetydelse och emblematiska funktion i KBs berättelser. Se mer om detta i a.a. s. 204.

Påpekas skall också, att det är, enligt Vilhelms berättelse, först långt senare, att han upptäcker, att det gula mönstret i klänningen bildar »et blomstrende Lindtræ«. Han inflikar denna anmärkning i sin löpande berättelse av skogsvandringen.

Typiskt för KBs reduktionism är att Vilhelm endast förstår till hälften vad som försiggår. Han tillerkänner Alkmene social jämbördighet, anser det »rimeligt, at hun skulde vandre om saaledes, i saa stor Pragt« men förstår inte den inre befrielse hon känner utan tänker på »hvilken underlig og naragtig Skabning en Pige dog er, der kan blive saa lykkelig ved at staa oppe paa en Høj, i en Silkekjole« (s. 232). Läsaren kan, om än inte explicit utan indirekt via jämförande studium av det speciella blixenska berättarspråket, nå en djupare kunskap om innebörden i scenen, men frågan är om det är fiktionspersonerna han/hon lär känna eller den allt överordnade berättaren Karen Blixen. Fiktionsgestalterna bär inte med sig ett blixenskt symbollexikon som hjälper dem att förstå vad mötet med en räv betyder. Den insikten är tillgänglig enbart för den uppmärksamme läsaren och forskaren.

Vilhelm, som berättar vintersagan om Alkmene, är en av de få namngivna fiktionsberättarna hos KB. Han intar knappast någon självständig ställning i berättelsen, är inte myndigförklarad men en egen helt realistiskt beskriven personlighet. Som visats ovan är han snarare en självreflex av den överordnade berättaren Karen Blixen, bl a inordnad under

Nej:ets kategori. Det finns många lätt igenkännbara blixenska tonfall och vändningar i hans språk. Så t ex följande parallell, KBs inledningsord till »Den afrikanske Farm« »Jeg havde en Farm i Afrika ved Foden av Bjerget Ngong« och Vilhelms till »Alkmene«, nämligen »Min Faders Gaard laa i en afsides Egn af Jylland og jeg var hans eneste Barn«.²

Idén med en implicerad berättare kan ha väckts hos KB vid läsningen av Blichers »Hosekræmmeren« som på många sätt är närvarande i KBs vintersaga. Hos Blicher finns två berättare, dels en utomstående som kommer på besök till berättelsens miljö, dels en som tillhör miljön och uttrycker dess värderingar. Dessa två berättare reliefierar varandra och deras reaktioner tömmer berättelsen på dess emotionella kraft; det blir inget över till läsaren. Framför allt är det besökaren utifrån, huvudberättaren, som genom sina sentimentala och känsllosamma reaktioner och fantasier i mycket ställföreträder läsaren och fungerar som en stötdämpare mellan honom/henne och de tragiska händelser som berättas. Hos KB drabbar Alkmenes tragedi läsaren med full emotionell kraft, Vilhelms behärskade reaktioner frånräknade, men dessa är ju å andra sidan bestämda av Nej:ets kategori. KB eftersträvar en arkaisk renhet i sin vintersaga och där finns inte plats för någon »krockkudde« mellan händelserna och läsaren. Blicher däremot ställer ett avledande biedermeiergemyt mellan läsaren och den hårda verkligheten. Hos båda författarna finns dock ett erkännande av händelsernas obevekliga determinism, att Cecilias liksom Alkmenes öden är ofrånkomliga i de sammanhang vari de formas.

Särdragen i KBs berättarspråk och hennes sätt att »måla« i episka tavlor utmärkande av en selektiv realism med starka symbolinslag har i mindre grad, tyvärr, intresserat forskningen liksom hennes självreflexiva berättarpronomen, exemplet Vilhelm. Detta redovisas i en tredje punkt i forskningsöversikten liksom synpunkter på hennes berättelsers slutenhet och hur dessa kramas till hårdhet och befrias från allt episkt överflöd. Även hur relationen Blixen – Blicher har uppfattats redovisas.

Forskningsöversikt I

Vem är Alkmene?

I boken *Den afrikanske Farm* skriver KB om sitt landskap, att »Alt i denne Natur stræbte imod Storhed, Frihed og en høj Adel«. Det är en treklang som också ganska bra karaktäriserar den expansiva rörelsen i hen-

nes berättelser, olika uppförstoringar och elevationer. Den levande andedräkt hon blåser in i sina episka skapelser är en susande uppvind som lyfter berättelserna mot högre betydelsenivåer. Personerna förstoras till eller mot mytiska identiteter.

Hans Brix är den som först skrivit en mer omfattande bok om Karen Blixens verk. Boken *Karen Blixens Eventyr* (1949) har närmast karaktären av en kommenterande genomgång av berättelserna i tur och ordning och har inga genomgående infallsvinklar. Den har betydelse framför allt som en hjälpredda för den ovane Blixenläsaren att bli varse samsattheten i hennes berättelser.

Han inriktar sitt kända spårsinne mot att följa alla indikationer i »Alkmene« på att flickan är av hög börd, ja t.o.m kunglig. Han pekar ut olika möjliga verklighetsförebilder bakom berättelsens antydning om »høj Adel« som han dock inte ser som en i överförd mening generell tendens, denna strävan mot »høj Adel« för KBs berättarkonst. Till slut konstaterar han, att han inte kan lösa sfinxens gåta och skriver:

Der er sat Grænse for, hvor tæt man kan komme en Sfínx paa Livet. Men man vilde maaske endnu kunne give den Formodning Ord, at Karen Blixen er blevet inspireret til Novellen »Alkmene« af en utrolig Begivenhed fra Novellens Tilblivelsestid, der virkelig kunne føre til Ytringer af samme Art som de Professoren tillagte, ovenfor citerede.

Men altsaa – Navnet Alkmene synes valgt af Professoren for Barnet i Erindring om Præstens Tragedie, der skildrede en Kvinde, vildledt og forført af en Almægtig. For Vilhelm er der Straalekraft i Navnet: »*Det store A i hendes Navn skinnede som Solen*«. (s. 199)

Brix håller sig alltså till de sociala konnotationerna, hur dessa likt ringar på vattnet förstorar Alkmenes identitet och lyfter upp denna. Det är typiskt för hans lite jordbundna forskartertemperament. Han noterar som synes också den antika berättelsen bakom namnet Alkmene, om Zeus som förförde henne utklädd till hennes man Amphitryon (»vildledt og forført af en Almægtig«). Dock stannar han vid detta påpekande och följer inte något förment mytiskt spår i berättelsen. Han avläser inga mytiska uppförstoringar, vare sig kristna eller antika. Noteras skall också hans felcitering. Det står »skinnede som Sølv« i berättelsen inte »som Solen« som Brix skriver.

Aage Henriksen (AaH) räkner i sin skrift *Guder og galgefugle* 1956 Jens i »'Det Drømmende Barn' /.../ til blandt mytternes guddommelige børn« (s. 37) Han säger också att det i KBs böcker »findes tre små personer, der har deres væsen halvt i det barnlige og halvt i det mytiske. Det er Kamante i 'Den afrikanske Farm' og Alkmene og Jens i 'Vintereventyr'« (s. 30). I boken *Det guddommelige barn og andre essays om Karen Blixen* (1965) utvecklar han sina tankar om figurernas i »Alkmene« mytiska identiteter:

Der er det mærkelige ved historien om Alkmene, at den, der fortæller den, hendes ven Vilhelm, ikke fuldt ud forstår den. Hendes væsen syntes at rumme et mægtigt løfte, og hendes tilværelse blev øde og tom. Og Vilhelms eget liv blev fattigt og farveløst, da Alkmene gled ud af det. Men han ser ikke, at bruddet i Alkmenes skæbne udgår fra ham selv, at meningsløsheden kom over dem, fordi han og præsten, som stod hende nærmest, kun dunkelt og i drømme, under deres splittede instinkter anede deres egen bestemmelse. Vi kan derimod se det, fordi mytiske træk, skønt udviskede og forregnede, dog stadig træder frem af deres historie og antyder det gamle skæbнемønster, som i sagnet om Alkmene fra Theben fandt sin gyldige form. – Den græske Alkmene var gift med soldaten Amphitryon; Zeus forelskede sig i hende, men for at opnå en nat i den trofaste Alkmenes arme måtte guddommen iføre sig hende ægtemands skikkelse. Da det efter denne nat langsomt går op for Alkmene, at den hun har haft på sit leje, og som hun med hele sit væsen og sine sanser kendte som Amphitryon dog ikke var Amphitryon, da udsættes hun for den smertefulde tvivl på sin natur og sit instinkt, som kan føre i fortabelse. Men hun forbliver sin jordiske elsker og ægtemand tro og bevarer sig levende og hel gennem prøvelsen. Derfor kan hun føde Zeus halvguden Herakles, den store dæmondræber. – Da præsten og Vilhelm første gang hører om pigen Alkmene, citerer den første en Zeus-replik: Hun som til Verden en Søn mig bar, den stærke Herakles. Og Vilhelm drømmer om hende om natten: »Hun mødte mig paa en Sti paa Marken, midt i det høje Korn, og det store A i hendes Navn skinnede som Sølv.« Act, som lyser imod ham, betyder blot ikke Alkmene, som han tror, men Amphitryon. I sagnet fortælles, at Amphitryon på vejen hjem fra krigen ville sende sin hustru et diadem med sit eget navnetræk i. Zeus kom ham i forkøbet og sendte et diadem magen til,

men med sit forbogstav på. Det kommer til at spille en vigtig rolle ved opklaringen af nattens intriger, og det er mod dette A Alkmene viser sin ukrænkelige trofasthed. Senere drømmer Vilhelm ofte om natten, at Alkmene forsvinder fra ham, og at han i stor angst og fortvivelse søger efter hende, men om dagen tænker han ikke på, at han virkelig skulle kunne miste hende. I sit væsens rod har han således bevaret en erindring om sin bestemmelse, som præsten har det i sine dæmoniske fantasier, men de mangler begge enfold og instinkt til at leve deres roller som Amphitryon og Zeus. De svigter i stedet Alkmene og hendes fordring på dem, drager hende ned og forstyrrer hendes væsens harmoni. Kun i forvrænget og forkrøblet form kan hun derfor opfylde sin bestemmelse. (s. 28f.)

AaH anser som synes att den mytiska berättelsen om Alkmene, Amphitryon och Zeus är närvarande i »Alkmene« om än dess spår är »udviskede og fortegnede«. I myten finns det ödesmönster, de roller som KBs figurer borde ha förstått och förverkligat. Han menar att Vilhelm visavi Alkmene borde agerat som Amphitryon, alltså gift sig med henne. Han påstår också att Vilhelm feltolkar det lysande A:et i Alkmenes namn. Det betyder inte Alkmene utan Amphitryon. Prästen å sin sida borde ha förstått, att hans roll var Zeus enligt AaH. På grund av prästen och Vilhelm inte lyssnar till sin djupare bestämmelse sviker de Alkmene, »drager hende ned og forstyrrer hendes væsens harmoni«.

En fråga man ställer sig inför AaH:s tolkning är denna: Hur vittgående har KB tänkt sig parallellerna mellan den antika myten och hennes egen vintersaga. Och oavsett detta, ger den mytiska översättningen en begriplig och meningsfull läsning? Kanske det i Vilhelms fall, men knappast vad gäller prästen som Zeus. Här känns det stopp. Att han skulle förföra Alkmene är bortom all rimlighet, inte minst på det sätt som Zeus gör det i myten. Möjligen om än långsökt kan man tänka sig, att han återerövrar sitt andliga barn, tragedin »Alkmene« och genom mötet med Alkmene återfinner sin diktarroll. Detta är den livsroll han borde ha valt i stället för prästens. Det går ej heller att hävda, att Vilhelm feltolkar A:et i Alkmenes namn. Det är faktiskt om Alkmene han drömmer och »försilvringen« av hennes namn liksom »förgyllningen« av skogsvandringen är ett uttryck för KBs speciella karaktäriseringsförmåga, uttryckande en absolutetsgrad i form av »ädelmetallisering« av verkligheten.³

Den antika myten aktualiseras förutom genom Alkmenes namn av Vil-

helms och prästens Homeroscitat, när de första gången hör Alkmenes namn, nämligen »Ej heller Alkmene fra Thebes –.« »Hun som til Verden en Søn mig bar, den stærke Herakles« (s. 212). Alltså en jordisk kvinna som föder ett gudabarn; dock är detta inte att uppfattas som en mytisk profetia om vad som skall komma, utan en av många grekiskt klingande associationer i denna vintersaga, som ställer mot varandra den kristna moralsfären och den antika grekiska. Alkmene är bärare av en uppsättning egenskaper, bl a har hon lätt för att lära sig grekiska. Det är egenskaper som inte verkar tillfälliga utan medvetet valda för att passa in i överberättaren KBs genomtänkta motsatsspel.

Sammantaget kan jag inte se, att en mytisk läsning av »Alkmene« kan göras så bokstavstrogen som AaHs. Myten finns där som associationsringar som vidgar formatet på realismen och väcker frågor om vem Alkmene egentligen är.

Pil Dahlerup (PD) bidrar i en bok tillägnad Oluf Friis *Indfaldsvinkler* (1964) med en uppsats »Amphitryon 39, Karen Blixen: Alkmene«. I den följer hon två mytiska spår genom berättelsen. Det ena är bibliskt och innebär, att Alkmene är *Lucifers datter – i bogstavelig forstand* (s. 103). Hon anför olika argument för detta påstående och säger avslutningsvis: »Endvidere kan henvises til Alkmenes udscende – foruden 'Flammehaa-ret' er hendes 'vældigt svungne Øjenbryn' (s. 150) eneste detailoplysning – af en eller anden grund forestiller man sig jo Lucifer med netop sådanne øjenbryn« (s. 104). Liksom i AaH:s läsning förstår inte personerna vem de har att göra med i fallet Alkmene. »Tanken om Lucifer er da ikke novellens personer fjern, men de *forstår* netop ikke, hvor bogstavelig nær han er« (s. 104).

Att fasthålla genom hela berättelsen denna luciferiska identitet för Alkmene är omöjligt och PD överger själv detta spår för det antika. Noteras skall också, att markerade fysionomiska drag, som t ex »svungne Øjenbryn« är vanliga hos KB:s flickgestalter.

PD följer inledningsvis AaH:s tolkning av de grekiskt mytiska spåren som enligt henne gestaltar »kærlighedsmotivet«, dock utan, menar hon, att prästen intar Zeus' erotiska roll visavi Alkmene. Hon ställer sig också tvekande inför AaH:s påstående, att Vilhelm feltolkar sin dröm om A:et i Alkmenes namn. Hon skriver: »Aage Henriksen mener, at Vilhelm fortolker sin drøm forkert: A'et betyder Amphitryon, ikke Alkmene. Hvor-dan nu end dette forholder sig, er det i alt fald klart, at Karen Blixen med dette sted har villet lede tankerne til den græske myte« (s. 105). Som sy-

nes innebär inte hennes tvekan inför Vilhelms »feltolkning«, att hon avvisar påståendet om att KB med denna skildring velat leda tankarna åt den »græske myte«. Så klart är det kanske inte just här; försilvringen av namnet behöver inte ha som bakgrund den diademgåva som AaH refererar som tillhörig Alkmeneberättelsen, utan snarare det som Clara Selborn berättat om KB och anfangsbokstäver; (jfr. not 3). Det försilvrade namnet blir en del av Alkmenes upphöjda identitet enligt KB:s sätt att mäta.

PD ansluter sig inte till AaH:s konklusion, att prästen och Vilhelm genom att inte realisera sina mytiska roller sviker Alkmene »og forstyrrer hendes væsens harmoni« (s. 106). Det är tvärtom så, att detta åstadkommer de båda genom att uppfylla dessa sina roller, men i en djupare mening. PD skriver:

Jeg mener tværtimod, at både præsten og Vilhelm til punkt og prikke udfører deres antikke roller. Det sker blot på et dybere plan end sædvanligt. Karen Blixen har ikke ud af det gamle stof villet lave atter en hanrejshistorie til at grine ad som de store Amphitryonkomedier. Hun har ført sagnet tilbage til det, som det oprindelig var, en myte, en elementær kamp, og den skal tages alvorligt. Fra dette synspunkt lyder spørgsmålet: hvad *betyder* det, at en gud og en jordisk mand kæmper om samme kvinde? For mig at se siger Karen Blixen i *sin* Amphitryonversion, der ikke er en ny fortælling, men en fortolkning snarere, at Zeus er intellektet, mens Amphitryon er instinktet. Det er disse to, der i myten tørner sammen om Alkmene.

I dette perspektiv udfylder præsten og Vilhelm helt deres roller. Den førstes intellektuelle kapacitet er allerede påvist i hans stærke ungdomsdrømme. Det oplyses endvidere, at hans lærere og professorer havde »ventet sig store Ting af ham«. Samme intellektuelle disposition kan følges i præstens hele senere interessefelt. (s. 106)

Vilhelm er modsat ikke intellektuelt anlagt og får udelukkende gennem sin lærer, præsten, interesser i den retning: »Under hans Vejledning kom jeg til at synes bedre om Bøger og Læsning, end jeg nogensinde havde ventet« (s. 142 novellens første side, hvorfra også ovennævnte citat om professorernes forventninger til præsten er hentet. De to præsenterer sig altså straks fra starten som hinandens

modsætninger). Derimod er Vilhelm glad ved jagt, fiskeri og landbrug, hans glimrende evne til at pleje syge dyr omtales flere gange (hvorimod præsten »havde ringe Kendskab til saadanne ubelæste Væsener« s. 145). Med Vilhelms erotiske anlæg er der intet i vejen. Han udlægges som fader til Sidsels barn og viser allerede i pubertetsalderen en naturlig forelskelse i den frodige præstekone (strømpebåndsscenen, f. eks.). Men deres forhold til Alkmene forholder det sig således, at hun for præsten allerede før sin fødsel er et intellektuelt objekt: et tragedieemne i en ærgerrig students hjerne. Af Vilhelm erkendes hun derimod – også før hun nogen sinde har vist sig – instinktivt: om natten og i drømme. (s. 107)

PD påstår som synes, att KB gör en egen tolkning av den grekiska myten, Zeus är intellektet, Amphitryon är instinkten, som hon sedan låter prästen och Vilhelm personifiera i sin egen berättelse. På så sätt får PD myt och KB:s egen vintersaga att sammanfalla, löpa i identiska utvecklingsspår. Det finns inget som stöder påståendet om denna omtolknings fråna KB:s sida av den antika myten. I stället för dessa självanlagda omvägar för att få det hela att gå ihop, är det naturligare med det antagande som presenterats tidigare, se s. 166, nämligen om en associations-sfär, såväl antik som biblisk, som ligger som förstörande ringar runt Alkmene utan att därför beteckna något annat än likheter eller olikheter. De finns där för att utmärka Alkmene utöver det vanliga realistiska formatet, att få henne anpassad till den huvudroll hon skall spela i det blixenska fiktionslandskapet, det som liksom det afrikanska strävar »imod Storhed, Frihed og høj Adel« (D.a.F. s. 9).

Robert Langbaum (RL) tar i sin bok *Mulm, Stråler og Latter* (1964) också upp den antika myten, men han håller den på armslängds avstånd och använder den som jämförelse. Sedan han refererat huvuddragen i Alkmene-myten skriver han: »I Karen Blixens historie kommer ingen gud for at give kompensation for de dødelige mænds svigten; og hendes Alkmene som burde have været moder til en heros, forbliver gold« (s. 201). Langbaum använder myten som referenspunkt, när han t ex skriver: »I stedet for Zeus, som elskede Amphitryons hustru, har Alkmene valgt den gud, der antages at frelse ved at dø« (s. 204). Närmare än så går han inte i att identifiera mytens gestalter i KB:s vintersaga. Ett exempel på avstånd är när han i en bisats påstår, att professorn »har en rolle som er et ironisk modstykke til Zeus'« (s. 201). Det är alltså inte antikens Zeus' roll han

spelar utan en ironisk motsvarighet. Langbaum påstår också, att han (professorn) »muligvis er homoseksuel«, vilket ytterligare ökar avståndet till mytens övergud. (Vad som stöder Langbaums påstående är inte något iögonfallande faktum.)

Langbaum försöker utan direkt mytiska utpekanden att koppla samman Alkmene med det grekiska. Han säger att hon personifierar »den græske ånd ved at være på én gang fuldkommen naturlig, kunstner og aristokrat« (s. 201). På ett annat ställe beskriver han henne som »et både vildt og overnaturligt væsen, en skabning fra før syndefaldet, som står uden for vore moralbegreber« (s. 202). Notera att Alkmene enligt Langbaum således är både naturlig och övernaturlig, hon är en uppenbarelse av såväl »den græske ånd« som människans psyke »fra før syndefaldet«. Langbaum urskiljer såväl det antika som det bibliska i sin karakteristik och det är också så som de olika associationsflödena i berättelsen fördeklarar sig. Att läsa dessa som jämförelser i uppförstorande syfte och inte existentiellt identifierande tycks mig vara det som bäst följer textens möjligheter och författarintentionen.

Senare Blixenforskare intar samma distanserade hållning till Alkmene-myten närvaro i KB:s vintersaga som Langbaum. Så t ex skriver Juhl/Jørgensen (JJ) i *Dianas Havn* (1981) följande:

Hvad Alkmene kunne have lært om de græske guder, er bl.a. sagnet om Alkmene, som blev forført af Zeus, forklædt som hendes ægtemand Amphitryon, og inden for samme time også måtte gå i seng med den virkelige Amphitryon, som kom hjem straks efter, at Zeus var gået. Alkmene i Karen Blixens fortælling bliver *ikke* forført og får i det hele taget slet ingen oplysning om det erotiske, og netop dette bliver Alkmenes ulykke. Det græske sagn om Amphitryon, som der er skrevet talrige komedier om fx af Plautus, Moliere og H. von Kleist bliver i Karen Blixens fortælling til en *tragedie* om Alkmene, fordi det gik hende omvendt. (s. 75f.)

JJ konstaterar att KB:s berättelse om Alkmene skiljer sig från den grekiska myten genom att flickan är för ung för att uppleva samma erotiska konfliktsituation som den grekiska kvinnan Alkmene. Det är inte samma förutsättningar som råder och därför kan inte mytens rollmönster upprepas i KB:s vintersaga.

Även teologen Mogens Pahuus, som 1995 gav ut en bok *Karen Blixens livsfilosofi* begränsar sig till en jämförelse. Han skriver: »Det er ikke tilfældigt, at pigens navn er Alkmene. Hun står, som den græske kvinde Alkmene, der blev mor til Herakles, for det fric, spontane, livsmodige menneske« (s. 87).

Han lägger mer vikt vid det bibliska spåret och ansluter sig till Aage Henriksens åsikt, att syndafallsmyten »spiller en afgørende rolle i denne fortælling« (s. 89). Påpekas skall, att Alkmenes relation till bibelmyten är inverterad; hon är en präsyndafallsmänniska »og mangler de egenskaber, som de andre har erhvervet sig ved syndefaldet: 'frygten, kundskab om godt og ondt, om dødens nødvendighed og hadet til slangen'« (s. 89). Hon karakteriseras alltså indirekt via bibelmyten genom att utgöra dess motsats i egenskaper.

Det senaste större verket om Karen Blixen har skrivits av Grethe F. Rostbøll och heter *Længslens vingeslag* (1996). Även hon kommenterar Alkmenemytens relation till KB:s vintersaga. Hon skriver:

Vilhelm har i det mytologiske mønster en mærkelig dobbeltrolle. Han føler sig instinktivt tiltrukket af Gertrud, som han beskriver med Homers ord »den livligtblinkende Mø Chryseis«. Over for hende var han en Amfitryon, der kunne forskyde faderskikkelsen Jens/Zeus og frugtbargøre Gertrud. Det »straalende A«, Vilhelm drømmer om, er også ham selv. Hvis han var helten Amfitryon, ville han leve op til en højere bestemmelse og blive værdig til at erobre Alkmene. Drømmens A er Amphitryon, som skal forføre Alkmene, men det er den drøm, Vilhelm aldrig virkeliggør. (s. 166)

Rostbøll utvidgar Vilhelms rollrelationer till två av vilka han inte förverkligar någon. Däremot, och detta sagt mot Rostbøll, förför han bondflickan Sidsel; om detta berättar han själv, det är alltså handfast närvarande i texten till skillnad från de hypotetiska fall och möjligheter som Rostbøll kommenterar. Hon tillför berättelsen nya roller och går därigenom utanför berättelsens ramar. Noteras skall också, att hon ansluter sig till AaH:s tolkning av det »straalende A«, nämligen att Vilhelm inte förstår vem det egentligen syftar på.

Gemensamt för ovan kommenterade Blixentolkare är att de, Hans Brix undantagen, kopplar ihop Alkmenes gestalt med antika och/eller bibliska

myter. Hans Brix är som sagt endast inriktad på att klarlägga den sociala spåret kring Alkmenes börd. Kopplingen är hos de citerade som synes olika stark: den kan sägas fördela sig längs en skala, vars ytterligheter är jämförelse respektive identifikation. Jämförelserna kan vara både positiva och negativa, ange såväl likheter som skillnader. Men liksom Brix konstaterar, att det »er sat Grænse for, hvor tæt man kan komme en Sfinx paa Livet« (s. 163), så gäller denna gräns också för de övriga spåren; det går inte att nå fram till ett slutgiltigt resultat. Ovissheten är en avsedd verkan från KB:s sida och är en del av den antydningkonst som utmärker hennes berättelser. Hon skapar ett associativt rymligt rum kring Alkmene i vilket läsarens associationer kan löpa i olika riktningar, som alla förstorar Alkmene, gör henne till symbol på »den gräske ånd« och till en präsyndafallsmänniska, som Langbaum og Aage Henriksen anser. Se tidigare citat! Dessutom är hon, som Brix försöker fastställa, av hög börd. Men även för detta rymliga fiktionsrum finns det väggar och framför allt, det finns fästpunkter för associationerna. Sådana fästpunkter kan inte ändras till sin innebörd utan att tolkningen lämnar den författarintentionella. Jag anser att man gör det, om man påstår att Vilhelm feltolkar A:et i sin dröm om Alkmene.

Alkmene är dryaden och adelskvinnan; hon rör sig med samma självklara säkerhet i skogslundar och herrgårdssalonger, bär sitt träd linden i sitt väsen och som mönster i sin herrgårdsklänning. Hon förenar en musisk naturlighet med hög adel, vilket för KB är en idealkombination, som hon tilldelar många av sina hjältinnor. Så var det tänkt för Alkmene, men så blir det inte, utan dess motsats, en fruktansvärd karikatyr på prästmiljens livssyn.

Forskningsöversikt 2

Alkmene och avrättningen

Alkmenes svar på Vilhelms fråga om varför hon vill bevittna avrättningen, se s. 159, uppenbarar med chockerande tydlighet vilken förvandling hon undergått under tiden i prästgården. Hon äger inte längre den naturliga helheten i sitt psyke. Hon har kluvits i två hälfter, en ond och en god och måste skrämra sig själv till passivitet genom att åse straffet för en handling hon känner som möjlig inom sig. Hon vill skrämra sig själv för att lättare bemästra de onda impulserna, aggressiviteten mot styvmodern

Gertrud. Denna uppfattning, att hon tillämnar en självskrämmandets pedagogik rimmar med prästens ord tidigare i berättelsen om att ingen kan säga om sig själv, att till den handlingen kunde vederbörande *inte* göra sig skyldig. Alkmene, som återger dem, har med andra ord blivit osäker på sig själv, destabiliserats genom trycket utifrån; hennes natur har i sina yttringar lagts under förbud och därigenom ackumulerat ett inre motstånd som resulterat i två misslyckade flyktförsök. Hon ger nu upp kampen och ger också upp sig själv, släcker med straffhotet mordimpulsen, det sista desperata utbrottet av självbevarelseinstinkt och blir som de andra, fastän i förvrängd form. Hon går så långt i anpassning, att till och med Gertrud blir bekymrad och anförtror Vilhelm i slutscenen, att Alkmene »Hun har ingen Særk paa« (s. 252). Hon har gått in under den kristna livssynen, dess syndafalls- och straffperspektiv och om denna jord »som et usikkert Opholdssted« som Gertrud säger till Vilhelm och fortsätter »Og hvad bedre kan man vel finde i den end det haarde, retskafne Arbejde, som Gud har sat os her for at udføre? Vi skal ikke knurre imod hans Vilje og ikke udforske hans Veje« (s. 251f). Det är samma livsinskränkande perspektiv som KB så många gånger ställer mot ett mer livsbejakande, t ex i »Fra det gamle Danmark«, där prästen Sunes inkarnationslegend kritiseras av kungen just för att den förnekar livets sensuella sidor. Denna diskussion är den existentiella huvuddialogen som KB för genom hela sin produktion.

Brix kommenterar avrättningsscenen på följande sätt:

I København aabenbarer Alkmene sit Formaal. Hun havde af Avisen erfaret, at en navnkundig Morder ved Navn Ole Sjælsmark skulde henrettes paa Nørrefælled. Den Henrettelse vil hun overvære, hun der fra Barn ikke har kunnet taale at se Blod.

Ved Morderen er tænkt paa en bestemt Forbryder fra Tiden, Sjælsmark er nemlig en By ved Sjælsø nær Hørsholm, og tre Kilometer herfra ligger Landsbyen Kollerød. Ole Sjælsmark vil sige *Ole Kollerød*, en grov Misdæder, der blev henrettet i København sidst i Trediveerne – han er nævnt af Hostrup i »Eventyr paa Fodrejsen«.

Hensigten kan vises. Hun vil skrämme sig selv fra det Mord, som hun bærer i sin Tanke. Hun vil vise sig selv, hvad Følgen bliver, hvis hun slaar Gertrud, sin Mor, ihjel. Hun siger: »Det er ikke noget Skuespil. Det er en Advarsel for de Mennesker, som kunde komme til at begaa de samme Gerninger, og som ikke vil lade sig

advare af noget andet.« Og videre fremsiger hun hvad Præsten engang har læst for hende af Faust om Gretchen, der har dræbt sit Barn:

De binde mine Hænder,
paa Blokken ned jeg tvinges;
som imod alles Nakke Sværdet vendes,
i samme Nu det mod min egen svinges! -
og Verden ligger stum som Graven.

Ogsaa i »Digteren« citeredes Gretchen.

Endelig gentager hun Præstens Ord (s. 184): »For kun Gud veed alt, og hvem kan vel sige om sig selv: »I en saadan Gerning kunde jeg aldrig have gjort mig skyldig?« (se a.a. s. 203f)

Brix anser ogsaa, att det är för att varna och skrämma sig själv som Alkmene vill bevittna avrättningen. Något försök att rekonstruera det psykologiska förloppet bakom, gör han dock inte.

Det gör däremot AaH som i boken *Det guddommelige barn* skriver:

Alkmene ryster og sitrer, da de står ved skafottet, og da bødlens økse falder, er hun nær ved at segne om. Dette er Alkmenes syndefald. Presset paa hende har været for stort og har til sidst berøvet hende den hvile i natur og instinkt, som var hendes uskyld og styrke. Præstens død har bragt hende til med angst at stirre ind i sit egen hjerte. Og den rådvilde Alkmene må nu indskærpe sig selv den gamle lære, at syndens sold er døden. (s. 27f)

Av AaH:s resonemang tidigare framgår det, att han tänker sig att Alkmene blott önskat sig modern död och inte avsett att själv utföra mordhandlingen. Något osäkert är det dock vad AaH egentligen menar. PD prövar i a.a. en helt annan tolkning:

Herfra går en lige linie til Alkmenes ønske om at overvære den berøgtede morders henrettelse. Hun ytrer ved den lejlighed: »Det er ikke noget Skuespil. Det er en Advarsel for de Mennesker, som kunde komme til at begaa de samme Gerninger, og som ikke vil lade sig advare af noget andet« (s. 168). Hans Brix og Aage Henriksen fortolker begge dette sted således, at Alkmene har næret tanker om at myrde sin plejemoder, til hvis kærtegnende omsorg hun efter præstens død helt er overladt. Jeg ser ikke noget grundlag

for en sådan tolkning. Alkmenes mordtanker er ikke genstandsrettede. Hun erfarede, at usædelighed ikke var forbrydelse nok til at blive jaget ud i den vide verden. Hun kan da have forestillet sig, at et mord – ligegyldigt på hvem – måtte slå til. Hun har jo bl. a. hørt, at de frie, vilde gøglerfolk engang har slået en hosekræmmer ihjel. Hendes rejse til København har således ikke noget moralsk opbyggeligt formål. Hun beskæftiger sig intet øjeblik med morderens stakkels ofre, men udelukkende med hans straf – hun citerer ikke Gretchens angrende replikker over moder- og barnemordet, men disse linier:

De binde mine Hænder
paa Blokken ned jeg tvinges.

Alkmene er rejst til København for at forvise sig om, at ikke en gang mord gør fri. Herved er alle udveje lukkede for hende. Fuldt konsekvent er hendes slutreplik ved dette vendepunkt i hendes liv ikke hendes egne ord, men et citat af præstens. (»For kun Gud ved alt, og hvem kan vel sige om sig selv: »I en saadan Gerning kunde jeg aldrig have gjort mig skyldig?«« (s. 168. Jvf. s. 144). Hermed er Alkmenes identitet ophævet, og hun ender mere tøjlet og gold, end hendes sejrende opdragere nogen sinde kan have ønsket sig. (s. 100f.)

Som synes påstår PD, att Brix och AaH båda anser att Alkmene känt en lust att döda Gertrud. Det är inte helt korrekt. Så långt går inte AaH. Enligt honom har, tror jag, Alkmene önskat, att modern var död, men inte själv umgåtts med tanken att döda Gertrud. PD menar, att Alkmene inte tänkt sig mordhandlingen som »genstandsrettede«, utan mer som en handling som »gör fri«, ett ganska besynnerligt infall. Om så vore hade Alkmene inte behövt resa till Köpenhamn för att övertyga sig om motsatsen. Det räckte ju att läsa den notis hon sett i tidningen, den som beaktgjorde avrättningen, att mord straffades med döden.

Langbaums tolkning, se a.a. s. 204 ligger mer i linje med undertecknads, när han skriver, att Alkmene, som en sista förtvivlad åtgärd för att bli fri, tänkt att döda Gertrud. »Det er for at sone dette potentielle mord på symbolsk vis gennem en andens sone, at hun er kommet til henrettelsen«.

I *Dianas Hævn* anser de båda författarna, att avrättningsscenen har en flerfaldig innebörd. De säger: »Hvadenten Alkmene føler sig tvunget til mord, eller tvinges til at begå selvmord eller ligefrem føler, at de andre

har skilt hendes hoved fra kroppen er resultatet tydeligt – Alkmene har mistet evnen til at leve« (s. 78). Denna dubbla innebörd mord och/eller självmord tycks mig dock svår att förena med det citat av styvfadern, prästen, som Alkmene upprepar som svar på Vilhelms fråga. Se s. 159. Av det framgår att det är en egen mordtanke hon vill varna sig för. Citatet kan knappast tillämpas på ett eventuellt självmord.

Rostbøll anser också, se a.a. s. 165, att avrättningen i symbolisk mening är en halshuggning av Alkmene, »fordi hun kunne gøre sig skyldig i et tilsvarende mord på sin moder, men et oprør mod de velmenende og kærlige forældre er dømt til at mislykkes og Alkmene giver op, da faderen dør«.

Som avslutning vill jag citera en ung litteraturstuderande, Lucija Salov, vid Höghskolan Kristianstad som i sin analys skrev följande:

Efter några månader reser Gertrud bort, och Alkmene som är ensam på prästgården kallar på Vilhelm för att be om en tjänst. Hon är nu femton år, men liknar fortfarande den flicka hon var när hon anlände till prästfamiljen. Hon ber honom att ta henne till Köpenhamn dock utan hennes fostermors vetskap. Han tillmötesgår hennes begäran och tar henne dit. Under resan inser Vilhelm att han älskar Alkmene och beslutar att gifta sig med henne. Först när de anländer till staden berättar hon ändamålet med sin resa, hon vill bevittna en avrättning. Han säger att »En avrättning är något fasansfullt att bevittna« att många människor tycker att det är »en barbarisk sed att göra ett skådespel för massan av människas dödsångest och död«. Hon svarar »Nej, det är inte något skådespel. Det är en varnagel för sådana människor, som skulle kunna begå samma missgärningar, och som inte vill låta sig varna av något annat.« Med en dikt låter hon antyda att avrättningen är en varning till henne själv.

»Hur bödlarna binda och krama sin slav!

Hon släpas de sista stegen.

Nu susar mot varje nacke den glav,
som susar över min egen.

Stum ligger världen som en grav.«

Man får i början veta att Alkmene fruktar inget utom döden. Nu låter hon sig frivilligt bevittna den, kanske för att tvinga sig till total underkastelse och avståndstagande från sig själv. Från och med

det ögonblick bilan faller ner kommer hon aldrig mer att ge uttryck åt sitt rätta väsen, hon kommer troligen aldrig dansa igen, aldrig fantisera mer och aldrig ge bort något. I all välvilja och omsorg har hennes fosterföräldrar förnekat hennes innersta väsen, och därmed lyckats skapa en dålig karikatyr av sig själva. Hennes kapitulation är ett faktum och avrättningen en symbol som för resten av hennes liv ska hindra henne från att göra uppror mot sitt öde, och tänka en mördares tankar. I samma ögonblick som bilan faller ner, slutar därför berättelsen om Alkmene för mig. Vad som händer därefter saknar i stort betydelse. Även Vilhelm har svikit henne och då han friar, är det försent, hon säger »Du talar om mitt liv nu. Men förr, medan det ännu var tid, gjorde du ingenting för att frälsa det« ... »Älskade?« säger hon, »Alla älskade Alkmene. Du hjälpte henne inte. Visste du inte hela tiden att de alla var emot mig, alla?« Vilhelm kan bara svara att han trodde att hon var mycket starkare.« Men så var det inte« säger hon »De var starkare.«

I citatet ovan har Lucija Salov på ett slående sätt fångat in de olika aspekterna bakom avrättningsscenen. Alkmene dödar den presumtive mördaren inom sig, men samtidigt dödar hon sitt innersta jag, sin egentliga bestämelse.

De flesta uttolkarna anser som framgång, att avrättningsscenen är Alkmenes självvalda försök att ta varning, men också att denna skrämsepedagogik vittnar om att hon själv förlorat sin naturs oskuld, splittrats. Tolkningen grundar sig framför allt på hennes ord till Vilhelm som förklaring till varför hon velat bevittna avrättningen. Det är som sagt prästens ord hon citerar och notera sista delen: »og hvem kan vel sige om sig selv: 'I en saadan Gerning kunde jeg aldrig have gjort mig skyldig'« (s. 244). Alkmene är inte längre sig själv rakt igenom; främmande impulser och böjelser, som att mörda sin styvmor, har splittrat hennes oskulds psykiska homogenitet, hennes enhet av »Væsen og Kraft«. Mot detta hjälper bara skräck och varnande exempel och därför måste hon bevittna avrättningsscenen.

Hennes styvfar prästen har också skrämt sig själv till slavisk underkastelse. Från ett expansivt ungdomstillstånd, då diktarkraften på sina vingar bar honom i flykt ut över världen, har han krympt till en enkel landsortspräst. Genom Alkmene tror han sig ha fått tillbaka »et mægtigt Kald« och att han, när han är död, »skal leve videre i hendes egen Gerning«

(s. 239). Hans förhoppningar får sin grymma dementi i häxan Menes ohyggliga uppenbarelse, en karikatyr på de kristna dygder han predikat, och där t ex sparsamhet blivit en girighet utan gräns. Denna Alkmenes förvandling sker efter hans död och hans sista ord, »at han nu förstod Guds Veje« (s. 241) får i den senare utvecklingen sin reella innebörd, d v s att han ingenting förstått.

Prästens sista ord är exempel på vad jag tidigare kallat målreplik, se s. 159, repliker, där en lång, i det fördolda löpande känsloträcka (utveckling) går i dagen och får en alldeles speciell stark verkan genom detta. En sådan replik är som sagt också den tidigare diskuterade av Alkmene om avrättningen. För tolkaren gäller det alltså att gripa denna explicita trådända och försöka vinda upp den röda tråden i hela dess längd ur berättelsen. Därmed är vi framme vid den tredje punkten i denna forskningsöversikt, den som rör särdragen i KB:s berättarspråk, ett område som tyvärr inte ägnats något djupare intresse inom Blixenforskningen. Vad som finns är mest spridda iakttagelser.⁴

Forskningsöversikt 3

Berättarspråket i »Alkmene«

I allmänna karakteristiker brukar KB beskrivas som en mästare i »Fortellsens Kunst«, en som medvetet skruvar ner belysningen över berättelsen och lägger delar av den i ett suggestivt mörker, som lockar uttolkarna att försöka sprida ljus över det fördolda. Risken är att de i sin iver att lysa upp och förklara, glömmer att studera den skiftande belysningen som ett särskilt blixenskt verkningsmedel. Så t ex menar jag, att tidigare exemplifierade mytiska och sociala härledningar av Alkmenes identitet eftersträvar en exakthet som inte finns vare sig hos berättaren Vilhelm eller överberättaren, KB själv.

Redan Brix påpekar, att KB:s texter kräver flera läsningar för att förstås. Han menar att det finns nyckelställen som öppnar berättelsen om de bara rätt uppfattas. Ett exempel han nämner är där Alkmene frågar Vilhelm hur han vågar (»Hvor vover du?«). Orden skall enligt Brix inte uppfattas som en förebråelse (Vilhelm har utpekats som far till en bondflickas väntade barn) utan har innebörden »Hvorfra har Du faaet Mod til det forbudte?«. Alkmene ungås nämligen själv med förbjudna tankar, »at dræbe sin Mor«. När detta inses, menar Brix, »ligger Eventyrets

Handling helt klar för Alkmenes og Vilhelms Vedkommende«. (a.a. s. 202) Brix är också den förste som pekar på influenser från Blicher. Han skriver:

Planen for Novellen stammer fra Steen Blicher, hvis Yndlingsteknik er Stoffets Tvedeling i Hovedstykket og Efterskrift, den sidste med Fuldbgyrdelse i kort Begreb af Hovedpersonens Skæbne. Saaledes i »Hosekræmmeren« og »Marie«. (s. 205)

Langbaum förhåller sig kritisk till berättelsens slutenhet och skriver:

Det er også klart, at historien lider under for stærk sammentrængning. Karen Blixen arbejder gennem kondensation i modsætning til romanforfatterens ekspansion, og opnår gennem den – som i denne sidste scene – sine største effekter. Men hun kan overdrive den, og i denne historie må læseren selv tænke sig til for meget, som er betydningsfuldt. (a.a. s. 207)

Övriga uttolkare har förvånande lite att säga om den blixenska berättartekniken och hennes episka särmärken som de framträder i »Alkmene«. Flera påpekar Blicherinflansen, men gör ingen djupare analys.

I min bok *Ingen skygge uden lys* sammanfattar jag i efterskriften några reflexioner kring de iakttagelser jag gjort i de olika analyserna av hur KB uppnår sin särmärkande, höga episka täthet, det fenomen som Langbaum benämner »kondensation«, d v s hur KB kramar sina historier till »de haarde Ting som klinger«. Hennes historier är mycket medvetet planlagda, man kan nästan tala om ett slags ingenjörskonst, som bygger en bärande konstruktion med hjälp av symmetrier. Dessa kan vara repliker som fälls i inledningen och återkommer i avslutningen och genom de mellanliggande händelserna får en ny innebörd som reliefierar den första. En sådan är Gertruds ord i början till sin man Jens om Alkmene, »hun har ingen Særk paa« (s. 218), och Gertruds ord i slutet till Vilhelm om Alkmene, »Hun har ingen Særk paa« (s. 252) som Langbaum kommenterar fint, när han säger, att »Tegnet [særken] på Alkmenes magiske uskyld er nu tegnet på hendes gerrighed« (s. 206). Likaså är Alkmenes svar till Vilhelm vid avrättningsscenen, som upprepar prästens tidigare fällda replik, ett exempel på detta. Andra slags spänningssgivande motsatspar är högen av guldpenngar, Alkmenes oväntade arv, och stapeln av hennes ostoppade strumpor, som Gertrud håller på att laga, när Alkmene

kommer hem från den bekymmerslösa skogsvandringen. Övántad rikedom ställs mot ett självupppoffrande slit. Vi får två brännpunkter för skilda livsuppfattningar, brännpunkter som verkligen bränner sig in i läsarens medvetande. Man kan också uttrycka effekten av upprepningen så, att orden lyfts upp över de andra, blir mer synliga och detta är ytterligare ett exempel på det elevatoriska draget i KB:s prosa, en strävan vi möter som generell för hennes fiktionslandskap; jfr. not 1.

Inslagen av guld och silver, ädelmetaller och hård materia som marmor, reellt och metaforiskt, tillhör också de hårda ting som klingar och de skall läsas som positiva karakteristiker (jfr. not 3). Exempel är Alkmenes marmorvita ansikte, men också det försilvrade A:et i hennes namn. De blixenska hjältinnorna är inte bara av ädelt blod utan också av ädel »metall«.

Jag har tidigare nämnt den selektiva, symbolladdade realismen i KB:s berättarkonst, hur hon själv väljer och planerar sina landskapstavlor och skalar bort realistiska tillfälligheter (se a.a s. 204ff). Rävemblemet och den elevatoriska kurvan är tecknade i tavlan över skogsvandringen och Alkmenes apoteos som skogsnymf, dryad, se s. 161. Paradoxalt nog förenas denna naturtillvaro med en indirekt social identifikation, adelsidentiteten via lindblomsmonstret i den lånade klänningen. Så förenas natur och kultur hos KB. Det finns ännu mer att hämta fram av symbolladdade ting och händelser i denna naturtavla. Scenen med brödbrytningen och den gemenskap mellan Vilhelm och Alkmene den bekräftar är inplanerad som ett led i det stora monstret, motsatsspelet mellan kristet och antikt, grekiskt. Det finns där som en profan variant av den kristna liksom Granzes i »Fra det gamle Danmark«. Det finns knappast, som jag tidigare påpekat, någon måltid i KB:s berättelser som inte på något sätt leder tankarna till den kristna.⁵ Det ger hennes måltider en högre mening samtidigt som de har en ton av undanglidande och gäcksam ironi. Det är inte heller en tillfällighet att Vilhelm associerar det kvittrande ljudet från sidenklänningen, när den släpar mot marken med »en Fugl i et Træ« med tanke på fågelmetaforikens betydelse hos KB. Ej heller att Vilhelm berättar, att lövverket silar solen, så det blir »grønt og gyldent som hendes Kjole« (s. 232). Så hålls natur och kultur samman hos KB med Alkmene som centralpunkt. Här hör hon hemma liksom i herrgården.

Vilhelm rör sig som berättare i sina associationer och liknelser i en KB-sfär och förefaller mig som jag tidigare påstått mer blixensk än som den han utger sig för att vara. Som berättare är han en reflex av den definitiva berättaren Karen Blixen. De uttolkare som kommenterat Vilhelm

har nöjt sig med att understryka hans svagheter som man, att han inget förstår eller förstår för sent, men inte sett närmare på hans berättaridentitet.

De flesta uttolkare som kommenterat Vilhelm har räknat in honom bland skaran av »vege og vage unge Adelsmænd i den danske Scheherzades Eventyr« (Brix a.a. s. 200). Flera av kommentatorerna (AaH, PD, GR t ex) anser att han sviker Alkmene på grund av att han inte förstår signalerna från den mytiska djuproll han bär i sitt inre. Langbaum betraktar honom som »for konventionelt moralsk til at vove at fri til hende nu, efter at have holdt sig tilbage tidligere« (a.a. s. 204) (Karakteristiken gäller tidpunkten efter att Alkmene fått sitt stora arv). Ovanstående realistiskt psykologiska förklaringar till Vilhelms passivitet tycks mig inte täcka hela sanningen. Hans uppträdande, nedskruvningen i hans öppenhet (se s. 159) är en nödvändig konsekvens av berättelsens estetik, dess strävan mot det Nej som skyddar »det store, rene og herlige i Verden, /.../ fra vore flove Kærtegn« (s. 160). Den tragiska grundton som KB anslagit måste hållas konsekvent och kan inte förenas med något mänskligare slut, någon happy end, om än aldrig så blygsam. Berättelsens slutenhet, innesluter även Vilhelm, han infogas i dess helhet, reflekterar även han dess själ, som är överberättarens Karen Blixen. Genom att bestämma hans berättarroll, självreflexivt, genomsyrar hon hela berättelsen med sin egen strävan mot det absoluta, den arkaiskt rena tonen. De små nej hon själv möt i sitt liv, omvandlar hon i sin berättelse till ett absolut av möjliga kompromisser oförorenat Nej, en estetisk kategori på det sätt som Morten beskriver den, som »en ædel, stolt Kvinde« (se s. 160). Hon formar Alkmenes främlingsskap så absolut, att världen inte har något svar på den. Det finns inte längre jordiska kvinnor, som föder halvgudar; det finns inte längre gudar som lockas till herdestunder med jordiska kvinnor. Den grekiska gudavärlden har drivits bort av kristendomen och kommer inte åter. Genom att i konsten renodla motsatserna blir effekterna så mycket större och läsaren våndas under denna obeveklighet, att världens villkor är så hårda och dess grundläggande element så oförenliga. Så förenar sig detta Nej med berättelsens marmor (Alkmenes ansikte) med ädelmetaller (silvret i Alkmenes namn) apoteosen i skogen till den absoluthetens kategori, som är konstens svar på livets halvheter.

Ovanstående forskningsöversikt ger belägg för påståendet, att det mesta av KB-forskningen till dags datum varit att finna i översiktliga skildringar som inte byggt på så många djupanalyser av de enskilda berättelserna.

Det finns sådana, men för få och hittills inte i högre grad inarbetade i större verk. Symtomatiskt är, att det ännu inte skrivits en större avhandling om KB:s författarskap. Det finns en nyutkommen PhD-avhandling av Tone Selboe *Kunst og erfaring. En studie i Karen Blixens forfatter-skab* från 1996. Dessutom skall framhållas Aage Henriksens tidiga motivstudier. En sådan i stor skala har skrivits av Susan Hardy Aiken *Isak Dinesen and the Engendering of Narrative* (1990) där hon behandlar »the complex relations of gender, sexuality and representation in Dinesen's narratives«. Berättelsen om Alkmene är dock inte med i hennes analysunderlag mer än i en not (se a.a. s. 273 not 11).

Vad som framför allt behövs är en större undersökning av det speciellt blixenska berättarspråket, hennes tekniker att uppnå högsta möjliga specifika vikt i sin epik. Detta drag av förtätning är besläktat med två andra huvudtendenser i hennes epik, nämligen förhårdning och förstoring och tillsammans ger dessa tendenser en absoluthet åt hennes texter, bl a något som är upplyft till konfirmerande slutpositioner, detta som är exemplifierat i olika elevationer, (jfr. not 4). Hennes fiktionslandskap har, som tidigare påpekats, hennes afrikanska, som hon själv beskrev det, som underliggande idealbild. Dess strävan mot »Storhed, Frihed og høj Adel« är den drivande kraften i hennes eget och till detta skall läggas möjligheten till bevingad flykt, det jag kallat det vingmusiska komplexet, som också det kan härledas ur hennes Afrika, hennes beskrivning av den flygandets glädje hon uppnådde där, (se »8. Vinger« i D.a.F. s. 247ff). Att båda äga vingar och rot är en av de paradoxer i hennes verk, som borde utforskas närmare. Den ger nämligen ett rikt spänningsfält av motsatser i hennes berättelser, såsom mellan konst och liv, lätthet och tyngd, flykt och vila med flera. Det är viktigt att försöka se hur dessa olika huvudtendenser förhåller sig till varandra och att beskriva dem utifrån djupanalyser av enskilda historier och att studera dem såväl innehållsligt som formellt.

KB:s prosakonst utvecklar mångtydighet genom sina föreningar med andra texter, framför allt bibliska. Hon skriver sig in i dem för att skriva sig ut ur dem, för att slutgiltigt skriva sig fri. Hur denna »skrivrörelse« förlöper är också en angelägen forskningsuppgift. Se mer om detta HH a.a.

KB:s egentliga debut skedde sent. Under lång tid hade en organisk erfarenhetsmassa mognat till konst. För denne process är följande beskrivning en träffande metafor. Under rubriken ädelstenar står i *Nordisk Familjebok* (1894) följande: »Ädelstenarnas skönhet och storlek äro blott en följd af den obegränsade tid, som står naturen till buds för mineralens

alstring«. Inte nog med att hennes »ädelstenar« alstrades under en lång tid, de slipades också till diamanter av en konstnär, mer tankemässigt skarp än emotionellt och episkt frodig. Just det intellektuella draget, de genomtänkta strukturerna i hennes berättelser borde klarare beskrivas och utforskas. Vägen från liv till konst och konstverkets metaforik, dess ädelstenar och pärlor, hör också till viktiga teman för KB-forskningen, se t ex min analys av »En Historie om en Perle« i a.a. s. 126ff.

I vintersagan »Heloïse« kommer samtalet mellan Frederick och Heloïse in på Spinoza. »»Ja,« sagde Heloïse, »Spinoza. Han sleb Diamanter, det var meget interessant at høre om. Nej for Dem har Tiden ikke noget at betyde«« (s. 135).

I en sådan replik finns KB:s speciella konststrävan, att i konstverkets form, i artefakten lyfta livet upp ur tidens ström och ge det en slags beständighet genom tidigare nämnda härdning. Repliken reflekterar typiska blixenteman och detta hur KB skriver in sig själv i historien, berättelsen och skriver sig ut i dess yttersta periferi; hur hela hennes fiktionsvärld genomsyras av henne själv och några »förklädda« ersättare som Wilhelm, *det* är en stor och angelägen forskningsuppgift. Det är få 1900-talsförfattare som i sina verk erbjuder en så konsekvent egomytcentrisk världsbild som Karen Blixen.

Noter

(Sidhänvisningarna gäller *Vintereventyr*, fjärde upplagan, 1957)

1. Den djupare innebörden av skogsvandringen och dess höjdpunkt, bokstavligt och symboliskt, formulerar Juhl/Jørgensen i *Dianas Havn* (1981) på följande sätt: »Hele begivenheden ligner en indvielsesceremoni og måske er det meningen, at højen og lunden skal minde os om oldtidens offer- og frugtbarhedskultur« (s. 74).
2. Parallellen påpekas av Tone Selboe i boken *Kunst og erfaring. En studie i Karen Blixens forfatterskab* (s. 40).
3. Om ädelstenars och ädelmetallers frekvens och funktion hos KB se HH a.a. s. 177 och 203ff. samt analysen av »En Historie om en Perle« s. 126ff. Clara Selborn har uppgivit, att Karen Blixen vid något tillfälle sagt, att hon någon gång läst en version av berättelsen om Alkmene som började med en försilvrad anfangsbokstav i dennes namn. För KB var namn och deras stavning djupt symbolbärande; ett C eller K i Clara är olika personligheter.
4. Se t ex HH a.a. 57, 63, 129, 203 m fl.
5. Se HH a.a. I boken studeras bland annat en rad dolda »natvardshistorier«.

Litteratur

- Aiken, Susan Hardy (1990) *Isak Dinesen and the Engendering of Narrative*. Chicago.
- Blixen, Karen (1964) *Den afrikanske Farm*, (D.a.F.). Mindeudgave bind 3. København.
- Blixen, Karen (1964) *Fantastiske Fortællinger*, (F.F.). Første og Anden del. Mindeudgave bind 1 og 2. København.
- Blixen, Karen (1957) *Sidste Fortællinger*, (S.F.). København.
- Blixen, Karen (1957) *Vintereventyr*, (V-r.). Første del. Mindeudgave bind 4. København.
- Brix, Hans (1949) *Karen Blixens Eventyr. Med en excurs om Pierre Andrézel*. København.
- Dahlerup, Pil Høgsbro (1964) »Amphitryon 39. Karen Blixen: »Alkmene««. I: *Indfaldsvinkler: 16 fortolkninger af nordisk digtning tilegnet Oluf Friis*, s. 98-113. København.
- Henriksen, Aage (1965) *Det guddommelige barn og andre essays om Karen Blixen*. København.
- Henriksen, Aage (1956) *Guder og galgefugle. To essays om Karen Blixen*. Oslo.
- Holmberg, Hans (1995) *Ingen skygge uden lys. Om livets veje og kunstens i nogle fortællinger af Karen Blixen*. København.
- Juhl, Marianne og Jørgensen, Bo Hakon (1981) *Dianas Hævn. To spor i Karen Blixens forfatterskab*. Odense.
- Langbaum, Robert (1964) *Mulm, Stråler og Latter. En studie i Karen Blixens kunst*. København.
- Pahuus, Mogens (1995) *Karen Blixens livsfilosofi. En fortolkning af forfatterskabet*. Aalborg.
- Rostbøll, Grethe F. (1996) *Længslens vingeslag. Analyser af Karen Blixens fortællinger*. København.
- Selboe, Tone (1996) *Kunst og erfaring. En studie i Karen Blixens forfatterskab*. Odense.

Mindre bidrag

Danglish – lidt om »mørkt l« i australsk dansk

Man kan iagttage, at nogle mennesker med engelsk som modersmål producerer to l-lyd, når de taler dansk. Dette kan også gælde mennesker med en meget høj kompetens i dette sprog. Selvsagt skyldes dette interferens fra engelsk. Her har fonemet /l/, som bekendt, to varianter, nemlig »lyst l« (»clear l«) [l] (der primært forekommer foran vokaler), og »mørkt l« (»dark l«) [ɫ] (der primært bruges foran konsonanter samt i udlyd), om end der findes varianter af engelsk, eksempelvis australsk, hvor fordelingen af »lyst l« og »mørkt l« delvis følger andre regler, Jespersen 1964:82. Et par eksempler på »mørkt l«: hall, fault.

Lige så velkendt er det, at en del danskere, der taler engelsk som fremmedsprog, har vanskeligheder med »mørkt l« og erstatter lyden med »lyst l«, Jespersen 1964:82, jf. Davidsen-Nielsen 1994:60. Også her er der tale om en simpel interferens fra modersmålet, idet forholdet afspejler, at dansk rigssprog (i modsætning til danske dialekter) kun indeholder én l-lyd, nemlig det »lyse l«, som beskrevet i Jespersen 1949:93.

Begge disse fænomener er velbeskrevne, men det var ukendt for mig, at man kan finde eksempler på »mørkt l« i det dansk, som endog nogle førstegenerations danske indvandrere i Australien taler, her benævnt danglish. Se herom Søndergaard 1996. Dette er så meget mere påfaldende, som det tit på lydsiden er det eneste »systemfremmede« træk i forhold til modersmålsdansk. Næsten undtagelsesløst var det således muligt for mig uden videre at indplacere alle informanterne regionalt og socialt m.h.t. »sprogligt ståsted« i hjemlandet. Dette viser, at de har bevaret deres modersmål i snævrere forstand godt i de nye omgivelser, nogle gennem mange årtier. Så meget desto mere nysgerrig blev jeg over for dette »mørke l«. Derfor besluttede jeg at udforske det lidt nærmere.

Lad os gå pædagogisk til værks og som første informant vælge en engelskfødt, men dansk gift akademiker i Australien. Før Australiensopholdet har han boet nogle år i Danmark, hvor han har lært sig dansk som fremmedsprog. I det sidste halvandet årti i Australien har hele familiens hjemmesprog konsekvent været dansk.

Nogle eksempler på »mørkt l«:

- 1: De talte engelsk (ordet er noteret 15 gange under samtalen)
- 2: Det var kun tre et halvt år
- 3: Så kan man holde [hålt] dem adskilt
- 4: Det, der hja/p, var...
- 5: Men fra begynde/sen...
- 6: Når de kommer hjem fra skol'...
- 7: De fleste ting er alligevel [ali:vel] så godt som det samme.

»Lyst l« er noteret i ord som: naturlig, udlændinge, oplevede, blive. Sammenfattende kan det nævnes, at denne informant overfører det »dobbelt l-system« fra sit modersmål til dansk, således som vi skulle forvente af en person, der først som voksen har lært sig dansk, selv om hans beherskelse af dansk er helt flydende, jf. indledningen.

Lad os gå et skridt videre og se på, hvorledes det forholder sig med dette fænomen i bilingualt dansk hos to informanter, en ældre og en yngre, begge født af danske forældre i Australien. Endvidere har de to det til fælles, at de først har lært sig dansk (af forældrene), før de har lært sig engelsk i skolen.

Den første er en tidligere forretningskvinde på ca. 70 år, der konsekvent havde dansk hjemmesprog, indtil hun i 25 års-alderen giftede sig med en australier.

Nogle eksempler på »mørkt l«:

- 1: Det er vel, fordi at... (4 eks.)
- 2: Da jeg var fem år gammel
- 3: Jeg begyndte at lære engelsk
- 4: Jeg var født Holmberg
- 5: For eksempel er der nogle danskere (8 eks.)
- 6: Det var simpelt hen...
- 7: Det giver mig også den fornemme/se, at... (2 eks.)
- 8: Jeg har holdt [hå:t:d] det ved lige på forskellig måde (4 eks.)
- 9:... at jeg havde et meget enkelt navn.

På samme måde er der mange eksempler på »lyst l«: *alder, føler, heldig, ville*. Som det ses, er fordelingen af »mørkt l« og »lyst l« svarende til den, der forekom hos den første informant. (Det er næppe sandsynligt, at »mørkt l« forekom i forældrenes sprog, mens barnet var lille, se nedenfor).

Den yngre bilingualt informant er »gymnasielærer« mellem 20 og 30 år.

Eksempler på »mørkt l«:

- 1: Jeg lærte at tale dansk, før jeg lærte at tale engelsk (9 eks.)
- 2: Det var ikke før jeg kom i skol' (6 eks.)
- 3: ... ikke, at jeg er særlig gammel (3 eks.)
- 4: Så bliver folk mere interesseret i, hvor de bor
- 5: De har altid været stol' af, hvor de kommer fra
- 6: Det er alt for koldt [kå:ld]
- 7: ... fra tolv (tå:l)
- 8: ... med rygsæk og det hele.

»Lyst l« forekommer i ord som *imellem, familie, bedsteforældre*. Også denne informant har »mørkt l« i dansk, men udtalen heraf er knap så markant som hos den sidstnævnte meddeler.

Vi er nu nået frem til førstegenerationsindvandrerne. Og lad os begynde med at registrere nogle af de ord med flere belæg på »mørkt l«, optegnet fra forskellige informanter: *gammel* (10), *engelsk* (6), *til* (4), *enkelt* (2), *simpelt* (2), *stilling* (2), *selv* [sæ:l] (2), *lille* [li:l] (2). Enkelte gange er der registreret ord som: *bil*, for eksempel, *cykel*, *fuld* [fu:l], *hjalp*, *kold* [kå:l], *tolv* [tå:l], *onkel*, *spektakel*, *det hele*.

I forbifarten kan det noteres, at visse nøgleord med »mørkt l«, som forekommer hos de tre første informanter, også er repræsenteret i denne gruppe: *engelsk, gammel, eksempel, simpel, enkel, hjælp, tolv, he/e*.

Betragter man forekomsten af »mørkt l« i forhold til en række baggrundsvariable, jf. Søndergaard 1996, så synes kun en at være relevant her, nemlig længden af opholdet i Australien, men forholdet er ikke simpelt. Det eneste, der kan siges, er, at fænomenet ikke er registreret hos indvandrere, der har været mindre end 20-25 år i landet. Derimod kan der ikke slutes, at jo længere de har været der, desto hyppigere er forekomsten. Det synes i høj grad at være individuelt bestemt: visse gamle immigranter har »mørkt l«, andre derimod ikke.

Det store spørgsmål er naturligvis, hvorfor dette specielle fonetiske træk i engelsk, ofte som det eneste, har smittet af på nogle repræsentanter for første generation. Min hypotese er, at udgangspunktet er identiske engelsk-danske ordpar, hvor det engelske ord har »mørkt l«, eksempelvis: *well/vel, eksempel/eksempel, simple/simpel, full/fuld, cold/kold, help/hjæl*. Efter »at have bidt sig fast« her breder fænomenet sig til danske ord uden modsvarighed i engelsk, men med de fonetiske betingelser for forekomsten af »mørkt l« (i engelsk); typeeksempel: *gammel*.

Litteratur

- Davidsen-Nielsen, Niels: *An Outline of English Pronunciation*. Translated and Revised by F. Larsen & H. F. Nielsen. Odense 1994.
- Jespersen, Otto: *English Phonetics*. Revised and Translated by B. Jürgensen. 7th Edition. København 1964.
- Jespersen, Otto: *Modersmålets fonetik*. 3. udg. København 1949.
- Søndergaard, Bent: Language Maintenance, Code Mixing and Language Attrition. *Nowele* 28/29 (1996):535-555.

Bent Søndergaard

Henrich Steffens – katarakt og lynild

Steffens' forelæsninger på Elers' Kollegium i Store Kannikestræde¹ kom til at betyde to ting. De viderebragte en beåndet oversigt over verdens tilstand, som den blev opfattet i den moderne, fortrinsvis tyske natur- og historievidenskab, og de markerede en genfødsel af den mundtlige tale i Danmark i nyere tid. Det sidste er vigtigere end det første, for måske er det første gang i dansk åndshistorie, at mediet, når alt kommer til alt, er vigtigere end budskabet. Begejstringens styrke først hos taleren, så hos tilhørerne er bevis på sandheden af det fremførte – hvad der naturligvis videnskabeligt betraget kan være et farligt ræsonnement.

Det følger dog langt fra heraf, at Steffens' budskab anno 1802-04 er ligeegyldigt. Det handler som bekendt om den tyske universalromantiks anskuelse: om sammenhæng i verden, om udviklingstrin i naturen, om nødvendigheden i historien, om et styrende princip i allet. Eller om opgivelse af en meningsskabende tydning til fordel for en total skepticisme. Steffens giver nemlig sidst i sin 9. og sidste indledningsforelæsning sine tilhørere valget mellem at modbevise alle hans påstande i den ydre verden, altså empirisk pille det hele i stumper, eller acceptere alt i deres egen indre verden, altså tilegne sig syntesen i tro.

Den moderne læser, der på baggrund af guldalderens mytologisering af Steffens' bedrift kaster sig over disse romantiske kernetekster i Johnny Kondrups nye udgave af indledningsforelæsningserne fra 1996,² kan måske have svært ved at forstå deres inspirerende kraft. De kan med deres teoretiske kategoriseringer virke både tunge og ujævne, især de naturvidenskabelige, hvori meget sandsynliggøres ved stofundersøgelser, som dog fremføres med vilkårlige vægtninger af usynlige kræfter. Helt urimelig er denne ahistoriske reaktion ikke. Er det, vi har for os, i indhold måske kun den udtørrede flodseng efter Steffens' fosser? Eller er den oprindelige, holdte tekst gjort akademisk-videnskabelig, fordi udgivelsen vel også var at betragte som en stillingsansøgning, der skulle ende hos den fantasiløse kronprins? Vi véd det ikke. Hovedvidnet er den 19-årige rationalistisk orienterede og filistrøse teologistudent Grundtvig, og han hæfter sig allerede i sin dagbog fra midten af december 1802 ved de mange kunstord og uforståelige udtryk, som stafferede talen. Stilblandingen er vel så den originale.

Og det kan netop have været den, der med elektriske stød vakte studerende og andre unge ved at være andet end systematisk og søvngig fremliren af definitioner af definitioner – således karakteriserede Steffens som gammel mand sin ungdoms filosofiundervisning hos den københavnske professor Børge Riisbrigh.³

Steffens er anderledes medlevende og visionær. Midt i nøgterne og tekniske redegørelser for relationen mellem ormenes og insekternes klasse kan han komme på en poetisk omskrivning af insekter som »frieladte Blomster, som svæve fra en Plante til en anden«, og han tager historien om planternes kønsliv ved insektbestøvning som yderligere bevis på rigtigheden af at anse dem for »flyvende Blomster« (4. Forelæsning).⁴ Eller han kan efter en lang drøftelse i 6. forelæsning af geognosi og kemi pludselig – som han udtrykker det – forlade de kemiske laboratorier og betragte jordkloden og dens liv udefra – som fra et imaginært rumskib:

Solen glöder i Planeternes Middelpunct, Lyset omfatter med evig Glands alt Levende, den hele Klode synes et Blomst, som aabner sine mangefarvede Blade, udaander sit Liv om Dagen og lukker sig om Natten, Varmen er en evig Vexel af Expansion og Contraction imellem hvilken alting oscillerer, Magnetismen har gjennemtrængt hele Kloden og viser stiltiende til en hemmelig Regel, Electriciteten aabner og slutter det chemiske Vexelspils momentane Liv, Luften, bestandig foranderlig, og i al Forandring bestandig den samme, Klodens forunderlige Aande, indaandes, bindes, løses igjen og omslutter alt. Vandet – det Indifferentte, Formløse, af hvilket al Form synes oprunden, circulerer, bestandig bölgende, mellem det Faste. Imidlertid gjærer den alt bundfældte, anorganske Masse (Jordklodens afsatte Scelet) med den sidste Gnist af Liv, endnu flammende under Æqvator. Et evigt vxlende Liv, censformigere under Polerne, mere brøget, mere glødende under Æqvator, udvælder med stigende Energie – og midt i denne brogede Vrimmel hæver sig lidt efter lidt gennem alle Gestalterne et mystisk Centrum, bestandig dybere og dybere skjult i Gestalternes indste Væsen, i det det tydeligere aabenbarer sig, skilles det Enkelte fra det Hele og bliver et Heelt i sig selv, den isoleerte Organisation bliver mere fuldendt; den Energie, med hvilken den kjæmper mod Massen, bliver vældigere, de Aftryk den paatvinger den betydningsfuldere. Endelig vogner, med den individuelle Skabning, Naturens usynligste, helligste Middelpunct – Fornuften. Selv Massen forædles ved den og Kunsten og Poesien formaaer at producere Gestalter, højere, ædlere, uendeligere, betydningsfuldere, end selv Naturen.

Formaae vi at erkjende den Soel, som oplyser alt? Kunne vi erkjende den evige Grundvold ved hvilken alt er fast og vist og evident, *uden hvilken* alting vakler, opstaaer ubegribeligt, forsvinder uden at forstaaes?

Med disse spørgsmålstegn slutter den 6. forelæsning,⁵ og den 7. begynder ikke med svarene. I et tekststykke som dette gemmer sig ikke blot poesi, der kunne skrives og blev skrevet af Oehlenschläger og Schack Staffeldt, men også digte af endnu ufødte moderne lyrikere som Johs. V. Jensen eller Thorkild Bjørnvig.

Og for resten rammer Steffens i dette syn tidsånden præcist. I »Prolog im Himmel« til første del af *Faust* lader Goethe netop ærke-englene se jordkloden dreje rundt i himmelrummet med skiftet mellem nat og dag; prologen er skrevet ca. 1799, men trykkes først i 1808. Hvad angår forestillingen om den regelmæssige vekslen mellem kontraktion og ekspansion, der antyder et hjertes slag, slutter Friedrich Hölderlin sin roman *Hyperion*, 1797-99, med disse linjer: »Wie der Zwist der Liebenden, sind die Dissonanzen der Welt. Versöhnung ist mitten im Streit und alles Getrennte findet sich wieder. Es scheiden und kehren im Herzen die Adern und einiges, ewiges, glühendes Leben ist Alles«.

Om Steffens' naturfilosofi dømmer H. C. Ørsted i et mindeskrift trykt året efter hans død i 1845, at hans åndrige og skarpsindige tanker vel ikke har været virkningsløse i det snart forgangne halve århundrede, men heller ikke har bidraget med »noget saadant reent Udbytte«, der retrospektivt fortjener fremhævelse.⁶ Ørsted fortsætter med den omhyggelige vurdering, at »her hos os hidrørte den store Virkning, han frembragte, ikke saameget fra den Lære, han meddelte, som fra den aandelige Bevægelse, han fremkaldte. Det er ikke blot den Kundskab, en

Forelæsning meddeler, hvorved den gavner; den kan virke meget, ved at sige *det*, hvorom man allerede havde nogen Kundskab, naar den kun vækker denne Kundskab til højere Liv og Klarhed. Hans Veltalenhed glimrede ikke mindre hos os end baade før og sildigere i Tydskland. Den tændte Aandens Luc hos Mange og var for *dem*, som medbragte det behørigte Anlæg, et lysende Exempel«.7 Det er kloge og besindige ord.

Magien i Steffens' *mundtlige fremstilling* kan desværre ikke rekonstrueres, men lader sig måske glimtvis »ahne« i hans sproglige rytme og hans skiften mellem logisk kategorisering og overraskende paradokser. Steffens medie er *det frit talte ord*, der blev så væsentligt og stadig er væsentligt i Grundtvigs og grundtvigiansk teologi og i den grundtvigske folkehøjskole. Grundtvig fik efter eget udsagn sin første inspiration til den høje vurdering af mundtlighed som liv over for fordømmelsen af skrift som død ved at opleve den ældre fætters forelæsninger – selv om der gik ganske mange år, før han selv lancerede sin lange kampagne for det levende ord.

Naturligvis havde der været udfoldelse af offentlig talekunst på dansk i Danmark før Steffens. Men den havde i taler ved flådens stabelafløbninger, i prædikener, i indlæg ved Højesteret, i taler holdt på latinskolerne ved kongelige mærkedage og i universitetsforelæsninger været fastlagt efter antikkens bedste teori og praksis. Først fra midten af det 18. århundrede kan den voksende tendens til individualisme også begynde at sætte sig igennem i talernes diktion. Talekunsten udvikles til et instrument, der kan udtrykke en personlighed – en størrelse, man ikke arbejder med i moderne betydning før i Ewalds dage. Holberg begynder ganske vist i sin historieskrivning og sine essays at indkredse begrebet, men kender ifølge *Holberg-Ordbog* ikke ordet. De nævnte eksempler på offentlige taler er endnu i begyndelsen af det 19. århundrede omhyggeligt polerede prøver af et anerkendt kunsthåndværk. De er ikke udtryk for en ægte fremvældende, ukontrolleret natur, et enestående sjæleliv. De følger samvittighedsfuldt regler givet for fremmede sprog og fremmede kulturer – til vidnesbyrd om, hvorledes antikkens beregnet lidenskabelige retorik i Norden er og forbliver et litteratsprog for de få.

Et paradigmeskifte på området kan iagttages i Det smagende Selskabs pris-konkurrence i 1818 om den bedste lovtale over helten fra Frederik II's nordiske syvårskrig, Daniel Rantzau. De prisbelønnede og derefter trykte resultater på henholdsvis 153 og 91 oktavsider, indgivet af den studerende P. Tetens og den tidligere Ribebisp V. K. Hjort, er faktisk så umulige som moderne dansk prosa, at det er en lettelse at konstatere deres absolutte mangel på indflydelse ved offentliggørelsen i Selskabets første (og sidste!) bind af en ny samling *Skrifter* i 1824. Trods alle de sindrige pointeringer – eller snarere netop på grund af dem – var konkurrenceteksterne om Rantzau både i genre og udførelse inderligt forældede, før de blev affattet.

Før Steffens er der kun beskedne forsøg med det rigtigt levende ord, og de afvikles betegnende nok i forbindelse med et nyt publikum. Den norskfødte Ulrik Green holder i 1765-66 offentlige foredrag i København om naturvidenskabelige emner og om menneskets plads i verden. Hans tilhørere var først og fremmest håndværkere. Green hævdede selv, at »En halv levende Stemme har mere Eftertryk end ti Døendes Raab, udført ved Bogtrykkere«. Der var en overgang ballade

mellem Greens ulærde deltagere og nogle universitetsstuderende, som følte deres lærdomsmonopol krænket af hans aftenmøder (som i øvrigt foregik i Det Petersenske Jomfrukloster på Amagerstorv). Green fik en livvagt af fire unge håndværksmestre til at forsvare indgangsdøren. Green havde haft kongelig understøttelse, og da den bortfaldt, viste det sig, at hans folkelige aftenskole ikke økonomisk kunne bære sig selv. Han døde i 1773 efter et uovervindeligt chok ved urolighederne i januar 1772 omkring Struensees arrestation.⁸

En anden forløber er den unge historieprofessor Frederik Sneedorff, der omkom ved en trafikulykke i England i 1792, kun 32 år gammel. Han læste i 1787 som privatdocent i København for 136 tilhørere over nyere europæisk historie og blev året efter ekstraordinær professor i historie. Den purunge Steffens overværede med glæde nogle af hans forelæsninger. Grundtvig mindes taknemmeligt Sneedorffs nybrydende indsats i *Mands Minde*-forelæsningerne på Borchs Kollegium i 1838: han oprandt »som en Kvist af tør Jord« og sagde til hovedstadens undren et levende og varmt ord på universitetet om fædrelandets og verdens historie – for første gang i 300 år, mener Grundtvig.⁹

Hvorledes Henrich Steffens fra og med den 11. november 1802 i salen på Elers' Kollegium fornyede det levende ord, er bekendt nok både fra vidner i samtiden og fra Steffens' langt senere nedskrevne erindringer. Det sidste først: Steffens fortæller her, at de ni indledningsforelæsninger var overmåde velforberejdet, nedskrevet i alle enkeltheder og gennemlæst mange gange før fremførelsen. De vandt efter Steffens' vurdering bifald i den mundtlige form, fordi de ikke udtrykte nogen kold lære, men derimod en varm stemning, de var identisk med »der gewaltsam hervorquellende Strom eines inneren Lebens, mühsam durch besonnene Ueberlegung zurückgehalten«.¹⁰ Det sidste er nærmest en ordret gengivelse af 1770'ernes definition af en ode – den mest lidenskabelige af tidens imitationer af antikkens poesi. Wessel har bedst og kortest leveret formlen i Mads' arie i *Kierlighed uden Strømper* (II.1):

Min Glæde er som Bekken:
 Den Bek, som sagte flød,
 Før den en Demning bød,
 Ei røre sig af Flekken;
 Da Demningen kom bort,
 Flød Bekken dobbelt fort.
 Min Glæde er som Bekken.

Johs. Ewald hævder, at man ved odeskrivning bør »være nogenledes kold, for at kunne skildre sin Ild«.¹¹ I indirekte opposition til Ewald-tidens onhyggelige stilkonstruktioner hævder Steffens, at hans retoriske form i 1802 ikke var nogen tilkæmpet kunst, men udbrud af hans natur, en tilværelsens fylde, som går over alle bredder og tager sit uvilkårlige løb.

Ved den 5. eller 6. forelæsning, fortsætter Steffens, havde han glemt sit manuskript. Det ville være et problem at mase sig igennem alle de forsamlede tilhørere og komme hjem efter det. Steffens følte sig i stand til at klare sig uden papirer og valgte altså at tale frit. Han fandt, at foredraget derved blev tydeligere, livligere og bedre end de foregående tekstbundne. Fra nu af talte han altid uden med-

bragt manuskript, skønt bogudgaven, han udsendte, demonstrerer, at han i hvert fald også omhyggeligt nedskrev de sidste *indledningsforelæsnings*.

Den følgende, meget dårligt besøgte forelæsningsrække om Goethes poesi har sandsynligvis været improviseret med udgangspunkt i oplæsning af medbragte digteriske tekster. Grundtvig kalder den i 1838 en gennemgang af Goethe, som Steffens »ej engang skrev og da mindre lod trykke«. ¹²

Samme Grundtvig vandrede som stud. theol. fortunlet de få skridt fra forelæsningerne hjem til logiet i Lille Brøndstræde (kvarteret bag Trinitatis) og nedskrev de for ham kun halvt forståelige brokker, han havde opfanget. Andre lod sig modstandsløst skylle med, helt til randen af vanvid. ¹³ Det har virket som en delvis eller total beruselse på den akademiske ungdom, der ikke var vant til den art åndelig dramatik på universitetet.

Den fornemmelse, Steffens selv havde af kraften i sin tales strøm, deltes af tilhørerne. Også de greb til vand-metaforer. Oehlenschläger nævner, med begyndende besindighed og afstandtagen fra fænomenet, i højsommeren 1806 »den brusende Steffenske Katarakte«, ¹⁴ hvad han fra Paris august 1807 over for H. C. Ørsted præciserer negativere som »en flydende Ström af Paradoxer«, først kildrende, så trættende med gentagelser. ¹⁵ Steffens voksede aldrig fra denne form for fremførelse. Den tyske forfatter Heinrich Laube følte sig 25 år derefter under Steffens' kateder ved Breslaus universitet som anbragt »unter dem Wasserfalle des Niagara: betäubendes, überwältigendes Getöse, rings stäubendes Wasser, stockfremde breitblättrige Pflanzen, auf einem einzelnen Felsen ein Wilder, der nach einem Wasservogel schießt und dann kopfüber mit der Flinte ins brausende Wasser springt.« Endog Steffens' tyske sprogfejl var medrivende – efter en skildring af hans stærke, med møjse kontrollerede gestik, der bestandigt hidser tilhørerne, fortsætter Laube sin sammenligning med et vandfald: »Und nun kommen die Worte dazu, die sich wie eine unerschöpfliche Flut aus seinem Munde stürzen, eine Welle will eher da sein als die andere, wie ausgerissene, fremdartig grüne Bäume fliegen auf den Wogenspitzen die ungewöhnlichen Gedanken mit herunter ins Auditorium, und das Gebrause, der fremdartige übervolle norwegisch-deutsche Ton, die zischenden Sprachfehler brausen, schäumen, toben rastlos, ruhelos durcheinander, nicht ein Sonnenstäubechen kann sich dazwischen-drängen – man wird betäubt, bedeckt, man schnappt nach Luft«. ¹⁶

De ældre og etablerede borgere misbilligede Steffens' optræden og udråbte ham til charlatan, markskriger, franskevolutionær, mens de unge følte strålen fra hans fakkel i deres inderste. ¹⁷ De, som lod sig tryllebinde af Steffens, famler alle efter at udtrykke hvorfor. Det er åbenbart et af hans paradokser, at hans væsen indeholdt noget udansk teatralisk, der imidlertid i øjeblikket kunne virke ægte og overbevisende, som en uvilkårlig udstrømning af hans personlighed. Steffens' søstersøn F. L. Zeuthen møder i 1824 onklen som en 50-årig yngling, i hvem et oprindeligt åndsliv træder frem med overordentlig magt: »for Steffens gjaldt aldeles ingen Maneer, intet Paataget, intet Tillært, ja ingen Lærdom, som ikke paa en eller anden Maade stod i Sammenhæng med det Personlige eller Menneskets aandelige Livskilde (...) Det Originale er just det, man ikke forud kan tænke sig til, hvor Virkeligheden gaer forud for Tanken, Billedet, Andre kunne danne sig«. ¹⁸ E. C. Werlauff husker over 60 år senere de bevægede timer i 1802 på Elers: »Hvad der især fængslede mange Tilhørere, som ikke kunde fatte eller føl-

ge hans Tankegang, var hans udmærkede Foredrag forenet med et høist imponerende Ydre og et melodjöst og klangfuldt Organ«. ¹⁹ Det ustandselige væld fra Steffens overdøvede åbenbart som naturkraft det konstrueret åndrige i Steffens' uophørligt vekslende kontrasteringer. De fik ellers juledag 1807 Oehlenschläger til fra Paris at skikke en irriteret »Honde-Post« hjem til sin forlovede med bl.a. følgende »natufulausafiske« godbidder: »Honden er Centripedal, Kadden Centhrufokal-Kraften, Honden er Magnetismus, Kadden Elektricitet, Honden er det mandlige, Kadden det qvænlige Prænsib, Hunden er den attikanske Vapol, Kadden den medicæiske Venus. Hunden er Kad, Kadden er Hond«. ²⁰

Harmonisk afklaring blev aldrig Steffens' sag. Selv som gammel bevarede han sit bevægede hjerte og gærende unge sind. I et mindediget over ungdomsvennen betegner Oehlenschläger ham i 1845 som en poetisk yngling og idealistisk vismand i ét, lige hjemme hos Ydun og Mimer: »Veltalenhed gav Læben Ord: / Som en Baritonstemme, / Halv Bas og halv Tenor«. ²¹ Steffens' første læremester, den nogle år yngre filosof F. W. Schelling, fremhæver i sin offentlige mindetale over den entusiastiske tilhænger den 24. april 1845 ligeledes den afdødes uopslidelige åndelige ungdom. ²² Med til billedet af den evigt flammende unge mand hører, at H. C. Ørsted i 1807 også kunne kalde Steffens »en Renomist, dog af en ædel Natur« (hvad der i Ørsteds kontekst ikke gælder den falsk beskedne praler og løgner Jens Baggesen). ²³ »Renomist« er den tids gløse brugt om de prikne og selvhævende tyske studenter i burschenschafterne, der konstant løber hinanden på ærmet for at få anledning til at finpudse deres mandsære i dueller.

Steffens var i det hele taget en person i konstant bevægelse – en provokation over for de flegmatiske københavnere, han gerne rent fysisk havde skubbet noget mere liv i. Han var anderledes i temperament og kunne – i lighed med senere Georg Brandes og Herman Bang – ikke blot lide under det, men også drage fordel af det. F. L. Zeuthen så i 1824 med undren og beundring, hvorledes den grånende emigrant feteredes af alle hovedstadens udmærkede mænd: »I dybe, aandfulde Blik, i Fylde af Phantasie og Følelse, saavel som i den personlige Fremtræden og det uforberedte Ords Magt var han dem vist ogsaa alle overlegen«. ²⁴ Ved en storstilet fest for Steffens i Studenterforeningen talte han til hver af sine gamle tilstedeværende venner: »Talen, som syntes aldeles uforberedt, holdtes med den højeste Pathos og med en overordentlig Gesticulation«, og Zeuthen husker, at mens han selv græd af rørelse, stod Poul Martin Møller ved siden af og lo over den uvante fremstillingsform. ²⁵ Endnu så sent som 1834 hørte Zeuthen Steffens tale for et fuldt auditorium i Berlin, sin gamle stil tro: »Ingen pleiede at udtale sig mere hensynsfrit, og naar han kom i Exstase (hvori han let kom og hvori han ogsaa maatte komme, naar man ret skulde glæde sig over ham), saa faldt mange ubegrændsede Udtryk, som neppe altid vare at forstaae ganske bogstaveligt«. ²⁶ Kamma Rahbek siger i marts 1807 den jævne sandhed om Steffens' væsen i anledning af kronprinsens vægring mod at gøre ham til universitetslærer: »At bruge Munden er jo dog vor gode Vens egentlige Talent«. ²⁷

Oehlenschläger river sig energisk ud af fænomenet Steffens' tryllekreds. Det sker afgørende i et grundigt brev den 11. august 1807 fra Paris til H. C. Ørsted, hvor han i sin berettigede iver efter at komme ud af Steffens' skygge bliver uretfærdig over for ham. Men også Oehlenschlägers raseri er pragtfuldt til vidnes-

byrd om Steffens' karisma. Oehlenschläger bedømmer Steffens negativt ud fra hans aldrig udeblivende forfængelighed og partiånd: »i enkelte Øjeblik kan han selv yttre en sand, skiön og ædel Fölelse – men Gud bedre det. Fristeren kommer strax og giör det til Intet. Neppe har det rene Himmellys flammet et Par Minuter; förend de brogede blaagule Jordflammer stige op fra Praasen, og fortære det; og da ryger det ilde«. ²⁸

Efter at begge korrespondenter har fordøjet bombardementet på København og bortførelsen af flåden i september-oktober 1807, genoptages drøftelsen. Den rolige H. C. Ørsted forstår i sit svar til Oehlenschläger den 1. november 1807, at Steffens uden at stikke dybt besidder en mangfoldighed i kundskaber: tager man hans heldige overblik »for det de ere, Lynglimt til Veiledning, saa lærer man meget af ham«. ²⁹

Også for Grundtvig er Steffens snarere ild og lys end vand og medrivende strøm. Han sætter allerede ti år efter indledningsforelæsningerne filosofisk reflekterende Steffens ind i en universal- og nordenshistorisk sammenhæng, da han sidst i sin *Verdenskrønike*, 1812, rapporterer, at Steffens oprådte med »en Kraft og Ild i Aand og Ord, Øie og Gebærder«, men at det var godt, at »Han kom og svandt som et Luftsyn«, ³⁰ for ellers havde han nok forvirret hovederne i Danmark. »Luftsyn« betyder på denne tid hyppigt meteor, som nævnes mange gange i Ossian-digtene. Steffens' berømte gebærder havde Oehlenschläger ironiseret godmodigt over, da han i januar 1806 fra Berlin for sin forlovede skulle skildre Steffens' nyfødte datter, der »allerede vrikker og slaær Takten med Hovedet ligesom sin Fader« på katedret. ³¹

I sin egen pædagogiske praksis efterlignede den unge Grundtvig imidlertid ikke Steffens. Carl Steensen Leth på Egeløkke blev 1806-08 undervist ved hjælp af en frygtindgydende udenadslære, og som historielærer ved Schouboes moderne gymnasie-institut 1808-11 valgte Grundtvig på gammeldags solid vis at diktere sine foredrag til eleverne i stedet for at vække og omtumle som fæteren. ³²

Et kvart århundrede senere tager Grundtvig atter Steffens' indsats frem i sine *Mands Minde*-foredrag over verdenshistorien 1788-1838. Grundtvig er nu sikker på, at Steffens' år i Danmark 1802-04 var en verdenshistorisk begivenhed. I forelæsningen den 21. september 1838 beskriver Grundtvig, hvorledes han på trods af Steffens' svære stil med tyskheder og kunstord oplevede en personlig omvæltning af sine kendte værdier ved hans fremtræden: »Sproget, han førte, Tonen, han talte i, Ilden, han sprudede, *det slog mig paa Timen, saa jeg følte, der ogsaa i Ordets Verden er en himmelhøj Forskjel som paa Ild og Vand, saa det begejstrede Ord, om man end slet ikke forstaa eller kan udstaa, hvad det har at føre, dog, saa længe det lyder, hersker som en Konge midt imellem sine Fjender*«. ³³ Her tog Grundtvig det første – altså det store – skridt fra det 18. til det 19. århundredes åndsliv.

I et udkast understreges oplevelsen yderligere: Steffens dukkede op pludseligt, uden kald og varsel, og stillede sig på lærestolen »som Fyr og Flamme, en tysk Filosof og Æstetiker af den nyeste Skole, langt mer poetisk end alle de Digttere, man kjendte, legende med Lynild som en ungdommelig Sevs, og, ved en besynderlig Tilskikkelse, vort Modersmaal tusend Gange mægtigere end de, der aldrig kom over Elben, – tænk Dem det, om De kan! da ser De den lyslevende Herakles

mellem Skyggerne i Hades«. Indtrykket af dette dunkle syn var for Grundtvig dengang omtrent virkningen af Steffens' tale, for ellers var hans kunstsprog uforståeligt og pudserligt, og hans kunst- og naturopfattelse temmelig uklar og forunderlig sværmerisk.

Men at der virkelig er noget til, man ikke blot for Spas, men for ramme Alvor, maa kalde *Begejstring*, ja, at der i Menneske-Barmen kan slumre en højere Livs-Kraft, som, naar den bryder ud i en tilsvarende Ordstrøm, og vi ikke haardnakket stopper vort Øre, henriver os med sig, til den standser, – derom blev jeg levende overbevist; og denne højere Veltalenhed, dette vingede Ord, der, i det mindste saa længe det varer, saa længe det lyder, svæver som en mægtig Aand over vore Isser, troner som en Konge midt iblandt sine Fjender, *det lærte jeg at kjende og beundre, at elske og ønske mig, og dermed var jeg omvendt til Tro paa Livs-Kraften i det usynlige, paa Aand og Aands-Verden, som noget aldeles virkeligt, og som en langt højere og kraftigere Virkelighed, end den, vi se for Øjne.*

Og her vil Grundtvig som videnskabsmand finde nøglen til menneskegåden i hvert folk og hver tid, hos hele slægten som hos individet, for

medens det aandløse Ord kun er saa meget værdt som den Tankerække, det mere betegner end udtrykker, saa er derimod det aandfulde Ord sin egen Hovedsag, fordi Aand er dets Hovedindhold, saa dets Virkning beror ikke paa det øjeblikkelige Bifald, det skaffer en Tankerække, men paa Indtrykket og Fastheden af den Tro, det altid vækker paa Aandens Verden.³⁴

Det er årsagen til, at Steffens virkede stærkere på Grundtvig, der så godt som ikke begreb ham, end på dem, der bedre forstod hans anskuelse og tilegnede sig mere af den. Mediet var det egentlige budskab i Steffens' forelæsninger.

Grundtvigs endelige monument over Steffens er digtet i *Berlingske Tidende* den 14. marts 1845 i anledning af hans død i Berlin en måned før. Steffens er nu blevet det mundtlige ords lynildsmand, dvs. englen, der påskemorgen væltede stenen fra Jesu grav før opstandelsen.³⁵ Han sprængte »Bautasten« i Nord – fejlagtigt af Grundtvig identificeret som gravsten – og gav frit rum til store syner:

Ja, den fri, den stærke Tale
Om hvad *Haanden* griber ei,
Men hvad dog fra dybe Dale
Baner sig til Stjerner Vei:
Ordet, som af *Aanden* føres,
Skaber Syn hvor Røsten høres,
Vaagned, *Steffens!* her med dig!

Det levende mundtlige ords genopstandelse – det var Steffens' varige åndshistoriske bedrift.

Noter

1. Bidraget er en omarbejdet og udvidet version af et indlæg holdt ved en reception på Elers' Kollegium den 30. august 1996 i anledning af Johnny Kondrups udgivelse for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab af Henrich Steffens: *Indledning til filosofiske Forelæsninger*.
2. Se C. H. Kochs anmeldelse her s. 227-242.
3. Heinrich Steffens: *Was ich erlebte. Aus der Erinnerung niedergeschrieben*, Breslau, II, 1840, s. 15-17.
4. Henrich Steffens: *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, udgivet af Johnny Kondrup, 1996, s. 66. Det nette billede genbruges senere i dansk romantik, jf. Vilh. Andersen: *Danske Studier* 1893, s. 101-102, note I (som ikke udtømmer materialet); også J.G. Herder har brugt det i et efterladt digt, løseligt dateret til perioden 1762-75, »Das Lied vom Schmetterlinge«, hvor sommerfuglen i str. I tiltales »Blüthe selbst, ein fliegend Blatt« (citeret efter *Gedichte*, ved Johann Georg Müller, Stuttgart u. Tübingen, I, 1817, s. 157).
5. Steffens: *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, 1996, s. 113-114.
6. *Henrich Steffens – en mosaik*, ved Aage Jørgensen, 1977, s. 118.
7. Sammesteds s. 120.
8. Ida Falbe-Hansen: Har Grundtvig haft Forgængere paa Højskoleundervisningens Omraade? i: *Danskeren. Tidsskrift for Land og By*, VI, 1891, s. 1-22, opr. i hendes *Oehlenschlägers nordiske Digtning og andre Afhandlinger*, 1921, s. 187-201.
9. Ellen Jørgensen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, 1931 (1960), s. 209-216; *Mands Minde 1788-1838. Foredrag over det sidste halve Aarhundredes Historie, holdte 1838 af Nik.Fred.Sev. Grundtvig*, ved Svend Grundtvig, 1877, s. 54, jf. s. 548-549 samt 550. Udtrykket om kvisten opvokset af den tørre jord er måske en allusion til Kristus-profetien i Esajas 53,2.
10. Heinrich Steffens: *Was ich erlebte*, Breslau, V, 1842, s. 55.
11. Samtlige Skrifter I, Fortale (1780), i: Johannes Ewalds *Samlede Skrifter*, ved Hans Brix og V. Kuhr, III, 1916, s. 240.
12. *Mands Minde*, 1877, s. 275.
13. Laurids Engelstoft meddeler i en optegnelse af den 25. januar 1804, at Steffens har fået to studenter ved navn Seyer og Scheel til at gå fra forstanden, mens den unge Oehlenschläger er blevet halvgal af omgangen med ham (Historiske Optegnelser af Caspar Peter Rothe og Laurids Engelstoft, ved Ludvig Daae, i: *Historisk Tidsskrift*, Kristiania, 2. Rk., IV, 1884, s. 332-333).
14. *Breve fra og til Adam Oehlenschläger 1798-1809*, II, 1945, s. 32.
15. Sammesteds s. 274.
16. Heinrich Laube: *Reisenovellen*, Leipzig, 1835, citeret efter *Henrich Steffens – en mosaik*, 1977, s. 53 og 54; i Aage Jørgensens fortræffelige antologi findes også s. 127 f. et instruktivt signalement af mennesket Steffens, skrevet af Povl Eller som indledning til en Steffens-ikonografi.
17. Et eksempel er beretningen fra Povel Dons til Christian Molbech fra maj 1804, tr. ved L. Schrøder i *Danskeren. Tidsskrift for Land og By*, III, 1890, s. 13-14.

18. *Henrich Steffens – en mosaik*, 1977, s. 96.
19. E. C. Werlauff: Danske, især københavnske, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede. Efterladte Optegnelser, i: *Historisk Tidsskrift*, 4. Rk., IV, 1873-74, s. 293 (skrevet 1866).
20. *Breve fra og til Oehlenschläger 1798-1809*, III, 1945, s. 77-78, jf. den lidt ældre udtalelse om »Vittighed«, dvs. åndrigheid, som Steffens' uden tvivl stærkeste evne, en vittighed, Oehlenschläger dog mener »taber sig ligesom Veltalenheden i en Jargon og mangler Fylde, Bevægelighed og Blomstren« (sammesteds II, s. 275).
21. *Oehlenschlägers Poetiske Skrifter*, ved F.L. Liebenberg, XXIII, 1861, s. 85-86.
22. *Henrich Steffens – en mosaik*, 1977, s. 114.
23. *Breve fra og til Oehlenschläger 1798-1809*, III, 1945, s. 10.
24. F.L. Zeuthen: *Mine første 25 Aar*, 1866, citeret fra *Henrich Steffens – en mosaik*, 1977, s. 96.
25. Sammesteds s. 98.
26. Sammesteds s. 102-103.
27. *Breve fra og til Oehlenschläger 1798-1809*, II, 1945, s. 215.
28. Sammesteds s. 275.
29. *Breve fra og til Oehlenschläger 1798-1809*, III, 1945, s. 9.
30. Nik. Fred. Sev. Grundtvigs *Udvalgte Skrifter*, ved Holger Begtrup, II, 1905, s. 384.
31. *Breve fra og til Oehlenschläger 1798-1809*, I, 1945, s. 211.
32. Grundtvigs kontrolbog over Carl Steensen Leths fremskridt er udgivet af K. E. Bugge i *Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast*, I, 1968, og igen af Gustav Albeck i *N. F. S. Grundtvigs dag- og udtogshøjer*, I, 1979. To bevarede elev-afskrifter fra Schouboes Institut kan sammenholdes med Grundtvigs manuskripter, jf. William Michelsen: *Den sølsomme forvandling i N. F. S. Grundtvigs liv. Studier over tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn*, 1956, s. 46-71.
I disputatsen *Skolen for livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker*, 1965, s. 337-338, forholder K. E. Bugge sig i øvrigt skeptisk til Steffens' betydning for udviklingen af Grundtvigs pædagogiske tanker. I et der nævnt udkast til den første *Mands Minde*-forelæsning mener Grundtvig ellers, at envejsforedraget på en time eller halvanden bør afveksle med en friere form, hvorunder også tilhørerne af og til kan få et ord indført og således være med til at udvikle en bedre skoleform. Dette var, fortsætter han lidt overraskende, hvad hans frænde Steffens i sin tid forsøgte, skønt uden held, og hvad han nu selv agter at gentage: »det store Gavn, jeg høstede af hans Tiltale, der vel faldt mig saare mørk og syntes mig urimelig, men tiltalte mig dog lyslevende, det skulde trøste mig, hvis det nu ogsaa mislykkedes mig at fremkalde en ordentlig Vexel-Virkning« (*Mands Minde*, 1877, s. 512). Foregribelsen af en fiasko på netop dette punkt skulle desværre vise sig berettiget – både Steffens og Grundtvig udstrålede for stor autoritet til at kunne etablere en fri drøftelse på lige fod med de tilstedeværende.
33. *Mands Minde*, 1877, s. 274.
34. *Mands Minde*, 1877, s. 533 f.
35. *Udvalgte Skrifter*, IX, 1909, s. 46.

Inspirationskilder i Thomasine Gyllembourgs Ægtestand. Selvoplevelse og digtning

1. Indledning

Det sker vel, at de ord, der flyder fra digterens pen, har deres oprindelse alene i det digteriske sind. Men ofte, måske som langt det almindeligste, foreligger der en ydre inspirationskilde, som forfatteren selv er sig bevidst, og som det kan være spændende, vel også åndeligt givtigt, at søge at afdække.

Hos Thomasine Gyllembourg er et sådant litterært detektivarbejde ganske lønsomt, hvad det følgende skal være et eksempel på. Men eksemplet viser en anden inspirationskilde end den hidtil almindeligt formodede for det pågældende sted i forfatterskabet, ja endda artsforskellig fra denne. Og denne påvisning griber ind i opfattelsen af fru Gyllembourgs liv og også i nogen grad i vurderingen af hendes digteriske metode.

Før vi kan forklare, hvad der er tale om, er vi imidlertid nødt til kort at opridse nogle hovedpunkter fra den almindelige opfattelse af fru Gyllembourgs ungdom. En mere udførlig, men stadig kort redegørelse kan ses i efterskriftet til [6], *Ægtestand*. Derefter vil vi tilsvarende uddrage nogle hovedpunkter af selve bogen *Ægtestand*, som er den, hvor eksemplet forekommer. Lidt senere vil vi inddrage endnu et stykke litteratur.

2. Thomasines ungdom

Thomasine Gyllembourg fødtes 1773 som datter af en velhavende københavnsk borger, dispacheur Buntzen. Hun var ualmindelig velbegavet, en klog og ansvarsfuld pige, om hvem faderen sagde, at hun burde have været en dreng. Vi må renoncere på at uddybe dette kuriøse tidseksempel her, hvor vi skal koncentrere os om andre spørgsmål, blot bemærke, at hun og hendes søstre fik uanset deres køn de bedste lærere, der var at opdrive, blandt dem ingen ringere end P. A. Heiberg.

Thomasines liv tog retning mod berømmelse allerede, da hun var mindre end 15 år, idet Heiberg da anholdt om hendes hånd. De blev gift, før hun var 17. Året efter, i 1791, fødte hun sønnen Johan Ludvig.

Forstandsmennesket Heiberg, 15 år ældre end hun, havde – det er i hvert fald den gængse opfattelse – alt for lidt sans for hendes behov for ømhed og kærlighed og tog sig i det hele taget for lidt af hende, optaget som han var af sine politiske polemikker med deraf følgende retssager og bøder, dermed også af penge-sorger, da hans indtægter var beskedne. Han var translator og ansat på et notorierkontor. Hans litterære virksomhed gjorde ham kendt, men ikke velhavende. Thomasine blev henvist til at udøse sin kærlighed på sin søn, et forhold, der prægede både hende og Johan Ludvig Heiberg resten af deres liv.

I midten af 1790'erne sendte den franske republik nogle kommissærer til Dan-

mark. De blev vel modtaget af den realpolitiske udenrigsminister A. P. Bernstorff. Og som naturligt var, havde de deres gang i den frisindede P. A. Heibergs hjem såvel som i andre københavnske borgerhuse. De var her på det tidspunkt, da Robespierre faldt – vistnok til deres lettelse. Det var begavede og belevne mennesker, der forstod at kurtisere damerne på elegant og åndrig måde. Og den kloge, sprogkyndige Thomasine vakte franskmændenes beundrende opmærksomhed.

Vor kilde til viden om de her beskrevne forhold er Johanne Luise Heiberg, der i sin bog om svigerforældrene [1] udførligt omtaler tiden, hvor de franske, som var det yndede udtryk, kom hos Heibergs. I hendes beskrivelse er der nogle punkter, der er væsentlige for det følgende:

Johanne Luise Heiberg fremhæver en, Honoré Duveyrier, som hun omtaler som »en ung begavet Mand med alle de Egenskaber, der behøves for at spille en Elskers misundte Rolle«. (Duveyrier var faktisk over 40 år, så vi sporer her en antydning af manglende information hos fru Heiberg). Hun fortæller, at der udviklede sig et nært følelsesmæssigt forhold mellem Duveyrier og Thomasine.

Hun indleder sin beskrivelse af forholdet, som hun har opfattet det, således ([1] s. 25-26):

Unge elegante Mænd, som ere vante til at gjøre Lykke hos Damerne, have et skarpt Øie, et eget Instinct til at opdage, om en Hustru elsker sin Husbond, og om hun er gjenelsket af ham. Hvor dette er Tilfældet, der føle de, at der for dem ingen Blomster ere at plukke. I modsat Fald, der modstaac de ikke at prøve, hvad Lykken vil beskjære dem, og de overtage da Elskerens ledige Plads, uden at bekymre sig om, hvad Ulykke dette kan føre med sig for den Elskede og for dem selv. De tage alt paa deres lette egoistiske Skuldre og trøste sig med det Privilegium, som Mændene nu engang have erhvervet sig, at et saadant Forhold ingen Skam er for en Mand; at det derimod er en Skam for en Kvinde, lade de blive hendes Sag.

Disse ord fra fruens mesterhånd tillader ingen tvivl om, at det er en affære af en vis intensitet, der lægges op til. Af lige så stor interesse er visse dele af fortsættelsen, hvor fru Heiberg hævder, at Duveyrier var besat af en heftig lidenskab og attrå, som han ikke længere var herre over.

P. A. Heibergs rolle (if. fru Heiberg) i forbindelse med de franskes kurtisering af hans kone fremgår af nogle passager i [1], som vi vil nævne (nederst s. 26):

Saasart hun for Alvor mærkede, hvor farlig Duveyriers lidenskabelige Forelskelse kunde blive hende, sagde hun en Dag til Heiberg: »Jeg beder Dig, træk ikke disse Franske saa stærkt til Huse, der gjøres mig en Cour af Enkelte af dem, som jeg føler kunde blive farlig for min Ro.« Heiberg smiilte overmodig og stolt, idet han sagde: »Aa ikke andet, Du har Din Frihed«.

Dette citat er imidlertid ikke brugt af Thomasine selv, heller ikke i forbindelse med den senere skilsmisssag, hvorimod der her forekommer et ganske parallelt citat, men nu i forbindelse med Gyllembourg. I [1] gør udgiverne da også opmærksom på, at der kan foreligge en misforståelse ([1], 2. del: oplysninger s. 420).

Derimod er der en anden af fru Heibergs oplysninger, der utvivlsomt er rigtig, da den angives som direkte modtaget fra fru Gyllebourg selv: P. A. Heiberg blev meget stolt af at se det gode indtryk, Thomasine gjorde på de franske, og af hendes sprogkundskaber og udmærkede leven op til selskabet. Denne stolthed opfattede hun imidlertid som et udtryk mere for forfængelighed end kærlighed, og den gjorde et lidt bittert indtryk på hende ([1] s. 25).

Hvilken fare Duveyrier end har udgjort for Thomasines hjerte og hendes dyd, drev den over, da han efter nogen tid blev kaldt hjem til Frankrig. Anderledes gik det som bekendt med Fredrik Gyllebourg. Men den historie, Heibergs landsforvisning og skilsmissegangen mellem Thomasine og P. A. Heiberg behøver vi ikke at komme ind på her.

Derimod bliver vi nødt til kort at referere en del af handlingen i Thomasine Gyllebourgs roman *Ægtestand* [2].

3. Den litterære baggrund. Ægtestand

Ægtestand er utvivlsom selvbiografisk (dog, som vi skal se, næppe så meget som ofte antaget): Den blide, 23-årige Sophie er gift med den forhenværende major Lindal, nu godsejer, væsentlig ældre end hun, en udmærket mand, men travlt optaget af andet end familien, umeddelsom og lidt affejende over for hustruen og den 6-årige søn Anton, som er Sophies et og alt. Kort og godt: familien Heiberg midt i 1790-erne, i hvert fald som vi hidtil ledet af Johanne Luise Heibergs opfattelse har set den. Handlingen foregår dog omkring 1835 (bogens årstal), hvilket ses af, at Lindal, der har været i kejserlig fransk tjeneste, forlængst er kommet hjem, fordi, som han siger: helten var faldet. På artistisk vis er fru Gyllebourg tilbageholdende med at nævne denne helts navn: Det historiske gys skal ikke tages fra læseren.

Ind i dette familieliv træder nu to franskmænd – omtalt som de franske: Lindals gamle ven, grev Adalbert, og dennes danskfødte plejesøn, Carl Sardes. Det er sidstnævnte, sagen her drejer sig om. Han beskrives således ved sin indtræden i det Lindalske hus i plejefaderens følge ([2] s. 47-48):

Den unge Mand, som fulgte ham, var ved første Øiekast slet ikke egentlig smuk, men jo mere, man betragtede ham, jo mere interessant fandt man hans Udvortes; og i hans Tale, i hans Stemme, i hans Bevægelser var der noget uforklarligt Henrivende; det syntes, som om bestandig nye Straaler af noget aandeligt Skjønt udviklede sig af hans Væsen, der var en Blanding af en stor Livlighed og en beskeden Tilbageholdenhed. I hans udtryksfulde Øine laa noget Melankolsk, noget Sværmerisk og tillige noget Gjennemtrængende. Hans Bevægelser vare hurtige og raske, men dog var der Noget ved ham, der uden at være i mindste Maade sygeligt dog ligesom tydede paa, at det hemmelighedsfulde Baand, der sammenbinder Sjæl og Legeme, var fiint og let kunde bryde. Hvo som med Opmærksomhed har fulgt denne Verdens Drama, vil vist have gjort den Bemærkning, at Elskerrollen deri synes at tilkomme Mænd af dette Slags.

I historien bliver Sardes forelsket, ikke ganske uigengældt, i Sophie, belejrer hende uafsladeligt, tager hendes hånd i det skjulte, taler til hende om sin kærlighed, men forblømt, så kun hun forstår det, er samtidig åndrig og interessant, spiller på guitar og synger følsomt og mere, der passer i billedet af en elsker, der nok kan gøre indtryk på en ung, kærlighedsforsømt hustru som Sophie.

4. Formodet forbindelse mellem Duveyrier og Sardes

Nu er vi så småt i stand til at begynde at knytte forbindelsen mellem Thomasine Gyllembourgs liv som den unge madam Heiberg og hendes roman *Ægtestand*. Fru Heiberg skriver ([1] s. 26): »Jeg har altid troet, uden at ville spørge derom, at de Samtaler, som finde Sted imellem Elskeren og Fru Lindal i Novellen »Ægtestand« ere hentede af Samtalerne imellem Duveyrier og Heibergs Hustru, ligesom flere Træk i denne Novelle vist ere tagne af hendes tidligere Liv og Livsforhold«.

På trods af det forbehold, fru Heiberg her gør, har de fleste senere redegørelser for fru Gyllembourgs liv under hendes ægteskab med Heiberg ikke bare accepteret denne antagelse, men også i flere tilfælde, mere eller mindre implicit, udvidet den til, at hele Sardes-figuren er inspireret af Duveyrier. (Se Note 2 a)). I [6], efterskriftet, er denne antagelse også gjort uden andet forbehold end fru Heibergs eget. Ikke desto mindre er den, som vi vil eftervise, i hvert fald i sin udvidede form forkert og også tvivlsom i den snævrere, altså alene omfattende samtalerne (navnlig Sardes's overtalelsesforsøg). Til denne eftervisning bliver vi imidlertid nødt til at introducere endnu en person på vor lille litteraturhistoriske scene.

5. Grandmamas Bekiendelser

Hun er nu også værd at kende. Det drejer sig om Sophie Thalbitzer, forfatter til *Grandmamas Bekiendelser* [3]. Hun er født Sophie Zinn i 1774, er altså næsten jævnaldrende med Thomasine. Hendes miljø var som dennes det velhavende københavnske borgerskab. Hendes far, agent Zinn, var ligesom P. A. Heiberg revolutionsvenlig. De franske kom i huset hos Zinns – også Duveyrier. Sophie var en velbegavet, sprogkyndig pige, dertil sød og køn og som Thomasine omsværmet, ikke mindst af de franske. Hun og Thomasine var, som man kun kan finde naturligt, nære veninder. Sophie fortæller selv i [3], at hun fra et vist tidspunkt så madam Heiberg en gang om ugen ([3] s. 92). De har næppe haft mange hemmeligheder for hinanden. Og det er velkendt, og det er af betydning for det følgende, at Sophie på et bestemt punkt er forbillede for Thomasine Gyllembourgs Claudine i *To Tidsaldre*. Claudine optræder her ved en fest med trikoloren som skærft til sin kjole. Ved samme fest synger Duveyrier (nævnt i romanen og under sit eget navn) Marseillaisen med en blanding af følelse og kraft. Begge dele er modelleret over virkelige begivenheder (om end to forskellige), som Sophie Thalbitzer omtaler i [3] (s. 46 og s. 71).

Nu er vi i stand til at afdække, hvad vi tror er den vigtigste inspirationskilde til Ægtestands Sardes: I [3] fortæller Sophie Thalbitzer om en vis ung, fransk forretningsmand, Auguste Garonne, der opholdt sig i København samtidig med de franske kommissærer. Og efter beskrivelsen er Sardes, hvad meget væsentlige træk i adfærdsmønstret angår, Garonne op ad dage.

Garonne træder ind i Sophies liv på et tidspunkt, hvor hun er halvforlovet med englænderen Christmas. Denne er på et længere ophold i Ostindien. Til at begynde med er Garonne interesseret i Sophies kusine, Trine Fiedler, og har indgivet hende visse forventninger, men han retter snart sine øjne mod Sophie. Det er såmænd ingen anden end Duvetryier, der en dag kommer ind hos Sophie og fortæller med overordentlig forargelse og nærmest ude af fatning, at det jo ikke er Trine, men hende, Sophie, Garonne elsker. Sophie, skønt knyttet til Christmas, kan ikke lade være med at glædes. Affæren udvikler sig nu, idet Garonne begynder at gøre stille, men energiske tilnærmelser. Samtidig charmerer han alle med sit væsen, sit dygtige spil på flere instrumenter, derunder cithar, og sin indtagende sang.

6. Sammenligning af beskrivelser

I det følgende vil vi anføre citater fra *Grandmamas Bekiendelser* [3] og *Ægtestand* [2] med henblik på en eftervisning af, at forholdet mellem Sophie og Sardes i [2] virkelig i flere væsentlige træk er modelleret over romancen, så længe den varede, mellem Sophie og Garonne beskrevet i [3]. (Tekst i firkantede parenteser er vore anmærkninger).

For overblikket og kontrollens skyld vil vi inddеле beskrivelserne af de to kærlighedsforhold i tre naturligt afgrænsede klasser. Disse skal være:

- I: Elskerens kurmageri, forsåvidt det ikke er omfattet af nedenstående klasse II.
- II: Forsøg fra elskerens side på at overtale den elskede, derunder fra Sardes's side det fysisk voldsomme optrin, hvor han søger at tiltvinge sig elskov ved det hvide monument på Havslunde.
- III: Øvrige Beskrivelse.

For beskrivelsesdelene fra [3], resp. [2] angiver vi numre (i arabertal), således at tilsvarende beskrivelser har samme nummer. Vi vil i denne artikel holde os til sammenligning af beskrivelser hørende til I:

I A. Beskrivelser i [3].

1) [3] s. 85 (Garonne kører i vogn sammen med Sophie og hendes mor, og det er mørkt): »Jeg sad i Midten. Jeg veed ikke, om den rørende Musik havde gjort mit Hierte blødt, men jeg veed, at *Garonne* toeg min Haand, og at jeg ikke havde Kræfter til at tage den fra ham. Endelig kørte vi forbi en Lygte, og han slap den. Ved den næste Formørkelse sloeg han sin Arm om mit Liv og trykkede mig tæt til sit bankende Hierte. Lykkeligvis kom der snart en Lygte igien, og han slap mig. Da det atter blev mørkt, kyssede han den Kind, som vendte hen mod ham ...«.

2) [3] s. 96-97 (et par måneder senere på agent Zinns Fabrik på landet, dvs.

hjørnet af Gl. Kongevej og Værnedamsvej – Garonne er på et af sine hyppige besøg): »Jeg var aldrig ene med ham, men omend nok saa mange Øine bevogtede os, fandt han altid Leilighed, enten med Øiekast eller med Ord, hvis Hentydning jeg kun forstod, at bevidne mig sin Kierlighed«.

3) (Ovenstående fortsat): »Hans Bestandighed rørte mig, hans Vittighed, hans Talenter, hans Munterhed interesserte mig. Jeg elskede ham maaske uden selv at vide det«.

I B. Tilsvarende beskrivelser i [2] (anført i bogens orden, hvorved der sker numerombytning):

2) [2] s. 67-68: »Sardes fulgte undertiden Damerne paa Comedien og nød Skuespillet ved deres Side, idet han forhøiede sine Ledsagerinders Nydelse ved sin aandrige Santale, sine smagfulde Bemærkninger og de fine smaa Hentydninger, hvormed han forstod, saavel her som ved enhver Leilighed at tale forblømmet til Sophie om hendes Fortrin og om de Følelser, disse opvakte i hans Hjerter, – en Hyldest, som den beskedne Sophie kun halvvejs og med Tvivl og Frygt vovede at tilegne sig ...«.

3) [2] s. 135-136: »Han var for Exempel udtømmelig i Opfindelser, der uden Opsigt forskaffede ham den Lykke at sidde tilbords ved hendes Side, give hende Armen på Spadseretoure, kjøre med hende i en lille Cabriolet, naar det øvrige Selskab fulgte tilhest, o.s.v.«.

1) (ovenstående fortsat): »Ved disse og lignende Leiligheder vidste han ikke blot at tilhviske hende et og andet forelsket Ord, men han bestræbte sig ogsaa for at indlede smaa Fortroligheder. Han tog hendes Haand hemmelig under Bordet, han nærmede sin Fod til hendes; naar nu Sophie rødmede ...«.

Lad os nu se nærmere på sammenligningerne. Ordene er naturligvis ikke de samme, men meningslementerne er stærkt overensstemmende. Således (med numre korresponderende til ovenstående):

1) vedr. [3]: Garonne har en meget pågående form for tilnærmelse, så snart det kan ske skjult (således af mørket). Sophie er ikke, (hvad hun burde efter en moral, som hun også selv i princippet hylder), uopmuntrende, endsigende vredt afvisende.

Og 1) vedr. [2]: Sardes benytter enhver Lejlighed til at opnå fysisk kontakt i det skjulte (under bordet). Sophie bliver forlegen, men ikke rigtig vred, specielt ikke så det virker som afvisning.

2) vedr. [3]: Garonne taler til Sophie med elskovsbevidnende forblømmethed, mens hun alene forstår meningen.

Og 2) vedr. [2]: Sardes taler til damerne med fine hentydninger, som udsiger hans elskov, og som kun Sophie forstår.

3) vedr. [3]: Garonne viser en (rørende) bestandighed i sin tilbedelse.

Og 3) vedr. [2]: Sardes er udtømmelig [bestandig] i opfindelser, der kan bringe ham tæt til Sophie. (Ordene bestandig og udtømmelig giver det samme billede af utrættelighed hos elskereren).

7. Signifikans af sammenfald under I. Konklusion

Vi påstår, at det slående sammenfald, der ses på alle tre punkter, er signifikant, altså ikke en tilfældighed. Der må foreligge kommunikation: I ad gå med, at det under 1) beskrive er såre almindeligt, og vel også optræder ofte i beskrivelser. Var det alene for dette punkt, kunne man måske tro på en tilfældighed. Det gælder ikke 2) og 3) – ganske særligt ikke i kombination: det er for det første ikke hverdagskost, at en elsker magter at tale med ord, som kun den elskede forstår, og at det tilmed forekommer i beskrivelsen af en elskovsadfærd, er såre sjældent. Og hvad 3) angår, er det vel ikke ualmindeligt, at en elsker viser utrættelighed, men at han beskrives ved dette træk, ses ikke ofte.

Beskrivelsesdelene 1)-3) er for Garonnes vedkommende næsten udtømmende for hans beskrivelse under I i [3]. For Sardes's vedkommende er de i betydelig grad dækkende for billedet af ham under I (se Note I efter artiklen), men der er dog beskrivelsesdele, der ikke er omfattet, hvoraf scenen i parken [2] s. 108-112 er den væsentligste. Vi betegner den: beskrivelse I, del 4) (kort I, 4)). Vi vil her give den en kort omtale.

Ved scenen i parken er der ingen sikre tegn, der forbinder Sardes til noget bestemt forbillede, således heller ikke til Duveyrier. Scenen gør nærmest indtryk af stort set at være ren digtning. Ganske vist giver omtalen af Sardes's arm, der bag ryglænet på den lille bænk umuligt kan undgå at berøre Sophie, og navnlig passagen, hvor han slår armene om hende, »uden at hun hindrede det«, associationer til Sophie Zinns oplevelser i vognen med Garonne ([3] s. 85, jvf. 6), men forbindelsen er for spinkel til, at vi vil gøre konklusioner på grundlag af den.

De øvrige (mindre væsentlige) dele af I betegner vi I, 5). Der ses ingen tydelige inspirationskilder i bestemte detaljer, men bestandighedstrækket (jvf. 6, I A, 3) og I B 3)) er dog et tydeligt led i tegningen af Sardes-figuren også her (se Note I a), specielt punkterne 9) og 13)).

Vi vil nu uddrage følgende:

7 (1) Konklusion

a) Sardes i Ægtestand er, hvad angår I, beskrivelsesdelene 1)-3), modelleret over Sophie Zinns tilbeder Garonne.

Sardes er således *ikke* modelleret over Duveyrier, hvad de nævnte beskrivelsesdele angår (jvf. nedenstående forklaring).

b) Beskrivelsesdel I, 4) indeholder ingen træk, der peger sikkert på nogen bestemt inspirationskilde. I, 5) indeholder visse træk, der peger mod Garonne.

Forklaring til Konklusion 1 a) sidste punktum: Man kan selvfølgelig ikke udelukke, at Duveyrier også passer på Sardes her, men det ville være en absurd antagelse. Dette er en følge af, at sammenfaldet mellem Sardes og Garonne er så betydeligt, at vi har erkendt det som signifikant. Deri ligger nemlig også, at det er absurd, at der skulle være andre personer inden for forfatterens horisont, hvor sammenfaldet også forelå. Absurditeten ses tydeligt, når man tænker på, hvad

den konkret ville indebære: så skulle der altså have været to mænd (endda franskmænd) i København, der på næsten samme tid, uafhængigt af hinanden, gjorde kur på så godt som samme måde til to jævnaldrende, nære veninder – altså begge i forfatterens horisont. Det kan vi vist se bort fra.

8. Afsluttende bemærkninger

Vi har kun undersøgt beskrivelser under I. Der vil dog også under II og III være træk i [2]'s beskrivelse af Sardes, der på slående måde giver mindelser til beskrivelsen af Garonne i [3]. (Samtidig har vi grund til at tro, at fru Gyllembourg har haft lejlighed til at orientere sig grundigt i Sophie Thalbitzers memoirer).

Lighederne under III fremgår delvis af Note 1, som vi nøjjes med at henvise til.

Om II er der lidt mere at sige nu: Hele tonefaldet i Sardes's forsøg på at overtale Sophie (Lindal) og den heftige karakter af hans reaktion på afslaget, har en så oplagt parallel i Garottes frieri til Sophie Zinn, specielt hans ubeherskede skuffelse, da Sophies far nægter at give sit samtykke, at vi er overbevist om, at Sophie Thalbitzers oplevelser også her må have tjent som inspirationskilde for fru Gyllembourg. Dette er imidlertid en opdagelse med store konsekvenser. Thi ifølge fru Heiberg er det Duveyrier, der er kilden under samtalerne mellem Sardes og Sophie Lindal, altså specielt overtalelessamtalerne, med andre ord under II. Og det er absurd at tro, at begge skulle kunne virke som kilder, jvf. den afsluttende bemærkning i 7.

På den anden side er overensstemmelsen mellem Duveyrier som beskrevet af fru Heiberg i [1] (s. 25-26) og *Ægtestands* Sardes så betydelig, at Duveyrier nødvendigvis må være kilden, *vel at mærke, hvis fru Heibergs beskrivelse er rigtig*. Den tanke melder sig – alene fordi nævnte overensstemmelse synes alt for god til at være sand – om fru Heiberg ikke i virkeligheden slutter sig til Duveyriers egenskaber ved læsning af *Ægtestand* ud fra den overbevisning, som det ikke falder hende ind at tvivle på, at han er model for Sardes, i stedet for i en vis forstand omvendt. Det er ikke sikkert, at hun har været særlig velorienteret om Duveyrier og den nærmere karakter af hans forhold til Thomasine. Hun siger jo selv, at hun aldrig har villet spørge, om han virkelig – i samtalerne – er forbilledet for Sardes.

Så ikke bare spørgsmålet om *Ægtestands* kilde under II, men selve spørgsmålet om, hvordan romancen mellem Thomasine og Duveyrier egentlig forløb, har meldt sig. Ja mere end det: Hele opfattelsen af Duveyriers karakter, hidtil kun funderet på fru Heibergs beskrivelse, er bragt i tvivl. Det er ubestrideligt, at der forelå et nært venskabsforhold mellem Thomasine og Duveyrier, ja en betydelig affektion, der godt kan fortjene ordet kærlighed. Det er også sikkert ud fra foreliggende kildemateriale, at Duveyrier har ønsket lidt mere, end Thomasine for sin dyds skyld har været parat til at give ham. Men der er et langt spring fra dette til fru Heibergs beskrivelse af ham og navnlig til hendes opfattelse af hans moralske karakter, hans rolle som ubetænksom forfører. Hendes holdning til ham er så kritisk, at det er tvivlsomt, om hun yder ham retfærdighed.

En omhyggelig behandling af dette problem vil forudsætte, at personen Duveyrier, og hvad der tildrog sig under hans ophold i Danmark i 1790'erne, under-

kastes en nærmere granskning end den, vi hidtil har haft lejlighed til at foretage.

Allerede Konklusion 7 (1) og dens præmisser åbner en række mere almene spørgsmål, som ved lejlighed bør søges besvaret. Og endnu flere må forudses, når de ovenfor bebudede undersøgelser er gennemført eller bare bragt et stykke frem. De opstår navnlig på følgende tre punkter: 1. Fru Gyllembourgs forfatter-teknik. 2. Thomasine Heibergs ægteskabshistorie. Og 3. (gribende ind over de to foregående) Selvoplevelsen i Thomasine Gyllembourgs forfatterskab.

Det er naturligvis først og fremmest spørgsmålet om fru Gyllembourgs brug af modeller (specielt skjulte), der bliver aktuelt under punkt 1. I [5], s. 184 ff. påpeger Elisabeth Hude, at skjulte modeller forekommer i udstrakt grad i forfatterskabet. 7 (1) giver et nyt eksempel, som er interessant, fordi modelbrugen synes at være overordentlig gennemført (og oprindeligt godt skjult, da Sophie Thalbitzers memoirer ikke var beregnet på udgivelse, og da også først blev udgivet i 1906). Og dette indtryk af gennemførthed kan tænkes forstærket, når lighedspunkter under II og III også inddrages. Der er dog grund til at understrege, at figuren ingenlunde, selv med denne udprægede tyen til levende model, blot bliver en affotografering af denne: Den tilføres egenskaber, opdramatiseres en smule, gøres fængslende – sublimeres, så den står som en sand frugt af en digters skaben.

Punkt 2 melder sig navnlig, fordi spørgsmålet om arten af ægteskabskrisen under de franskes besøg som ovenfor forklaret er bragt frem. Det kan ikke være helt ligegyldigt, om Duveyrier var en lidenskabelig elsker, ikke herre over sit begær, som fru Heiberg formoder, eller om han som tilbøder havde et ganske andet væsen.

Ægtestand anses normalt, og sikkert med rette, som den mest selvbiografiske af fru Gyllembourgs bøger. 7 (1) viser, at den er det i noget mindre omfang end ofte antaget. Vore iagttagelser tyder på, at det selvoplevede tit har været overvurderet, og en vis omvurdering af hele forfatterskabet kan måske i den anledning være rimelig.

Noter

1. I det følgende gives et overblik over Sardes's forekomst i [2] med nummerring af beskrivelsesdelene svarende til den ovenfor brugte.

Et tilsvarende overblik gives for Garonnes forekomst i [3].

Lighedspunkter under III er markeret ved, at tilsvarende passager i de to tekster er forsynet med samme bogstav A, B, C, D eller E. Vi har sidestillet Sardes's åndrigthed med Garonnes vittighed, om man vil: vid (under A), samt Sardes's poetiske sang med Garonnes sang med legereté (under C).

Afsnittets indhold Sidetal Klasse Del

a) Sardes's forekomst i [2]:

(1) Fortællingen om Merino	30-32	III	-
(2) Introduktionen hos Lindals, se 4	47-48	III	-

(3)	Selskab hos Lindals, Sardes brændende, sværmerisk. Derefter nyt besøg, friere omgang	50-51	III	-
(4)	Selskabet hos Maltz's. Sardes redder Sophie og kommer i den syvende himmel (E)	52-66	III	-
(5)	Sardes kommer hyppigere. Han følger damerne i teateret, er åndrig (A) og taler med forblommede hentydninger	67-68	III.I	-2)
(6)	Sardes hos Annette og Sophie. Der synges romancer. Sardes spiller guitar (B) og synger poetisk (C) og forelsket (D)	68-70	I.III	5). -
(7)	Sardes i sine forældres hus	70	III	-
(8)	Der synges Trost in Thränen. Sardes løfter sine blikke mod Sophie (D)	72-73	III	-
(9)	Sardes's væsen: hver tone fra hans læber besang hende. Sophie hæver sig i egne øjne	73-75	I	5)
(10)	Sardes syg i Sverige	91-92	III	-
(11)	Sardes og Ferdinand ankommer til Havslunde	97	III	-
(12)	Scenen i parken	108-112	I	4)
(13)	Sardes får præmien – ser mod Sophie	124	I	5)
(14)	Sardes går ved Sophies side	127	I	5)
(15)	Sardes er udtømmelig (i visse opfindelser). Han gør tilnærmelser i det skjulte	135-136	I	3),1)
(16)	Sardes's store overtalelsestale, aftalen om bøgerne	139-144	II	-
(17)	Scenen ved det hvide monument. Sophies kærlighed kølnes	184-189	II	-
(18)	Sardes og Ferdinand rider sammen i regnen	190-192	III	-
(19)	Sardes og Ferdinand på skibet	197	III	-
b) Garonnes forekomst i [3]:				
(1)	Trine elsker Garonne, som er ung, vittig, god på fløjte og letsindig og gør kur til alle. Han læser højt for Trine af Rousseaus »La nouvelle Heloïse«	29-30	III	-
(2)	Garonne er rejst til Sct. Petersborg	33	III	-
(3)	Garonne omtales i forbindelse med Trines følelser og et brev	41-42	III	-
(4)	Sophie fortæller Duveyrier om Trines sukken efter Garonne	54-55	III	-
(5)	Duveyrier fortæller Sophie, at det er hende, Garonne elsker (se 5)	58-59	III	-
(6)	Garonne udviser munter vittighed (A) og synger med legereté (C)	60	III	-
(7)	Garonne er til musikften hos Zinns. Han ignorerer Trine, og Duveyrier er forarget. Garonne synger duet med Sophie med det mest	61-63	III	-

levende udtryk og med (alt for) megen expression (D)

(8)	Garonne er uundværlig ved koncerterne. Han introducerer sin spanske cithar (B)	65-67	III	-
(9)	Garonne sender Sophie gave med uunderskrevet brev. Han afsløres ved skriften (af Erichsen)	82-83	III	-
(10)	Hanne Heinrichs kærlighed til Garonne omtales	84	III	-
(11)	Garonne kører med Sophie i vognen. (Sophies anger)	85-86	I	1)
(12)	Garonne er syg. Han sender en fortvivlet kærlighedsbillet	87	I	5)
(13)	Garonne dukker op igen (på fabrikken på landet)	95	III	-
(14)	Garonne gør kur til Sophie med ord, som kun hun forstår, og med en bestandighed, der rører Sophie	96-97	I	2),3)
(15)	Garonne danser med Sophie. De spiser ved bordet. Han føler sin kærlighed gengældt og kommer »au comble de bonheur« (E)	99-102	III.I	-.5)
(16)	Garottes frieri	102-103	I	5)
(17)	Frieriet afslås. Garonne tager ulykkeligt Sophie i sine arme og trygler hende om at gå med sig til faderen	104	II	-
(18)	Garottes fortvivlede og ubeherskede breve. Sophies kærlighed kølnes	105-110	II	-
			og tillægget	

2. a) I [4] omtaler Billeskov Jansen Sardes som et portræt af Duveyrier. Skønt dette ifølge nærværende artikel er mere eller mindre uholdbart, bliver Billeskov Jansens hovedpointe dog snarere bekræftet end afkræftet, hvad man vil se, når man har læst artiklen – se da b).

b) Billeskov Jansens påstand i [4] s. 18 er, at når fru Gyllembourg lader fru Lindal modstå Sardes, er det, fordi hun har Duveyrier i tankerne, ikke Gyllembourg. Men det er vel at mærke dette sidste, der er hovedpointen, og det er således ikke afgørende for, at det går an at give Sardes løbepas, at det just er Duveyrier, der menes at være forbilledet, derimod, at det ikke er Gyllembourg. Denne pointe står jo betydeligt stærkere, når man ved, at modellen for Sardes ikke engang er Duveyrier, der jo trods alt stod Thomasine nær, men derimod den hende fuldkommen uvedkommende Garonne, der nok har kunnet inspirere hende digterisk, men personligt må have ladet hende uanfægtet.

Litteratur

- [1]: Johanne Luise Heiberg: *Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg*. En Beretning støttet på efterlavede Breve. Fjerde gennemsete Udgave med Til-

- læg og Oplysninger ved Aage Friis og Just Rahbek. København 1947. Gyldendal.
- [2]: *Nye Fortællinger af Forfatteren til »En Hverdags-Historie«*. Udgivne af Johan Ludvig Heiberg. Første Bind: Ægtestand. En Episode. [Referencen vedrører første fortælling]. Kjöbenhavn. Paa Universitets-Boghandler Reitzels Forlag, trykt hos J. D. Qvist, Bog- og Nodetrykker. 1835.
- [3]: [Sophie Thalbitzers memoirer]: *Memoirer og Breve* udgivne af Julius Clausen og P. Fr. Rist. IV – Grandmamas Bekiendelser. København 1906. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- [4]: J. F. Billeskov Jansen: *Thomasine Gyllembourg. Et Mindeportræt*. København 1977. Forlaget GÆA.
- [5]: Elisabeth Hude: *Thomasine Gyllembourg og hverdagshistorierne*. København 1951. Rosenkilde og Bagger.
- [6]: Thomasine Gyllembourg: *Ægtestand* – udgivet, redigeret og bearbejdet og med forord og efterskrift af Sten Hansen. Hørsholm 1996. Sten Hansen Forlag.

Sten Hansen

Anmeldelser

John Kousgård Sørensen: Danske sø- og ånavne VIII. Tilføjelser. Analyser. Registre. Kbh. 1996. C. A. Reitzels forlag. 637 s. 500 kr.

Med udgivelsen i 1996 af Danske sø- og ånavne (herefter DSÅ) bind 8 afsluttede John Kousgård Sørensen otteogtyve års udgiverarbejde inden for den danske hydronymi. Som forskningsprojekt var det et fyrré år langt forløb, som hermed bragtes til ende.

I det første bind af DSÅ fra 1968 kan man på siderne 18-31 orientere sig om planen for arbejdet, og man kan i dag 3.356 sider senere konstatere, at planen er ført igennem på den forudsete måde. Og her tænkes ikke på planen som en alfabetisk køreplan, men på hele rammen for afgrænsning, fremdragning af materiale, præsentation, tolkning og analyse. Man skal kende sit fag og sit stof meget godt for at kunne sætte en arbejds- og udgivelsesplan sammen, der skal kunne holde fra man begynder i den ene ende, til man i den anden ende sætter punktum for den sidste analyse. Men det er til overmål lykkedes. Et meget helstøbt arbejde har set dagens lys.

Værkets geografiske afgrænsning ligger i titlens »danske« i betydningen 'som er af dansk oprindelse'. En sproglig afgrænsning som medfører, at navnestoffet rækker langt ud over de nuværende grænser for staten Danmark. Medtaget er således navnestof fra Sydslesvig, Danelagen, Normandiet og Skåne. Afgrænsningen er sympatisk ved at bygge på det sproglige kriterium frem for det nationalstatslige, men den rummer også sine problemer ved at bevæge sig ind i sproglige blandingsområder, hvor lån og afsmitning mellem konkurrerende sprog kan indgå i uhyggeligt spegede blandinger. Først og fremmest betyder afgrænsningen dog, at navnestoffet fra Sydslesvig og Skåne er med i fuldt omfang. En indlysende nødvendighed når man vil dække det sproglige felt »dansk«, endda med en vis overvægt på ældre forhold, men en nødvendighed som mange undersøgelser viger uden om, enten af politisk korrekthed eller bekvemmelighed (kildeadgang m.v.). Men mer vil jo have mer, og i DSÅ-sammenhæng undrer man sig derfor noget over, at området øst for Sundet er begrænset til Skåne. Intet ord om Halland og Blekinge, der jo før fredsslutningerne i 1600-tallets midte også hørte til kongeriget Danmark og havde gjort det lige så langt tilbage i tiden, som der er mening i at tale om nationalstater som Danmark og Sverige. Svensk og dansk er som sprog skiltes ad netop som en følge af nationalstatsdannelsen omkring tros- og magtcentre i de to lande. Grænsen mellem dansk og svensk må derfor gå langs den nationale grænse, kendt i al fald fra midten af 1000-tallet. Udeladelsen af navnene fra Halland og Blekinge er uberettiget og beklagelig. Til gengæld kunne nok en del skånske navne, der kun kendes fra engang hen i 1800-tallet, gerne have været forbigået. Deres medtagelse kan i mange tilfælde ikke skyldes, at de

kan anses for at gå tilbage til før Roskildefreden, for så ville de have vist sig tidligere i kildematerialet. Deres medtagelse må skyldes antagelsen af skånsk som en dansk dialekt endnu i 1800-tallet. Måske en korrekt bedømmelse, men i så fald en dansk dialekt med et svensk skriftsprog.

DSÅ konstaterer i sit sidste bind, at der er behandlet navne på i alt 16.175 enheder fordelt på ca. 6.530 forskellige navne – der er jo mange Lerbæk'er og Langesø'er. Men tallet kunne have været langt større, hvis der ikke fra begyndelsen var blevet lagt en udeladelsesstrategi. Strategien går ud på, at visse yngre navne trods alt har mindre interesse. Det gælder eftermiddelalderligt overleverede navne af typen stednavn + artsled (Tulstrup Å, Lyngby Sø), navne med retningsangivende forled + artsled (Østerbæk osv.), gammel, ny, stor, lille + artsled, artsled alene (Bækken, Mølleåen) og moderne personnavn + artsled (Poulsens Rende). Man medgiver gerne udgiveren ret til den slags perspektivforkortninger, og da det afsluttende bind 8's analysedel er behageligt fri for procentitis, søjlediagrammer og andre former for enumerativ onomastik, skævvrids værket ikke af dette fravær. Alligevel er det tankevækkende at se, at det i registret er blevet til ikke mindre end fire henvisninger til et ikke-medtaget navn som Lyngby Sø. Det siger, som vi skal se, noget om de danske vanddrags navneskik.

Så udspiller sig da over syv bind gennemgangen fra A til Å af de danske sø- og ånavne, og som allerede forudset i arbejdsplanen i bind 1 suppleres og korrigeres indholdet i disse syv bind med rettelser og tilføjelser i bind 8. I alt 180 sider, i sig selv egentlig et helt bind. Til gengæld må man ikke glemme, at de syv hovedbind er forsynet med en hel række ikke-navne. En velanbragt forskningsstrategisk service der – i petit – afargumenterer tilsyneladende eller tidligere antagne sø- og ånavne.

Nytten af det fremlagte, gennemanalyserede materiale (og det der afvises) kan vanskeligt vurderes højt nok, og dog har man alligevel gennem udgivelsesforløbet med glad og stigende forventning set frem til analysedelen i bind 8. Ikke mindst skærpet af den løbende forskningsdebat inden for nordisk og germansk hydronymi. Forventningens glæde skuffes ikke.

Analyserne er struktureret i fire hovedkapitler benævnt *Materialet, Dannelsesprocessen, Alder og Udvikling*. Man aner allerede her og bliver bekræftet ved mange henvisninger i fremstillingens løb, at både disposition og grundholdning til materialet skatter til Stednavneforskning 1, som John Kousgård Sørensen udgav sammen med Vibeke Christensen (Dalberg) i 1972. Ja, egentlig er vel Stednavneforskning 1 en første gennemspilning af de temaer, som anslås i indholdsplanen på siderne 18-19 i bind 1.

Betrager man denne indholdsplan, er det klart, at John Kousgård Sørensen har foretaget redaktionelle ommøbleringer. Det kronologisk orienterede afsnit er delt op i *Alder og Udvikling*, og det topografisk orienterede afsnit om forskelle i de forskellige områders hydronymi er ikke gennemført. Den lovede redegørelse for lydskrift må man også lede forgæves efter, og man skal være lidt af en stifter for at finde frem til DSÅ's eneste, meget summariske oversigt forrest i bind 4. Til gengæld får man i bind 8 meget andet, som ikke umiddelbart er stillet i udsigt. Jeg fremhæver den gode oversigt over hydronymiens udforskning på germansk område (s. 198-204). Det er påfaldende så forskelligt der i vore omgivende lande er lagt vægt på enten udforskning af sønavne eller af ånavne. DSÅ har vænnet en

dansk bruger til at betragte sø- og ånavne som to alen af ét stykke, men her tvinges man til at gennemtænke nødvendigheden af denne kobling. Berettigelsen under overbegrebet vanddrag er indlysende, men at der er forskelle fremgår faktisk flere steder af analyserne. Mærk f.eks. konstateringen af, at sammenligningsnavne (Brillerne, Smørhullet osv.) så godt som udelukkende vedrører søer (s. 218). Men koblingen giver også anledning til overvejelser i den modsatte retning, dvs. udsøndringen af sø- og ånavne over for andet navnestof. Det er en gammel indsigts, som også kommer frem mange steder i DSÅ, at der er et nært forhold til gruppen af ældre ønavne. Fortjenstfuldt nævner bind 8 også (s. 441) Gudmund Schüttes idéer fra begyndelsen af århundredet om et sæt af gamle, usammensatte navne på en række prominente træk i (kultur)landskabet. Temaet udvikles i bind 8 ganske vist kun som et led i en dateringshistorik, men netop DSÅ's tilvejebringelse af et stort gammelt navnemateriale aktualiserer genåbningen af dette perspektiv. Eller sagt på en anden måde: når de mennesker som levede her for f.eks. 2000 år siden havde et så veludviklet system af navne til deres søer og åer, så må de jo også have haft (tilsvarende?) navne på en række andre genstande i deres omgivelser, og med de analysemetoder som nu, bl.a. takket være DSÅ, står til rådighed, vil der være god mening i at afsøge det danske navnestof ud fra dette perspektiv.

Den analysemetode, som DSÅ i særlig grad indlægger sig fortjeneste ved, er den såkaldte navnekompleksmetode. Udtænkt for godt 100 år siden af den indsigtsfulde nordmand Oluf Rygh, men egentlig først nu med metodisk fylde udviklet i DSÅ. I al sin enkelthed bygger den på, at et fælles element, in casu søens eller åens navn, indgår i flere, topografisk ikke indbyrdes sammenhørende navne ved det pågældende vanddrag. Når Vejstrup Å, tidligere Sortebæk, langs sit løb berøres af Sortebro, Sortemose og Sortebjerg, er det berettiget at etablere et oprindeligt navn *Sorte (< Swarta) for vandløbet (s. 209). Eksemplet demonstrerer tillige et andet analysegreb, nemlig *efterledskompatibilitet* (af bind 8 s. 207 ved en uheldig fejltagelse to gange skrevet -kompatibilitet). Termen er vist DSÅ's, men skatter til computersproget. Som navneterm er den ikke vellykket her, al den stund kompatibilitet betyder 'forenelighed', mens det der ønskes udtrykt i virkeligheden er begrebet 'forkærlighed' eller 'præference'. Iagttagelsen er den enkle, at artsled som f.eks. *bro* og *vad* i særlig grad vil kunne forventes sammensat med et navn (eller ord) for det vandløb, som passagen gælder. På samme måde bør ord for munding, dalstrøg, brink og bred holdes under særlig observation for mulige hydrynymforled.

Næsten 200 sider fylder analyserne af navnenes tilkomst. *Dannelsesprocessen* kaldet. Omfanget betinges for en stor del af, at det er i dette kapitel de enkelte artsled præsenteres. Men det er også her de mere vanskeligt tilgængelige afledninger (Hyrning, Fundul, Yxna, Asund osv.) får deres hovedbehandling (s. 222-240). Afledningsendelserne gennemgås alfabetisk (baseret på deres gammeldanske fremtrædelsesform), og der gøres rede for, om afledningsbasen er nominal (substantivisk eller adjektivisk) eller verbal. Der er nedlagt meget analysearbejde og megen indsigt i dette kapitel, og selv om det opstillingspædagogisk ikke tager førstehænde, formidler det trods alt sit svære stof på en forståelig måde. At afsnittet måske savner en sidste hånd, ser jeg også deraf, at s. 223 advokerer for termen *kombineret derivat* (»mindre heldigt kaldet sekundært«), hvorefter man i re-

sten af fremstillingen kun finder ordet *sekundær* i den sammenhæng. Jeg er også to steder i fremstillingen stødt på blinde henvisninger (1.a. beta og gamma, s. 224) og (1) eller 2)a, s. 235), som tyder på, at afsnittet har haft et væsentligt andet forstadium. Det er derimod et led i bindets overordnede disposition, at betydningsbestemmelsen er holdt adskilt fra ord/elementbestemmelsen, og at afledningselementernes »betydning« derfor først præsenteres på side 365f. Gåseøjnene om »betydning« forklares umiddelbart i teksten: afledningselementer har ikke leksikalsk men kun funktionel betydning gennem den klassifikation de tilfører afledningsdannelsen. De to sider, fremstillingen fylder, er en god systematisering af det vanskelige og kontursvage stof.

Det er også et godt led i den overordnede disposition, at den meget detaljerede opdeling i præsentationen af ord- og elementinventaret modsvares af den navnesemantiske gennemgang, hvor ældgamle afledningsbaser ses i samspil med moderne låncord som f.eks. *mølle* og *te*. Navnesemantik er betegnelsen for bestemmelsen af den betydning, det enkelte navns elementer sammenlagt etablerer. Den navnesemantiske analyse er et forsøg på at forstå ikke blot navnenes ordinventar, men også den intention, der realiseredes ved navnets dannelse. Kravet om at søge en sådan analyse gennemført er med inspiratorisk effekt fremført af den finske navneforsker Kurt Zilliacus siden 1960'erne. Med dette udgangspunkt analyseres vanddragenes navne derpå ud fra navnenes angivelse af egenskab, funktion og relation, og som eksempel på analysens pedantiske omhu kan nævnes, at egenskabsbeskrivelsens første afsnit indledes med, at »vandets natur har kunnet påvirke alle fem sanser«, hvorefter lys, lyd, temperatur, smag og lugt eksemplificeres som navngivningsmotiv (temperatur f.eks. med navne som Skollebæk, Koldedam, Frosnebæk, Warmi, Lumsø). Den navnesemantiske analyse kan betragtes som en slags efterbehandling, en systematiseret ordanalyse, der i vore dage endnu står i sin metodiske vorden, eftersom det fortsat er meget usikkert, om man effektivt kan indsnævre muligheden for betydningsrelationer mellem sammensætningsled af bestemte betydningsindhold i længst fossilerede komposita. Pessimister mener nej, men forsøget er gjort, og det skal gøres, også selv om det kun er på niveauet: bedste skøn.

Et særligt led i dannelsesprocessen er helliget analogi i navngivningen, og her ved forstås forskellige former for påvirkning af det enkelte navns form og indhold udgået fra allerede eksisterende navne. Mest radikal og klarest er den situation, hvor et helt navn overføres fra lokalitet A til lokalitet B; f.eks. søen Storbält i Skåne, der udgør en såkaldt konnotationsbetinget opkaldelse. Mere diffus er den realiabetingede opkaldelse, men i fremstillingen langt mere interessant, fordi den så klart demonstrerer det dilemma, der opstår, når en navngivningsgrund er baseret *både* på en beskaffenhed ved den enkelte lokalitet og på et allerede eksisterende navneforråd, her som ofte i nyere tid omtalt som navngiverens onomastikon. Fremstillingen omsætter forskning på svensk og navnlig finsk hold til dansk navnestof og udgangspunktet har været en konstatering af, hvad man kan kalde overrepræsentation af bestemte navne eller navneled i bestemte områder. Får Klarbæk i Nordskåne udelukkende dette navn, fordi den er klar, eller udelukkende fordi der er en berømt Klarbæk i nærheden, eller fordi der allerede er seks andre Klarbæk i området, eller indgår disse og unævnte momenter i en uheldig blanding?

I kapitlet om dannelsesprocessen kommer den analogiske navngivning efter afsnittet om navnesemantik, og det er nok ingen tilfældighed. Men den navnesemantiske analyse burde stå som afslutning for analysen af en hvilken som helst form for navnegenese. Det hævdes da også indledningsvis i afsnittet om navnesemantik (s. 367), at metaforiske og metonymiske navne som Dejtruget og Kvindvad har relevans i den navnesemantiske analyse, fordi de betyder '(søen) som har form som et dejtrug' og '(åen) med vadedstedet Kvindvad' (parenteserne er udgiverens, de burde stryges). På samme måde betyder Storbält om en sø i Skåne 'søen som ligner Storebælt' eller 'søen som netop ikke ligner Storebælt' eller 'søen som er større end søen Lillabält' eller noget helt fjerde eller femte. Og Klarbæk har jo også, hvor usikker analysen end bliver, et semantisk indhold at stå til regnskab for.

Når den navnesemantiske analyse ikke, så vidt jeg kan se, praktiseres over for den analogisk bestemte navngivning, hænger det muligvis nok sammen med, at navnene heller ikke underkastes nogen stilistisk vurdering. Ganske vist er begreberne metonym og metafor hentet fra den klassiske stilistik, men derved bliver det også. Navneforskningen er alt for tilbøjelig til at betragte al navngivning som sagprosa og stilistikken som en disciplin, der kun har interesse for skønlitteraturen.

Alder og datering har spillet en fundamental rolle i hele den germanske beskæftigelse med hydronymer. Forestillingen om de europæiske vanddragsnavnes fællesskab baseret på en tilblivelse i før-særsproglig, protovestindoeuropæisk tid var den tyske forsker Hans Krahes udgangspunkt, fremsat 1950, og det initierende parameter for al senere forskning inden for hydronymi, DSA ikke undtaget. Årstal har det af gode grunde været småt med, så man bliver derfor opstemt, når man allerede på første side i alderskapitlet (s. 402) møder en så konkret bestemmelse som »mere end 3000 år«. Hurtigt føres man dog videre til absolut og relativ datering og med denne indgang over i hele det sæt af sproglige og ikke-sproglige dateringskriterier, som Stednavneforskning I med stor pædagogik har fremstillet, og som nu gennemspilles med et nyt materiale med fornyet virtuositet og med en af de oprindelige virtuoser ved instrumentet.

Mens denne del af alderskapitlet således afstemmer et forholdsvis yngre materiale ved hjælp af nogle kendte greb, spændes interessen frem mod det afsluttede afsnit om de ældre hydronymers alder. Med forbilledlig klarhed grupperes her inden for sprogperioderne før-indoeuropæisk, indoeuropæisk, germansk og fællesnordisk, hvilke navne der kan antages at høre til de pågældende perioder. Der tages mange forbehold, men alligevel er det et klart og modigt bud.

Et kort afsluttende kapitel er benævnt *Udvikling*. Det beskæftiger sig med ændringer i de bestående navne som ikke er betinget af generelle lydudviklinger i sproget. Ændringerne indvarsles under hovedtermen *navneskifte* som en bevægelse mellem genetisk sammenhængende navne eller som en bevægelse mellem ubeslægtede størrelser. Den noget kryptiske terminologi prøver vist nok på at forene udsigten i den oprindelige arbejdsplan (partielt navneskifte, regulært navneskifte) med den præciserende forskning, Vibeke Dalberg i mellemtiden har tilført området (Stednavneændringer og funktionalitet. Kbh. 1991). De genetisk sammenhængende navneskifter er da enten de udvidende typer: reciprokering (Rørdam > Lille Rørdam) og epexegese (Fure > Furesø), eller den indskrænkende ty-

pe: ellipse (Bildsø > Søen, Gelstofå > Gelså, Ulkesjön > Ulken). En særlig interesse knytter sig imidlertid til de to grupper, der betegnes henholdsvis *Ikke-analogisk bestemt navneskifte uden genetisk sammenhæng mellem navnene* og *Navneskifte med indirekte genetisk sammenhæng mellem navnene*. Den første type dækker f.eks. Far > Ribe Å og Giofn > I.ejre Å, den anden type dækker tilkomsten af navne som Gurre Sø, der antages navngivet efter byen Gurre, der igen bærer søens oprindelige navn (heraf rubrikkens »indirekte«). Den første type implicerer også det tidligere nævnte Lyngby Sø, selv om noget ældre navn her ikke har kunnet opstilles. Den særlige interesse ved disse to ændringstyper ligger i, at det er disse som i eminent grad har fjernet den nudanske hydronymi fra sine nære slægtninge i de øvrige germanske sprog. John Kousgård Sørensen konstaterer nøgternt i det følgende afsnit, *Motiver for navneskifter*, at mens vi nok har ønavne af typen Fur, Fyn og Falster, har vi ikke længere sø- og ånavne, som svarer hertil og til vore naboers Vänern, Nissan, Mjøsen, Glommen, Severn, Dee, Rhinen, Weser osv. »En plausibel forklaring på denne geografiske diskrepans er endnu ikke fremsat« (s. 472). Den middelalderlige overlevering afslører enkelte rester af et fælles system (Guden, Suse, Kækla), men muligheden for sammensat gammelt hydronym må som sådan siges allerede da at være borte. Vi ved ikke, hvad der er sket, men resultatet er klart. Der udvikles i dansk en konvention som indebærer, at hydronymer altid har artsled. Vi ved heller ikke præcis, hvornår denne udvikling finder sted, men relikterne i middelalderen og fraværet i vore nabolande peger klart på tidlig særdansk tid (omkring år 1000), og hvis byer som f.eks. Skjern, Gurre og Vork er ældre end det, og det er de nok, så rejser sig alligevel, trods Vibeke Dalbergs skarpsindige argumentation, spørgsmålet, om det ikke er en homonymikonflikt mellem vand og by, som byboerne har løst ved at give den oprindelige navnebærer et epexegetisk artsled. Ikke fordi vand og by ikke kunne have samme navn (mærk f.eks. Nivå og Holbæk), men fordi konventionen ikke længere tillod vanddraget at være artsubenævnt i fornen. Spørgsmålet er således stadig: Hvad kaldte indbyggerne i Skjern Skjern Å, den dag de be-
dyndte at kalde Skjern Skjern?

Vort land har for stedse mistet sø- og ånavne, som kan hamle op med Vänern, Glommen og Rhinen. Det ligger måske også i vores nutidige selvopfattelse, at vores søer og åer forresten heller ikke kan leve op til den slags prominente navne. Til gengæld har Danmark nu fået gengivet sin gamle og nye hydronymi i en form, som vil sætte målet for vore nabosprogområder i meget lang tid fremover.

Bent Jørgensen

Knud Sørensen: Engelsk i dansk. Er det et must? Munksgaards Sprogserie 1995. 284 s. 198 kr.

Forgængerer for denne bog er Knud Sørensens »Engelske lån i dansk«, udgivet 1973 som nr. 8 af Dansk Sprognævns skrifter.

I den nye bog er stoffet naturligvis suppleret med nyere eksempelmateriale. Afsnittene om ortografi, udtale og morfologi er forkortet mærkbart. Til gengæld er afsnittet om betydningsområder udvidet til et stort slutkapitel. »Engelsk i

dansk« er blevet en lidt mere populær bog end sin forgænger, og den vil kunne læses af interesserede uden særlige lingvistiske forudsætninger.

Kapitel 1, indledningen, er et overblik over hele bogens indhold. Det er på et par og tyve sider og vil kunne fungere selvstændigt for læsere som ikke ønsker at læse hele fremstillingen.

Kapitel 2 handler om ortografi, udtale og om ældre lån.

Mindst gøres der ud af stavningen af de engelske ord i dansk, hvad der er ganske naturligt for så vidt som hovedreglen er at vi beholder den engelske stavemåde.

Lidt mere plads får udtalen, men det er »Engelske lån i dansk« man skal gå til for at få den detaljerede redegørelse for efter hvilke regler de engelske ord i dansk udtales. Det ser ud til at danskere gennemgående overfører danske trykregler til de engelske ord, mens det kun er meget tilpassede ord som får stød: *gear, golf, smart, nonsens* osv. I dette afsnit er der en vis uklarhed når forfatteren oplyser at den og den stavform forekommer: er det usus der refereres, eller er det Retskrivningsordbogen, og når det er det sidste, er RO da i overensstemmelse med usus?

Afsnittet om morfologi gennemgår materialet ordklasse for ordklasse. Hovedreglen er at de engelske ord må tilpasse sig dansk bøjning, således dog at de fleste adjektiver er ubøjede (*et taxefreet indkøb) og visse ord kan have engelsk pluralis-s: *jobs* – en form som RO i øvrigt fordømmer.

For at et fremmed substantiv skal kunne fungere i dansk syntaks, skal det have tildelt et genus. Knud Sørensens redegørelse for dette (p. 43-44) lider af den mangel at han ikke nævner at et substantiv altovervejende bliver fælleskøn. Det er kun de neutrale substantiver der behøver en forklaring.

Lidt overraskende slutter kapitlet med nogle sider om ældre lån. Begrundelsen er at de tidlige lån er kommet ind i sproget i en periode hvor kendskabet til engelsk var ringe. Derfor er mange af disse ord i langt højere grad end de moderne lån tilpasset dansk udtale og stavning: *klub, kiks, koks, splejse, ansjos, sjal* osv.

Kapitel 3 er en detaljeret gennemgang af de forskellige låncordstyper. Det skal her bemærkes at Knud Sørensen bruger termerne *lån* og *låneord* i den engelske betydning af *loan (word)*, ikke i den traditionelle danske betydning.

Ifølge Knud Sørensens materiale udgør de direkte lån fra engelsk (fx *cash, stress, lynche*) mere end dobbelt så mange som oversættelseslånene (fx *nedtælling, troværdighedskløft, dåselatter*). Dette stemmer ikke med Pia Riber Petersens grundige dokumentation i »Nye ord i dansk« (1984, p. 605-10). Hun kommer til at forholdet stort set er *fifty-fifty*. Denne interessante uoverensstemmelse burde nok have været diskuteret.

I øvrigt behandler Knud Sørensen ikke tallene for engelske ord i løbende tekst. Det har i andre undersøgelser vist sig at der i avistekster er 1½-2% engelske ord. Dette tal er langt, meget langt, lavere end tallet for græske, latinske og franske ord – for slet ikke at tale om tyske. Sådanne tal er ikke bare interessante, men væsentlige, når man skal vurdere den engelske påvirkning af dansk.

Kapitlet definerer og eksemplificerer typerne af lån: direkte lån og oversættel-

seslån, hybrider, betydningslån. Det der ud over det omfattende eksempelmateriale først og fremmest er nyt i fremstillingen, er påvisningen af forskellige former for »skæv« påvirkning, dvs. tilfælde hvor det engelske lån i dansk ikke helt svarer til sin engelske oprindelse. Det kan være fordi ordet bruges i en helt anden betydning i dansk (*speaker, flirt, plaid*); et ord kan få en delvis uengelsk form (*choker, cd'er, pc'er, aircondition*); eller der konstrueres engelske ord som kun eksisterer i dansk (*longjohn, stationcar, cottoncoat*). Interessant er også påvisningen af at visse gamle fremmedord i dansk kan ændres i retning af engelsk form: *kollabere* > *kollapse*, *dosis* > *dose*, *visum* > *visa* osv.

Knud Sørensen har naturligvis mange gode eksempler på fejlversættelser, men han anlægger et nærmest positivt syn på dem: »Hvad der strengt taget er en fejlversættelse, kan fra en anden vinkel betragtes som en potentiel begyndelse til en ny sprogbrug« (p. 83). Også fejlene er vidnesbyrd om sprogets vitalitet.

Kapitel 4 handler om idiomer og ordsprog, og stoffet er nyt i forhold til »Engelske lån i dansk«.

Den ikke specielt engelskkyndige som læser Knud Sørensen's fremstilling af betydningslånene, bliver gang på gang overrasket over hvilke uskyldigt udseende ord der stammer fra engelsk. Lige så overrasket bliver man over mængden af indlånte idiomer: *kysten er klar, få kolde fødder, rasle med sablen, få en kold skulder, male byen rød* osv.

Inddelingen er baseret på emneområder, fx *held og lykke, modløshed, aggressivitet, fejl og glemsomhed*. Men derefter kommer en inddeling efter sproglige kriterier. Adjektiv + substantiv (*dødt løb*), substantiv + præpositionsforbindelse (*et skelet i skabet*), substantiv i genitiv + substantiv (*købers marked*).

Kapitlet slutter med et kortere afsnit om engelske ordsprog i dansk, både de gamle og veletablerede (*tid er penge*) og nyoptagne, hvoraf en del nok nærmest er engangsføremster (*den der betaler musikanterne, vil også bestemme melodien*).

Kapitel 5 handler om syntaktisk påvirkning, og Knud Sørensen indleder med nogle særdeles sympatiske forbehold. Spørgsmålet er nemlig om der overhovedet kan påvises syntaktisk påvirkning fra engelsk på samme måde som der er påvirkning af ordforrådet.

Det forholder sig snarere sådan at engelsk syntaks kan virke forstærkende på konstruktioner som i forvejen findes i dansk. Det er fx sikkert at konstruktionen med anafor før det substantiv den henviser til, er blevet ret almindelig: *da han kom hjem, fandt Ole et brev fra kommunen*. Men som påvist af Allan Karker (Mål & Mæle 14. årg. nr. 1-2) kan konstruktionen spores langt over 100 år tilbage, altså til en tid uden engelsk indflydelse af nogen betydning. Det er imidlertid meget sandsynligt at engelsk i vor tid kan have medvirket til at gøre konstruktionen mere almindelig.

Det samme gælder »animismen«: *de senere år har set enkelte forsøg...*, og det gælder den før i tiden meget diskuterede passivkonstruktion *jeg blev fortalt at der var problemer*. Heller ikke typerne *fantastiske Ole Olsen* og *en modvillig John Major* er nye i dansk. Og naturligvis er brugen af *du* i betydningen 'man' taget voldsomt til under engelsk indflydelse, men noget nyt er det ikke.

Bedre kunne man måske forestille sig en direkte syntaktisk påvirkning i konstruktioner som *det må være op til den socialdemokratiske gruppe at vurdere, hvilken lære skal drages af sagen*, hvor det formelle subjekt *der* ifølge Knud Sørensen kan være bortfaldet efter engelsk mønster. Men Knud Sørensen synes at have overset at der inden for den sidste halve snes år er kommet en generel tendens til at spørgende *hv*-ledsætninger får form som helsætningsspørgsmål: *vi må have at vide hvornår kommer han*. Det er altså ikke noget der bare drejer som om *der*, og at vi skulle have fået en påvirkning af selve ledstillingen fra engelsk, er ikke sandsynligt.

Kapitel 4 nævner forskellige sikre engelske påvirkninger, men det er altsammen noget der gælder enkeltord eller kollokationer, og der er derfor ikke tale om syntaktisk påvirkning. Som når *sælge* bruges intransitivt (*bogen sælger godt*), *gro* bruges transitivt (*gro et skæg*), eller visse verber mister deres reflexive objekt (*gruppen vil nu koncentrere om pladeindspilninger*). Helt sikker engelsk påvirkning, men efter min mening ikke syntaks.

Kapitel 6, bogens sidste, er en oversigt over hvilke emne- og betydningsområder der er mest præget af engelsk påvirkning, svarende til afsnittene om låneord i Skautrups sproghistorie.

Kapitlet er opbygget som en begrebsordbog, således at ordstoffet opstilles efter emne: familie, sex, sociale problemer, kriminalitet, mad, kvindetøj – i alt 50 grupper som afspejler vigtige kulturhistoriske begivenheder og perioder i Danmarks nyere historie.

Bogen afsluttes med en lydskrifttavle og en liste over grammatiske fagtermer. Desuden er der et udtømmende register over de behandlede ord, og en kort og lidt tilfældigt udseende litteraturliste. Den har ikke Erik Hansens og Jørn Lunds bog om fremmedordene i dansk med (»Kulturens Gesandter«), til trods for at bogen er citeret (p. 15); en væsentligere mangel er »Den Store Danske Udtaleordbog« (1991), som indeholder talrige oplysninger om udtalen af engelske ord i dansk.

»Engelsk i dansk« er en grundig, velskrevet og nyttig bog om et meget centralt emne i den nyeste danske sproghistorie. Den kan læses forfra som en roman – og den er faktisk underholdende – men den kan også bruges som opslagsværk og ordbog.

Filologen Knud Sørensen forholder sig analyserende og systematiserende til sit stof, og han er strengt saglig og objektiv. Kun i forordet og i slutbemærkningerne (p. 220-21) udtrykker han en vis irritation og bekymring over den engelske påvirkning, og han tilstår at han ligefrem har været »forarget og chokeret« over visse anglicismer.

Knud Sørensen skriver (p. 221): »Jeg tror ikke, at det danske sprog er ved at blive kvalt af lånene, men jeg har ønsket at reagere imod, hvad jeg betragter som en for høj grad af sprogforurening«. Efter dette skulle man jo tro at bogen indeholdt i det mindste en skitse til et sprogpolitisk program til begrænsning af den engelske indflydelse – fremsat af en forsker der virkelig ved besked. Men det får vi desværre ikke.

Knud Sørensen nævner (p. 221) at det jo er ganske overflødigt at man indfører

ordet *sideeffekt* (*side effect*) når vi har det danske *bivirkning*. Jeg er ganske enig, men både *bi-* og *virkning* emmer langt væk af at være tysk. Noget tilsvarende gælder en hybrid som *downperiode*. Hybrid defineres som »en blandingsform, der er sammensat af både dansk og engelsk sprogstof« (p. 72). Men er *periode* da ikke pæregræsk?

Nej, naturligvis er *bi-*, *virkning* og *periode* danske ord, ganske vist af fremmed oprindelse. Men måske har de engang forarget og chokeret ved deres fremmedartethed. Kunne man ikke tænke sig at det går lige sådan med de engelske ord? På Holbergs tid var det de franske ord man var foruroliget over, men de er ikke noget problem mere. Faktisk har jeg engang hørt bemærkningen »Hvad skal vi med det engelske *by the way*, når vi har det gode danske *apropos!*«.

Men hvis man nu virkelig besluttede at bekæmpe den engelske indflydelse, hvilke midler er der så til rådighed? En sproglov og tilhørende sanktionsmuligheder? Eller i det mindste som i Norge en *Aksjon til språklig miljøvern*, som søger at ændre holdningen til den engelske indflydelse og på den måde at styrke modersmålet.

Knud Sørensen har ikke givet os den vigtige sprogpoltiske diskussion om engelske ord i dansk. Men han har sørget for at den vil kunne foregå på et sagligt niveau, på grundlag af velbeskrevne *facts* og ikke hysteriske læserbreve.

Erik Hansen

Sebastian Olden-Jørgensen: Poesi og Politik. Lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660. Kbh.: Museum Tusulanums Forlag 1996 (Renæssancestudier 8). 207 s., illustreret. 198 kr.

Det seneste tiårs stigende interesse for litteraturteori har ofte haft den uheldige bivirkning, at der fokuseres på teksterne i meget snæver forstand på bekostning af den kontekst, de er fremstillet eller tænkt brugt i. Det har forekommet mere interessant at konstatere (eller konstruere) tekstlige spil end at prøve at begribe teksterne som de historiske artefakter, de også er.

Dette forhold er naturligt nok mere problematisk, jo større den tidsmæssige afstand er til tekstens affattelsestidspunkt. I dansk litteratur går der et vandskel ved romantikken, der som åndshistorisk fænomen grundlagde eller farvede en lang række af vores helt centrale begreber som individualitet, nationalitet, kærlighed og barndom. Enhver der har forsøgt at formidle tekster fra før dette tidspunkt på forsvarlig vis vil vide, hvor mange ord der betyder noget helt andet end man ved første øjekast skulle tro. Det er ikke gjort med at erklære enhver tanke om endegyldig betydning meningsløs og derefter kaste sig ud i frie associationer. For, som Umberto Eco har sagt, selvom man formentlig aldrig vil kunne fastlægge den eneste rigtige tolkning af en tekst, så er det ganske afgjort, at visse fortolkninger er forkerte. Og for at kunne falsificere sådanne tolkninger kræves historisk viden og indsigt.

På den baggrund er det glædeligt, at en historiker har kastet sig over en skønlitterær genre, der er noget forsømt i moderne litteraturforskning, nemlig barokkens lejlighedsdigtning. Som Sebastian Olden-Jørgensen skriver, så har den

været noget stedmoderligt behandlet i litteraturhistorieskrivningen. Man kan have sine mistanker om hvorfor, men afgørende er nok, at den ikke kan begribes med den af romantikken knæsatte lyrikopfattelse, der bygger på inderlighed og eviggyldighed. Lejlighedsdigtning – herunder hyldestdigtning – er udadvendt og overordentlig samtidig. Det er let at komme til at se dens moderne ækvivalent som konfirmationsange og lignende.

Men barokkens verden så anderledes ud end nutidens. Som en del af tidens repræsentative offentlighed pegede f.eks. hyldestdigtning til kongehuset såvel på kongen og hans hus som på digtets afsender, der gerne så sig belønnet med alt fra en kontant erkendtlighed til et embede. Desuden indgik den del af hyldestdigtningen, der blev offentliggjort på tryk, i cementeringen af magtforholdene. Det var den generelle holdning, at digtningens rolle var at overtale, belære og fornøje – helst i den rækkefølge.

Olden-Jørgensen har lavet en case-study, idet han har koncentreret sig om de overleverede digte, der fremkom i anledning af arvehyldningen i 1660. Det drejer sig om 12 længere latinske digte, 12 latinske epigrammer, 1 latinsk gratulation i lapidarstil, 6 længere tyske digte, 2 længere danske digte, 1 dansk sonet samt 1 nederlandsk kobberstik med tilhørende epigram. Digterne fordeler sig over et spektrum fra ellers totalt ukendte personer i den ene ende til Anders Bording med sit Fryde-Skrig i den anden. Materialet har altså den klare fordel at være overskueligt, samt at repræsentere en geografisk og sproglig spredning, hvilket viser sig ikke at være uden betydning. Efter en gennemgang af materialet konkluderer forfatteren nemlig, at det valgte sprog har betydning for, hvordan en given forfatter vælger at tolke hegivaligheden. Arvehyldningen var ifølge den officielle ideologi et udtryk for folkets taknemmelighed over for kongens store fortjenester, og denne opfattelse kommer til udtryk i de dansk- og tysksprogede digte. Latindigtene ser derimod arvehyldningen som en indførelse af enevælden i direkte forlængelse af romerrettens bedste forbilleder. For latindigterne er der tale om enevælde af Guds nåde, ikke af folkets. Konstateringen underbygges af, at de to digtere, der skriver såvel på folkesprog som på latin, nemlig Rudolph Moth og Johannes Olavius, anlægger tilsvarende forskellige vinkler efter hvilket sprog de skriver på. Olden-Jørgensens bud på en forklaring på dette forhold er, at man opfattede politik som »arcana«, noget for de lærde, mens menigmand blot skulle nøjes med at udtrykke sin taknemmelighed.

Denne interessante pointe taget i betragtning er det måske mindre heldigt at bogens undertitel referer til »enevældens indførelse«. Uagtet hvad arvehyldningen viste sig at være de facto, var det jo altså kun latindigtene der åbent erkendte den som sådan.

Materialet udviser også en geografisk indholdspåvirkning. I Nordtyskland var der et mere udviklet marked for litteratur på folkesprogene end i Danmark, og de digte der stammer herfra, er alle på tysk og gengiver den officielle holdning. Digterpræsten Johannes Rist står for et temmelig langt digt, der sættes i forbindelse med en genre som i tysk sammenhæng er blevet kaldt *Zeitgedicht*, d.v.s. en blanding af journalistik, panegyrik og opbyggelse, oftest på aleksandrinere. Olden-Jørgensen mener, måske ikke ganske uden grund, at denne genre kan have været inspirationen til Bordings versificerede avis *Den danske Mercurius*, nok så meget som de franske hofblade, som litteraturhistorien normalt henviser til – og som

bl.a. har den svaghed i sammenhængen, at de i almindelighed ikke var versificerede. Zeitgedichte var derimod almindeligt udbredt i det tyske sprogområde, og Bording og kredsen omkring ham må have kendt til genren.

Forfatteren slår i sit forord et slag for tværfaglighed. Det kan man kun bifalde: jo flere sider en sag oplyses fra, jo klarere står den. Blot bør man være opmærksom på, at ét fag som regel vil komme til at dominere et givet arbejde. Det foreliggende bidrag til barokforskningen er ifølge sagens natur vægtet mod det historiske; således behøver ingen længere spekulere på, hvilke af de behandlede digtere der har kendt udgaven af *Relation aus Kopenhagen* fra den 27. oktober 1660, hvis beskrivelse af arvehyldningen går igen i flere af teksterne. En litterat kunne måske savne nogle overvejelser over de anvendte litterære mekanismer (om end der naturligvis peges på den udbredte solmetaforik). Til gengæld er teksterne optrykt i det fyldige bilag, så man har et godt udgangspunkt for selv at supplere med egne læsninger.

Bogen er – som pressemeddelelsen også gør opmærksom på – skrevet i et alment tilgængeligt sprog, og kan uden vanskeligheder indgå f.eks. i undervisningen i litteraturhistorie på bachelorniveau. Skal man brokke sig over noget, er det, at kongens to valgsprog, det officielle *Dominus providebit* og det »subsidiære« *Tandem*, nævnes op mod en halv snes gange. Ganske vist spilles der på dem i mange af de digte, der diskuteres, men dels er valgsprogene ret korte, dels er bogen selv minus tekstbilag, sammendrag, litteraturlister og indeks kun på godt hundrede sider, så det skulle være muligt at huske dem under læsningen.

Endelig kan man undre sig lidt over, at en afhandling om barokdigtning hører hjemme i en serie med renæssancestudier. I en fodnote peger forfatteren da også på, at barokbegrebet er blevet så udvandet, at det er ubrugeligt, og at han derfor – med Julius Paludan – foretrækker det snævrere og mere præcise senrenæssance. Her kunne man godt have ønsket sig en begrebsmæssig præcision, så det blev klart, hvorved senrenæssancen adskiller sig fra tidlig renæssance på den ene side og evt. højbarok på den anden.

Disse indvendinger hører til i småtingsafdelingen, særlig værkets beskedne omfang taget i betragtning. Udgivelsen bør hilses med glæde af alle med interesse for det 17. århundrede, og kan forhåbentlig medvirke til at åbne fleres øjne for de mange litterære kuriosa det gemmer på.

Niels Dalgaard

Karin Sanders: Konturer. Skulptur- og dødsbilleder fra guldalderlitteraturen. Kbh. 1997. Museum Tusulanum. 269 s., illustreret. 249 kr.

Gennem størstedelen af sit liv skrev H. C. Andersen dagbog. Da han blev så svækket, at han ikke kunne føre pennen mere, overtog veninden Dorothea Melchior og nedskrev efter diktat. Da stemmen til sidst også svigtede, fortsatte hun med at beskrive hans tilstand, med et ordvalg præget af Andersens eget. Denne overgang fra levende til død, denne glidende overgang fra at være tekstens subjekt til at være dens objekt, denne fortsættelse af skriften hinsides kroppens forfald fortolker Karin Sanders overbevisende i et af afsnittene i sin bog *Konturer: Skulptur- og dødsbilleder fra guldalderlitteraturen*.

I analysen vender Sanders sit blik mod en af samtidens kunstformer, dødsmasken, dvs. en gipsafstøbning af en afdøds ansigt. I romantikkens genidyrkelse var dødsmasken vigtig, fordi den kunne fastholde den dødes træk og således momentvis afsværge døden og personens forsvinden. Kan man for at forstå dagbogen beskrive den ved hjælp af metaforen »skreven dødsmaske«? Kan man ved således at overføre nogle af dødsmaskens egenskaber til skriften kaste lys over, hvad der er på færde i dagbogens særegne skildring af overgangen mellem liv og død?

Det mener Karin Sanders. Kombinationen af dagbog og dødsmaske er et af mange eksempler på, hvordan Sanders formår at åbne en tekst ved at benytte sig af en lidt skæv vinkel, der peger på lighedspunkter mellem teksten og en plastisk kunstart. Bogen er et interessant og perspektivrigt studie, der giver indblik i dødens og udødelighedslængslens rolle i en række tekster fra romantikken. Studiet giver desuden en indsigt i, hvor stor en betydning de plastiske kunstarter, statuen og dødsbilledet (betegnelse for gravstene, dødsmasker, udstillede skeletter i Kapuchinermunkenes gravkamre, katakomber o.lign.) havde i perioden. Sanders har foruden H. C. Andersen valgt den svenske forfatter J. C. L. Almqvist samt skuespilleren og forfatteren Johanne Luise Heiberg til sin undersøgelse. Sanders inddrager både deres litterære værker, scenekunst og selvbiografiske skrifter.

Bogen består af tre dele, først en teoretisk del om skrift og skulptur, derefter to dele med analyser. I bogens første teoretiske del, »Skulptur og skrift«, redegør Sanders for marmorstatuen og inddrager med stort overblik forskellige teoretiske betragtninger om statuen fra nyklassicismen op til i dag. Marmorstatuen var i romantikken først og fremmest en perfekt krop, et tegn på udødelighed, men var også en hybrid mellem det levende og det døde, marmoret blev anset for at bibringe figuren noget særligt livagtigt. Statuen var en måde at fremstille det, der ellers ikke kunne fremstilles og fastholdes: sjælen og den døde krop.

Den antikke statue med dens formfasthed er ikke umiddelbart, hvad man forstår som et ideal for romantikkens formsprængende tekster. Men det er som nævnt Karin Sanders' ærinde med denne bog at vise, hvor stor en rolle indoptagelsen og afvisningen af det skulpturelle og det nyklassicistiske plastiske ideal faktisk spillede for disse kunstneres projekter. Traditionelt siger man ellers, at musikkens abstrakthed og intense følelsesudtryk snarere var et ideal for romantikkens tekster end statuens og maleriets mimetiske bestræbelser, men i Danmark havde de nyklassicistiske skulpturidealer i lang tid en stor betydning, bl.a. p.g.a. Thorvaldsens indflydelse og forfatternes mange rejser til Italien.

Nu er forestillingen om, at den antikke statue eller musikken kan være et ideal for litteraturen som sådan, en ret upræcis tese. Hvad betyder det egentlig, at der i litteraturen er en påvirkning fra og til dels en afvisning af det nyklassicistiske plastiske ideal? Karin Sanders ser påvirkningen og afvisningen på tre planer: tematisk, biografisk og formmæssigt.

For det første var statuen tematisk ofte et symbol på skønhed og udødelighed samt et billede på overgangen fra liv til død. For det andet var statuen og dødsbilledet på et biografisk plan helt centrale figurer for romantikkens forfattere i deres bestræbelse på at skabe et solidt eftermæle. Statuen og dødsbilledet blev spejlingspunkter for digterjegets forestillinger om egen død og udødelighed. Øn-

sket om udødelighed hang ifølge Sanders sammen med kunstnerens ophøjede selvfølelse i romantikken. For det tredje var forbindelsen mellem litteraturens form og stil og det plastiske ideal et *udvekslingsforhold* mellem statuens udødelighed og litteraturens tidslighed og repræsentation af livsforløb. Sanders' pointe er, at de to kunstarter kan låne hinanden egenskaber og i mødet transformere hinanden. Statuen kan tildels sikre skriften »en vis formfasthed« (p. 12), mens skriften kan levendegøre statuen ved at sætte den ind i skriftens tid. Dette udvekslingsforhold vender jeg tilbage til, for hvad betyder »en vis formfasthed« i forhold til litteratur? Udvekslingsforholdet kan foruden den gensidige påvirkning fremvise metapoetiske aspekter, idet tekstens repræsentationsmuligheder og dens forhold til permanens og død tematiseres.

Bogens anden og tredje del består af analyser. Anden del begynder med den omtalte læsning af H. C. Andersens sidste dagbogsblade. Derefter følger undersøgelsen af statuens og dødsbilledets rolle hos H. C. Andersen, primært i hans rejsebeskrivelser og romaner og til sidst i den sene fortælling »Psychen« fra 1861. Dødsbillederne (bl.a. gravstene og udstillede skeletter) har egentlig ikke noget med det nyklassicistiske plastiske ideal at gøre, de adskiller sig fra marmorstatuen ved at være fragmentariske, dunkle og til tider foruroligende. Derimod genereres historier fra de fragmentariske dødsbilleder, og digterjeget spejler sin egen død og udødelighed deri – digterjeget skaber »kontur« om sig selv, som det hedder hos Sanders (p. 107).

I forhold til statuen viser Sanders, at der sker en udvikling i Andersens tekster fra en forholdsmæssig enkel tematisk indoptagelse af den antikke marmorstatue og dens ideale karakter til en fremstillingskrise i »Psychen«. Sanders skarpe og perspektivrige analyse af »Psychen« viser, hvordan statuen er blevet mangetydig hos Andersen. Kvinden, der inspirerede fortællingens billedhugger, transformeres til en Medusafigur, som forstener kunstneren. Desuden øver statuen modstand mod at blive repræsenteret i sproget. Fortællingen peger frem mod en modernitet, hvor selve repræsentationen problematiseres, og hvor forestillingen om skulpturen som et idealt symbol for kunstneren er brudt sammen.

Efter dette følger en meget fin analyse af det plastiskes betydning i Johanne Luise Heibergs scenekunst og selvbiografi. Sanders taler om det plastiske som »et underliggende afstandsskabende princip«, som Heiberg benyttede sig af for at beskytte sig mod de påtrængende tilskuerblikke (p. 160). Idealet for hende var på paradoksalt vis at blive en levende »gjennemsigtig Marmorstatue« (p. 163). Skuespilstilen skulle både være beskyttende og behersket (»Marmorstatue«), men skulle også som statuen fremvise det usynlige og åndelige i kropslig form (»gjennemsigtig«). Sanders viser herefter, hvordan det plastiske selvbiografiske afstandsprincip overføres til hendes skriftlige iscenesættelse i selvbiografien *Et Liv gjenoplevet i Erindringer*, 1891. Det foregår bl.a. ved, at Johanne Luise Heiberg stedvist omtaler sig selv i 3. person, og ved at hun iscenesætter selvbiografien som en stemme fra graven – bogen var planlagt til først at udkomme efter hendes død. Sanders læser således selvbiografien som en metaforisk distanceret »skulpturkrop« og som en »gravskrift« (p. 161).

Bogens tredje del rummer analyser af forholdet mellem krop, tekst og skulptur i Andersens roman *O.T* fra 1836, samt i Almqvists læsedrama *Ramido Marines-*

co fra 1834 og hans roman *Drottningens juvelsmykke* fra samme år. Sanders undersøger i nogle komplekse, til tider noget svært tilgængelige analyser, ved hjælp af teorier af bl.a. Peter Brooks og Derrida, hvordan skrift og krop flettes sammen. I Almqvists romantiske værker, der har mange moderne skrifttematiske træk, opløses skulpturens form og ideale betydning.

Sanders' behandling af mødet mellem litteratur og skulptur kan deles op i to forholds måder, hvoraf den sidste er mest dominerende og udbytterig i Sanders' studie. For det første behandler Sanders ekfrasen, dvs. den litterære beskrivelse af et visuelt kunstværk. Det drejer sig bl.a. om H. C. Andersens beskrivelse af psykhestatuen i fortællingen »Psychen« og hans brug af statubeskrivelser i fremstillingen af de kvindelige personer i romanen *Improvisatoren*. I forbindelse med ekfrasen spørges der dels om, hvilken funktion kunstværket har rent tematisk, og dels om, hvordan det repræsenteres, hvordan fremstilles et statisk kunstværk i litteraturen, der foregår i tid?

For det andet behandler Sanders det plastiske som et æstetisk princip i skriften og skuespilkunsten. Dette har i egentlig forstand ikke noget at gøre med konkrete skulpturer. Det skulpturelle er her en metafor påført teksten af litteraturforskeren, hvilket jeg gav et eksempel på tidligere i forbindelse med Karin Sanders' beskrivelse af Johanne Luise Heibergs selvbiografi som en »skreven skulpturkrop«. Som et andet eksempel kan nævnes følgende formulering i Sanders' analyse af en tekst af H. C. Andersen: »de litterære billeder i denne bog [er] ikke præget af en skulpturel kontur« (p. 94). Her tilføjer Sanders sproget en egenskab fra tegningen. Denne tilgang, hvor litteraturen metaforisk tilføjes visuelle og plastiske egenskaber, vil jeg fokusere på i det følgende. Først vil jeg komme med nogle generelle bemærkninger om metaforbrug i det interartielle studie, derefter vil jeg give et eksempel på en frugtbar metafor hos Sanders, nemlig »skreven dødsmaske« og til sidst vil jeg kommentere et eksempel på en mere upræcis metaforbrug.

En metafor som f.eks. »de litterære billeders skulpturelle kontur« peger på et problem, der altid dukker op i studier af kunstarternes relationer. Hvordan kan man bedst muligt sikre, at metaforens overførsel af egenskaber fra den ene kunstart til den anden bliver præcis? Hvordan »oversætte« betydningen »kontur«, der egentlig stammer fra tegningen, til nogle sproglige kategorier?

Metaforer for ligheder mellem kunstarterne er problematiske, men næsten uundgåelige i et interartielt studie, der vil betone ligheder, som Sanders vil i det tilfælde. Den semiotiske, tværæstetiske forsker, Wendy Steiner, citerer et sted Peirce for at mene, at metaforen (ikonen) er et vigtigt redskab for tanken, den kan afsløre den uventede sandhed (*Colors of Rhetoric*, 1982, p. 1, i det indsigtfulde kapitel om det interartielle studies metoder). Den gode metafor kan udvide forståelsen for kunstarternes ligheder, men den må altid bruges meget kritisk og præcist, så der peges på metaforens begrænsninger og dermed kunstarternes forskelle.

Analogen mellem kunstarterne er, som Steiner fastslår, i bund og grund altid fireledet, selv om den giver sig ud for at være tre-ledet (p. 3-4). F.eks. betyder »kontur« i tegningen altid noget andet end »kontur« i teksten, selvom den samme

term bruges. Analogien er fireledet, dvs. der er tale om tekst og tekstlige formkonventioner på den ene side og tegning og dens formnormer på den anden side. Når »kontur« med dens konnotationer til indramning og fasthed således overføres til teksten, er det vigtigt at sikre sig, at de oversættes til nogle præcise tekstlige formkategorier, eller hvis »kontur« i stedet skal forstås tematisk til nogle tematiske strukturer. Disse niveauer må ikke blandes sammen.

Sanders bruger metaforen »skreven dødsmaske« frugtbart og præcist i sin læsning af H. C. Andersens sidste dagbogsblade. Ved hjælp af metaforen får hun sagt noget nyt om dagbogen, som havde været vanskeligt at udtrykke uden. En plastisk dødsmaske er lavet af en anden person, den fastholder overgangen mellem liv og død. I dødsmasken bliver subjektet gjort til objekt, men masken kan rumme en vis grad af selviscenesættelse, som f.eks. i tilfældet med Thorvaldsens dødsmaske. Den døende kan være bevidst om, at masken skal bruges som skitse til en posthum skulptur. Ansigtstudtrykket i masken kan forstås som den afdødes sidste viljeshandling.

Alle disse karakteristika kan overføres til H. C. Andersens dagbog ved hjælp af metaforen »skreven dødsmaske«. Metaforen skærper forståelsen af, hvad der er på færde i Andersens sidste særegne dagbogsblade med deres karakter af selviscenesættelse og forlængelse af skriften, som jeg beskrev tidligere. Analysen er god, fordi metaforen »dødsmaske« præciserer forståelsen af overgangen hos Andersen fra at være tekstens subjekt til at være dens objekt, forståelsen af Andersens optagethed af at blive husket og hans bestræbelse på styrende at forlænge sin skrift hinsides kroppens forfald. Samtidig stiller læsningen på frugtbar vis spørgsmålstegn ved en skarp adskillelse af det retoriske og biografiske.

Sanders påviser desuden metaforens begrænsninger: »Analogien mellem Thorvaldsens plastiske dødsmaske og Andersens skriftlige bliver imidlertid kun meningsfuld, hvis vi går ud over det rent analogiske og stiller spørgsmålet: Hvori ligger forskellen mellem den skrevne og den plastisk formede repræsentation« (p. 71). Sanders peger derefter på de forskelle mellem kunstarternes repræsentationsformer, som metaforen tydeliggør. Teksten er transparent, fragmentarisk, i bevægelse, fordi teksten forløber i tid, mens gipsmasken er uigennemtrængelig, taktil, med sin visualitet og plasticitet nærværende i nuet på en helt anden måde, end teksten nogensinde kan være.

Et eksempel på en mere upræcis metaforbrug, der ikke på samme måde sætter fokus på metaforens begrænsninger, er metaforen »kontur«. Metaforen »kontur« skal samle bogens mange lag, så Sanders taler både om skulpturens kontur (p. 48), forfatterens og forfatterskabets kontur (p. 110), stemmens kontur (167), værkets kontur (p. 131), de litterære billeders kontur (p. 94) og endda om læserens kontur (p. 48)!

»Kontur« er som tidligere nævnt egentlig et begreb hentet fra tegningen, men er hos Sanders først og fremmest en egenskab ved den antikke marmorstatue. I tilknytning til det nyklassicistiske skulpturideal betyder »kontur« afgrænsning og formfasthed. Konturbegrebet hos Sanders stammer fra Plinius' fortælling om den korinthiske pottemager Dibutades' datter, hvis elskede skal forlade hende. Afte-
nen inden hans afrejse ser hun hans skygge på væggen. Hun aftegner konturen på væggen, og senere skaber faderen et basrelief ud fra konturaftegningen. Sanders'

centrale metafor »skulpturens kontur« bruges således som en metafor for statuens fastholdelse af den forsvundne krop, dens udødelighed. Endelig er »kontur« i skulpturen også en slags indramning af det usynlige indre, fint vist ved en analyse af Andreas Vesalius' anatomiske tegninger fra renessancen.

Det vanskelige ved kontur-metaforen er, hvilken betydning den egentlig har i forhold til en litterær tekst fra romantikken. Sanders slutter sin redgørelse for konturen med følgende uklare formuleringer om kontur i forhold til litteratur: »Det er altså ikke min hensigt at undersøge *konturer* som et rent kunst- eller litteraturhistorisk begreb. Min brug af udtrykket *konturer* skal snarere ses som strukturerende understrømme i det litterære univers, som en del af den sproglige diskurs, som en særegen dynamik mellem det statiske og det dynamiske. Og ikke mindst mellem det verbale og det visuelle, mellem ord og billede« (p. 13). Her er der brug for at tænke på analogiens fireledede art, som jeg nævnte tidligere. Hvordan overføres eller oversættes »kontur« med dens konnotationer om indramning og formfasthed til litteraturen?

Helt centralt er det her at spørge, om kontur i skriften er en formmæssig kategori, når Sanders indledningsvis skriver, at »den klassiske græske skulpturkontur synes også i skriften at sikre en vis formfasthed« (p. 12), og når Sanders skriver, at »skulpturen synes at give en vis permanens, en udødelighedens nimbus som skriften mangler« (p.13) – hvori består denne formfasthed og permanens? Eller er kontur udelukkende tematiske og biografiske kategorier, hvor skulpturens udødelighed og stasis bliver et tematisk og biografisk »forankringspunkt« (p. 12)? Her er det vigtigt at oversætte metaferne »formfasthed« og »kontur« og vise deres begrænsninger.

I forlængelse heraf kan man overordnet spørge, om Sanders' tese om det nyklassicistiske plastiske ideals betydning for litteraturen afgrænser sig til et biografisk og tematisk plan? Er der ikke generelt i bogens romantiske tekster, særligt i Andersens og Almqvists bevægelige og fragmentariske tekster, en uovervindelig modstand mod en metaforisk overførsel af metaforen »kontur« til form og stil.

Sanders' bog er smukt udformet med flotte billedgengivelser. Den er generelt velskrevet, men visse steder er Sanders argumentation svær at holde fast. Ud over emnets kompleksitet kan jeg se to årsager dertil. For det første er fodnoterne ofte meget lange og forstyrrer læsningen. Der er fine pointer i fodnoterne, som med held kunne være skrevet ind i teksten, men de rummer også en del stof, som for klarhedens skyld godt kunne være udeladt. For det andet er Sanders' sprog nogle steder så suggererende og billedrigt, at teksten bliver uklar, og Sanders' egentlige argumentation overskygges. Det tidligere citat om kontur viste, hvilken usikkerhed om begrebets definition en sådan sprogbrug kan bringe (p. 13).

Afslutningsvis vil jeg diskutere bogens placering i det forskningsfelt, der beskæftiger sig med forholdet mellem litteratur og visuel kunst, og derefter diskutere bogens brug af romantikbegrebet og dens kombination af vidensområder.

Studiet af forholdet mellem litteratur og de visuelle kunstarter er ekspanderet inden for de sidste 10-15 år, særligt inden for litteraturstudier i USA. Sanders placerer sig, når metaferne for lighed mellem kunstarterne behandles varsomt, et

meget frugtbart sted mellem de formalistiske og nykritiske teoretikere, som betoner kunstarternes ligheder, og de mere skeptiske forskere, som betoner kunstarternes forskelle og den profilering, der ligger heri. Sanders' kombination af litteratur og visuel kunst knytter sig i dansk sammenhæng til Jørgen Bonde Jensens *H.C. Andersen og genbilledet* (1993), men hendes inddragelse af det plastiske og hendes vidtfaavnende teoretiske præsentation af problemfeltet er ny i forhold til studiet af dansk litteratur.

Sanders påviser en repræsentationskrise i romantikken hos H. C. Andersen og J. C. L. Almqvist ved at analysere, hvordan statuen og dødsbilledet fremstilles. Sanders' bog ligger således i forlængelse af nyere tids, særligt Yale-skolens, nylæsninger af romantikken som moderne. Det er i forbindelse hermed i grunden overraskende, at Sanders benytter sig af det ladede begreb »guldalderlitteratur« i bogens titel, for ved at læse en del af teksterne som moderne problematiserer Sanders netop den nationalromantiske, idealiserede forestilling om romantikken, der knytter sig til begrebet »guldalderlitteratur«.

Bogens titel med dens begreb »guldalderlitteraturen« antyder desuden et litteraturhistorisk projekt. Imidlertid kan man godt komme i tvivl om, hvordan man egentlig skal anvende bogens mange fine pointer litteraturhistorisk, fordi selve romantik- og guldalderbegrebet ikke bliver afgrænset og diskuteret. Teksterne strækker sig fra begyndelsen af H. C. Andersens forfatterskab i 1829 helt op til Johanne Luise Heibergs selvbiografi fra 1891 og går således uden om, hvad man normalt forstår som romantikkens centrale tekster i dansk sammenhæng.

Sanders' analyser er opfindsomme og kombinerer stof fra forskellige kunstarter og teorier på en ny måde. F.eks. er der i forlængelse af analysen af H. C. Andersens dødsmaske et afsnit med titlen »Dødsmaskens åbne mund«. Det rummer bogens nok skæveste læsning, der alligevel har en central og perspektivrig pointe. Afsnittet tager udgangspunkt i Michel Serres' anekdote om den afdøde Schopenhauers gebis, og Sanders spinder herefter tråde fra Andersens kobling af tænder og digtning i fortællingen »Tante Tandpine« til Kierkegaards beskrivelse af Andersen som en tandløs digter, der tygger drøv på gammelt materiale. Diskursen slutter til sidst med en beskrivelse af en tegning af Andersens dødsleje, hvor han ligger med åben mund. Ud fra denne noget svimlende diskurs fremdrager Sanders en central pointe omkring koblingen mellem krop og værk hos H. C. Andersen.

En sådan tekstlæsning kan alt efter humør og videnskabeligt temperament fryde eller forarge. Undertegnede hører nok, om end lidt tøvende, til den første kategori. Nogle steder kan man måske synes, at ideerne i Sanders' bog er lovlig skæve, eller at metaforerne og inddragelsen af poststrukturalistisk teori bliver for styrende. Oftest viser den skæve vinkel sig dog udbytterig.

Det kan hermed sammenfattes, at Sanders' bog rummer en lang række skarpe og spændende analyser, og at den er fyldt med nye ideer og pointer. Karin Sanders' bog fortjener således stor opmærksom og ros, fordi den bidrager til en nylæsning af romantikken, og fordi den viser, hvor stor en viden der kan åbnes op for, når forholdet til en anden kunstart studeres.

Annette Fryd

Henrich Steffens: Indledning til filosofiske Forelæsninger. Udgivet af Johnny Kondrup med et tillæg af Flemming Lundgreen-Nielsen. Kbh. 1996. C. A. Reitzels forlag, 325 s. 280 kr.

Dele af dette århundredes tyske romantikforskning – og ikke mindst Novalis-forskningen – har været optaget af forholdet imellem romantikkens digtning og tidens tyske naturvidenskab især i den udformning, som den fik i Schellings naturfilosofi. Fritz Pauls Steffens-monografi fra 1973 er del af denne tradition.¹ I stigende grad har forbindelsen mellem romantikken og naturvidenskaben også optaget engelske forskere. Den meget læste artikelsamling *Romanticism and the Sciences*, Cambridge 1990, udgivet af Andrew Cunningham og Nicholas Jardine, er et tydeligt tegn herpå. Også danske romantikforskere har f.eks. i forbindelse med både H.C. Ørstedes fagvidenskabelige og hans mere litterære forfatterskab og tilgrundliggende æstetiske overvejelser været inde på emnet.²

Men andre end interesserede i litteraturens indre og ydre historie har inden for de sidste årtier fattet interesse for Schelling og hans tidligere så udskældte naturfilosofi. Fysikere har inspireret af Prigogine peget på naturfilosofiens aktualitet i forbindelse med dens lære om stoffets selvorganisering og dens forsøg på at overvinde samtidens mekanicistiske teorier.³ Også i forbindelse med en stigende interesse for naturvidenskabens muligvis uundgåelige brug af metaforer er Schellings og naturfilosofiens aktualitet blevet nævnt.⁴ Videnskabshistorikere har peget på, at naturfilosofien har en overset virkningshistorie,⁵ og en samlet, lettilgængelig redegørelse for naturfilosofien og dens forgreninger i det 19. århundrede foreligger med Georges Gusdorfs *Le savoir romantique de la nature*, Paris 1985. Manfred Frank har gentagne gange understreget Schellings relevans for moderne filosofi og er den, der mere end nogen anden 'has brought Schelling back into contemporary philosophical debate'.⁶

Set på denne baggrund er den nyudkomne, tekstkritiske udgave af Steffens' berømte indledningsforelæsninger fra 1803 højst velkommen. Steffens var om nogen naturfilosoffen par excellence, han var – i modsætning til Schelling – både *Naturforscher* og *Naturphilosoph*,⁷ og hans betydning for dansk åndsliv er blevet berømmet, behandlet og besunget talrige gange.

Man bør i vore dage være sig for at bruge udtrykket 'som ethvert barn ved', eller 'som enhver gymnasieelev ved'; men man kan vel alligevel med en vis forsigtighed hævde, at en af de mere velkendte episoder i dansk litteraturhistorie er hin samtale i 1802 mellem Steffens og Oehlenschläger, der gjorde den fallerede student Øhlenschläger til skjalden Adam, en samtale, som fantasifuldt og lærd er søgt rekonstrueret af Vilhelm Andersen i hans disputats fra 1896 om 'Guldhorne-ne'. Ingen har som Vilhelm Andersen gjort denne samtale til en mytologisk størrelse i dansk litteratur. Steffens' ydmyge lille bog, trykt på billigt og gulligt papir, og med den lidt tørre titel *Indledning til filosofiske Forelæsninger* og Oehlenschlägers lidt mindre ydmyge bind *Digte* – titelbladet var kobberstukket, men papiret stadig billigt og gulligt, begge trykt hos Andreas Seidelin og angiveligt udkommet i 1803, digtene dog udsendt december 1802 – blev, mens de voksede under Vilhelm Andersens hænder,⁸ til en slags herkulinske tvillingsøjler, der dannede indgangsportalen til den danske romantik. Johnny Kondrup nævner i sit efterskrift, at både forfatter og forlægger tabte på Steffens' bog, og at

det i 'betragtning af den sensation, forelæsningerne havde vakt – og i betragtning af de pæne anmeldelser, bogen fik – er ganske bemærkelsesværdigt' (side 209). Til det er vist kun at bemærke, at litteraturens indre og dens ydre historie ikke falder sammen, og at det måske i det lange løb var så som så med sensationen. En egentlig boghistorisk undersøgelse ville – hvis den er mulig – være et væsentligt bidrag til udforskningen af dansk romantiks ydre historie.

Johnny Kondrup har med sin udgave af Steffens' forelæsninger ydet et stort og fortjenstfuldt tekstfilologisk og tekstkritisk arbejde. De tidligere udgaver har – ligesom originaludgaven – været behæftet med talrige, ofte meningsforstyrende fejl. Vi har nu fået en videnskabelig udgave, der kan danne grundlag for fremtidige Steffens-studier. En tekst, som hverken af litterære, stilistiske, æstetiske filosofiske eller naturvidenskabelige grunde, men udelukkende på baggrund af ophavsmændens status som lynildsmand og måske også af receptionshistoriske årsager anses for at være et hovedværk i dansk litteratur, er nu tilgængelig i en forbillig udgave, der kan henvise tidligere optryk til antikvarboghandlernes kasser. Læseren bedes – før jeg begynder min kritik af enkelte punkter i udgiverens efterskrift og noter – bemærke min uforbeholdne anerkendelse af tekstudgivelsens kvalitet. Udgavens navneregister bør også fremhæves og har allerede vist sig at være et nyttigt arbejdsredskab især ved arbejdet med udgavens noter.

Jeg har dog et par bemærkninger til selve teksten. Af referencegrunde havde jeg gerne set, at originaludgavens sidetal var blevet markeret, og at siderne var blevet forsynede med linjetæller. Dette bør være normen for udgivelser af denne art. Ingen selv nok så god kritisk udgave kan set ud fra enhver betragtning erstatte originaludgaven, da det dog er den, der umiddelbart har en virkningshistorie. I denne forbindelse skal jeg også pege på, at da Kondrup – som andre, der har beskæftiget sig med teksten, således f.eks. både Vilhelm Andersen og Børge Ørsted – har været opmærksom på, at væsentlige dele af 4. og 5. forelæsning er direkte oversættelse fra Steffens' naturfilosofiske hovedtræk fra 1801 *Beyträge zur innern Naturgeschichte der Erde*, så havde det været rimeligt at angive, hvilke passager i forelæsningerne der svarer til passager i *Beyträge*, og eventuelt at gøre det så udførligt, at læseren kunne tage stilling til eventuelle principper bag Steffens' brug af sit eget værk. Når jeg nævner det her, er det også fordi, jeg på denne baggrund har undret mig over en passus i efterskriftet, hvor det siges, at Steffens ikke har 'oprenset sit forelæsningsmanuskript til et pænt sammenhængende skriftsprog før det blev sendt i trykken. Hvad der foreligger, er stadig forelæsnin-gernes partitur, ikke deres korrektur' (side 220-221), og det antydes, at teksten har det taltes rytme. Disse påstande synes ikke at stemme overens med det faktum, at de brugte passager fra *Beyträge* er direkte oversatte, og at der med hensyn til stil og sætningsopbygning ingen forskel er imellem disse passager og den øvrige tekst.

Af tekstrettelserne har jeg kun haft betænkeligheder ved en enkelt, som forekommer på side 99 l. 14-13 fn., og som begrundes i noten på side 279. Her argumenteres for, at det klart meningsløse 'Constict' må erstattes af 'Conflict', hvilket muligvis også er rigtigt; men man kunne overveje, om det ikke snarere skulle rettes til *Constrict* af velbalstammen *constringo*, som betyder sammenbinder eller sammensætter. Jeg har forsøgt at undersøge, om ordet på Steffens' tid er blevet brugt i kemisk sammenhæng, men det har umiddelbart ikke været muligt at afgøre.

Jeg har ikke systematisk ledt efter trykfejl og har kun noteret to, begge i kommentarerne. Den ene er på side 296. l. 4 fn., hvor '1738' skal erstattes af '1783'. Den anden er lidt mere finurlig. Den optræder i en kommentar på side 262 om Kepler – en kommentar, som jeg senere skal vende tilbage til. Her anføres Keplers værk fra 1619 *Harmonice mundi* som *Harmonices mundi*, dvs. med et 's' for meget. Muligvis stammer dette fejlagtige 's' fra bogens titelblad, som lyder *Ioannis Kepleri Harmonices mundi libri V*, dvs. det famøse 's' stammer fra en latinisering af en græsk genitiv.

Efter disse få, mere formelle bemærkninger, skal jeg først beskæftige mig med Johnny Kondrups efterskrift, og dernæst med noterne, idet jeg dog, før jeg tager nogle enkelte noter op til nærmere drøftelse, skal pege på nogle steder i teksten, hvor jeg, men ikke udgiveren, føler, at der er et annoteringsbehov.

Efterskriftet rummer en udmærket redegørelse for baggrunden for Steffens' forelæsninger, omstændighederne omkring dem, og hvad der fulgte efter. Derefter gives en meget nyttig oversigt over forelæsningserne, der redegøres for anmeldelser, udgaver, tekstforhold og rettelser.

I efterskriftet siges det indledningsvis, at Steffens gav 'stødet til det universalromantiske gennembrud i Danmark' (side 160), og senere, at 'Steffens' person var afgørende for romantikkens gennembrud [i Danmark]' (side 181). Det er hævet over enhver diskussion, at den karismatiske Steffens fik stor betydning for Oehlenschläger, i hvert fald for en kort periode, uanset at Steffens' erindringer kun med en vis forsigtighed kan bruges som kilde.⁹ Der er jo et gran af sandhed i Heines uforskommede bemærkning fra 1833 – syv år før *Was ich erlebte* begyndte at udkomme – at blandt Steffens' ideer 'gab es aber eine, die sich keiner zugeeignet hat, und es ist seine Hauptidee, die erhabene Idee, 'Henrik Steffens, geboren den 2. Mai 1773 zu Stavanger bey Drontheim in Norwegen sey der grösste Mann seines Jahrhunderts''.¹⁰ Som belæg for Steffens' betydning kan selvfølgelig anføres flere samtidige kilder, f.eks. Grundtvigs noget forbeholdne omtale af Steffens' virke fra 1812 i *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*, side 353-354, og de ligeledes forbeholdne udtalelser af Mynster,¹¹ H.C. Ørsted¹² og A.S. Ørsted¹³, beretninger om, at Steffens' optræden med N.M. Petersens tørre bemærkning 'til Forfærdelse for alle oplyste Mænd oprørte den danske Ungdom'.¹⁴ Og først og fremmest er der jo Oehlenschlägers egne skildringer i selvbiografierne, levnedsskildringen og erindringerne af forholdet til Steffens. Nævnes burde det dog, at Ejnar Thomsen i sit polemiske skrift *Omkring Oehlenschlägers tyske Quijotade* (København 1950) vendt især imod Vilhelm Andersens Steffens-begejstring, har sat et stort – og aldrig imødegået – spørgsmålstegn ved Steffens' afgørende betydning både for Oehlenschläger og for den danske romantik i almindelighed. Midt imellem de to yderpunkter må vist Valdemar Vedel placeres.¹⁵ Jeg nævner det her, fordi Kondrup afviser, at der er tale om en myte (der i så fald må være knæsat netop af Vilhelm Andersen) ved at pege på, at der f.eks. hverken i Sverige eller i Norge fandt et romantisk gennembrud sted omkring år 1800 (side 181-182). Men hertil er kun at sige, at andre forhold, f.eks. brødrene Ørsteds virke, måske lige så godt som Steffens' kometagtige optræden kan forklare forskellene imellem de nordiske lande.

Som jeg tidligere har peget på fremkalder myten – hvis det er en myte – hos udgiveren en undren over, at *Indledning til filosofiske Forelæsninger* ikke

solgte bedre end den gjorde. Tidligere har myten forledt endog Brandes til fejllæsning eller fejlerindring. Han skriver i *Emigrantlitteraturen*, at Madame de Staël roser Steffens' (og Baader) på de største engelske naturforskeres bekostning.¹⁶ Et oplag viser, at det sted i *De l'Allemagne* (1814), som Brandes citerer/parafaserer, ikke indeholder nogen ros. Den lærde dame har ikke engang kunnet stave Steffens' navn korrekt, men er for øvrigt meget præcis i sin karakteristik af den schellingske naturfilosofi.¹⁷

Kondrup indleder i øvrigt sit efterskrift med kort at redegøre for de tre 'skelsættende' forelæsningsrækker i det 19. århundredes danske åndsliv, nemlig foruden Steffens', H. L. Martensens fra 1837 og Georg Brandes' fra 1871. Som jeg ovenfor har problematiseret 1802-forelæsnningernes skelsættende karakter, kan man også problematisere de to andres ditto. Martensens skabte en kortvarig uro blandt især den teologistuderende ungdom, der tales senere om en 'philosophisk Svimmel',¹⁸ og man må i denne forbindelse ikke overse J. L. Heibergs indflydelse, da det jo dog var ham, der introducerede hegelianismen i Danmark. Og måske var Kierkegaards angreb på 'Christenheden' og hermed på den ideologiske størrelse, som kan kaldes Guldalderens forestilling om en enhedskultur, især eksemplificeret i J. P. Mynsters forsøg på at svejse kirke, kultur og enevælde sammen i en ubrydelig enhed, den afgørende og egentlig skelsættende faktor, der bandede vejen for naturalismen og positivismen. Baggrunden for, at Martensen promoveredes til forskel fra både Steffens og Brandes, var næppe en 'forståelse med det samfund, han talte ind i' (side 160) – f.eks. var det hans teologiske modstander H. N. Clausen, der fik ham ansat ved Universitetet¹⁹ – men måske i langt højere grad, at også modstandere måtte erkende, at Martensen var en uomtvistelig dygtighed, hvilket ikke var tilfældet med de to andre, som hverken var det – Brandes i hvert fald ikke på det pågældende tidspunkt – eller blev anerkendt som sådanne.

Dette bringer mig frem til en anden påstand i Kondrups efterskrift, nemlig påstanden om Steffens' faglige dygtighed (side 166) og om, at Steffens' 'Beytræge hører til i den solide ende af romantikkens naturfilosofi' (side 175). Den sidste påstand er svar at tage stilling til, dels fordi målestokken er ukendt, og dels fordi den videnskabshistoriske udforskning af romantikkens *Naturphilosophie* og *Naturforschung* kun er i sin vorden. F.eks. vandt Schellings tanker størst genklang i medicinernes kreds, men på trods af, at så store navne inden for det 19. århundredes medicin som fysiologen Johannes Müller og klinikeren Johann Lucas Schönlein i deres ungdom var tilhængere af naturfilosofien, udgør den romantiske medicin et endog endnu mere udforsket område end den romantiske fysik og biologi. Og i 1843, da Steffens mineralogiske værker for længst var glemt, udkom 3. udgaven af en af naturfilosofiens klassikere, nemlig biologen Lorenz Okens *Lehrbuch der Naturphilosophie*. Det gælder i hvert fald, at Steffens, som H. C. Ørsted senere eksplicit fremhævede, ikke tilførte sin videnskab noget nyt,²⁰ og at han allerede i århundredets begyndelse fraskrev ham dyberegående kendskab til kemi og fysik.²¹ Også brødrene Mynster forholder sig kritisk til Steffens' faglighed. J. P. Mynster pukkede på manglen af 'videnskabelig Stringents'²² og den naturkyndige O. H. Mynster var endog meget afvisende.²³ Heller ikke den store franske naturforsker George Cuviers udtalelse om Steffens tyder på, at der har stået respekt om hans faglige dygtighed.²⁴ Set ud fra både na-

turfilosofiens og dens kritikeres synsvinkel synes Steffens at have været en videnskabelig døgnflue.

Et problem i megen romantikforskning er, at Spinozas rolle og spinozismens indhold ikke altid er afklaret. Spinoza prædikede ikke livsforsagelse (se side 168), men det er nu mindre væsentligt. Schellings identitetsfilosofi (hvorfor bruges anførselstegn, når der på side 169 tales om Schelling som Fichtes 'materialistiske' elev? Det burde forklares, hvad meningen er, for betegnelsen er i og for sig rigtig) står i stor gæld til Spinozas immanensfilosofi, og når Kondrup skriver, at Steffens bestandig opretholdt 'en grænselinie mellem Gud og den natur, der blev betraget som en emanation af det guddommelige væsen' (side 172), bliver Steffens' forhold til den schellingske naturfilosofi yderst problematisk, hvilket ikke formindskes ved brugen af det nyplatoniske emanationsbegreb. At vi hører den ældre Steffens igennem Kondrups ord er klart, men omfatter en sådan supranaturalistisk opfattelse også den unge Steffens omkring 1800? En vis forsigtighed i religiøse anliggender karakteriserer forelæsningerne, f.eks. fremgår det af det ukommenterede sted på side 20 om muligheden for personlig uddødelighed, at Steffens på det tidspunkt, han holdt forelæsningerne, næppe var ortodoks kristen. Man bør også i forbindelse med Schelling og den schellingske naturfilosofi – hvilket også gælder såvel for Spinoza som for Hegels og hegelianernes vedkommende – meget nøje overveje, hvor meget i den anvendte traditionelle religiøse sprogbrug der har et traditionelt indhold. Dette gælder også Steffens' udtalelser i den 9. forelæsning om det fejlagtige i at identificere det materielle univers med guddommen (side 152); det konkrete foreliggende materielle univers er et moment i det eviges udfoldelse, hvilket imidlertid ikke betyder, at det evige ('Guddommen') nødvendigvis må tænkes som noget ved siden af sin udfoldelse i tiden. Jeg må her lade problemstillingen om immanenstænkning versus transcendentstænkning i den steffenske naturfilosofi ligge, og må nøjes med at pege på, at det foreligger. Men jeg kan ikke tilbageholde, at jeg finder, at Steffens er inkonsistent, når han forener en spinozistisk metafysisk tidløshed (og hermed statik) med den schellingske naturfilosofis dynamiske synspunkter og udsmykker kombinationen med den traditionelle religiøse retoriks vage udtryk.

Gentagne gange, både i efterskriftet og i noterne, optræder ordene 'organisme' og 'organisation'. F.eks. siges det side 170, at 'Hvad Steffens fandt i Schellings filosofi, var først og fremmest en vision af verden som en sammenhængende helhed, en organisme [...] uden at det præciseres, hvad betegnelsen 'organisme' står for. Det schellingske begreb om organisme eller om et organiseret naturprodukt har sine rødder i Kants *Kritik der Urteilskraft*, hvor det i f.eks. §66 hedder, at 'Ein organisiertes Produkt der Natur ist das, in welchem alles Zweck und wechselseitig auch Mittel ist'. Det er det samme begreb, Steffens bruger, når han i artiklen 'Et Bidrag til Hypotesen om den almindelige Organismus' i *Bibliothek for Physik, Medicin og Oekonomie* 15, 1799 skriver, at 'Saa er det da vist, at ligesaa lidt som den organiske Natur kan tænkes uden den uorganiske, ligesaa lidt kan den uorganiske sættes i Virksomhed uden den organiske [...] saaledes maa Individuerne opofres, for ved deres Død at give Livet selv Permanens. Her see vi den fuldkomneste Vexelvirkning [...]; og dette leder os nødvendig til Ideen om en Verdens-Organisation, en almindelig Organismus, i hvilken det Heele kan anses som et Middel for sine Dele og Delene omvendt som Middel for det Hele, i hvil-

ken ingen Virksomhed existerer uden sin modsatte, i hvilken alting løber tilbage i sig selv; derved organiseres, dannes et sluttet Heele – et System'.²⁵

En organisme er således et selvorganiserende og selvreproducerende hele. Nyere tids karakteristik af organisme ud fra begrebet om stofskifte var naturfilosofien fremmed, og f.eks. kommer krystallisation ind under det naturfilosofiske begreb om organiserede naturting.

I sit referat af den 6. forelæsning nævner Kondrup en række 'latterlige' hypoteser om naturens beskaffenhed, som afvises af Schelling, herunder antagelsen af 'stofløse stoffer' (side 202), hvormed må tænkes på de klassiske imponderabiliteter, dvs. stoffer uden vægt. Det siges i denne forbindelse, at Steffens' pointe 'er god, omend også atomteorien ryger med i Steffens' oversigt over naturvidenskabens let gennemskuelige fejltagelser' (side 202). Ja, selvfølgelig. Atomteorien med dens klassiske mekanicistiske forklaringsmodel var jo naturfilosoffernes kæreste angrebsmål; at skabe et alternativ, som indsætter den levende natur i dens ret, var netop den spekulative fysiks hovedanliggende. Så der er ikke tale om, at atomteorien ryger med så at sige ved en fejltagelse. Videnskabens historie er ikke de for øjeblikket anerkendte videnskabers historie, og boniteten af fortidens videnskab er ikke betinget af, at de mener det samme, som vi mener i dag og måske ikke i morgen, men afhænger af ganske andre forhold.

I forbindelse med Steffens' biografi udnævner Kondrup fyrstinde Amalie von Gallitzin som Steffens' 'første vejviser' på spekulationens vej, og tilskriver hende som Hemsterhuis' veninde en central rolle i 'datidens gnostisk prægede sublimerings- og visdomslære' (side 167). Jeg skal ikke her diskutere Aage Henriksens Hemsterhuis-konstruktion i bogen om Baggesen;²⁶ men uanset hendes tidligere tilknytning til Hemsterhuis, løsnedes forbindelsen mellem dem efter at hun i 1779 var flyttet til Münster og optaget i den såkaldte Kreis von Münster, og i det hele taget kan hendes nære forbindelse med den nederlandske filosof fra 1775 til 1779 betragtes som en overgangsperiode. Hun vendte i 1784 tilbage til kristendommen, konverterede i 1786 til katolicismen, og knyttede sig i 1788 til Hamann ganske kort før dennes død; herefter ophørte enhver indre relation imellem hende og Hemsterhuis, som døde i 1790.²⁷ Steffens mødte tilfældigvis fyrstinden i en boghandel i Kiel i 1797 og fandt hende mystisk; han havde hørt om hendes forbindelse med Hemsterhuis – hvis filosofi var ham ukendt – og hendes venskab med Jacobi forlenede i hans øjne denne med en særlig betydningsfuldhed og forstærkede dermed den tiltrækning, som Spinozas tænkning gennem læsningen af Jacobis *Über die Lehre des Spinoza* allerede udøvede på ham.²⁸ At kalde fyrstinden 'den første vejviser' i retning af 'Speculationen' er, især når 'spekulation' for Schelling som for Hegel og hegelianerne er en teknisk terminus, en overfortolkning af det sted i erindringerne, hvor der berettes om mødet mellem den unge mineralog og den med Jacobi 'aandsbeslægtede Kone', som det hedder i den danske oversættelse af *Was ich erlebte*.

Som indledning til mine bemærkninger til Kondrups noteapparat skal jeg fra efterskriftet citere et hermeneutisk princip, som har overrasket mig meget, og som jeg muligvis ikke har forstået. Kondrup siger her, at 'Steffens' forelæsninger er faglitteratur og fortolker således i alt væsentligt sig selv' (side 194). For det første kan man umiddelbart indvende, at når der er tale om især et ældre videnskabeligt værk, skal noterne hjælpe læseren til at forstå, hvad der siges, og efter-

skrift eller forord skal belyse, hvorfor det siges. For det andet synes princippet at være i strid med vor tids kontekstualistiske syn på videnskabens historie, hvor det enkelte videnskabelige værk forstås og fortolkes på baggrund af oprindelsestidens kulturelle, videnskabelige og religiøse synspunkter og under inddragelse af institutionshistorie etc. Det er væsentligt i denne forbindelse at bemærke, at det begreb om videnskabelighed, der arbejdes med inden for den moderne, kontekstuelle videnskabshistorie, er det eller de videnskabsbegreber, der blev gjort gældende på det tidspunkt, der udforskes, og hverken et videnskabsbegreb byggede på nutidig videnskabelig praksis eller på moderne videnskabsteoretiske overvejelser. For det tredje kan det mere specielt anføres, at hvis både den fagvidenskabelige teori- og modeldannelse og den faglige formidling af den forudsætter metaforer, er en kontekstafhængig metaforforståelse nødvendig. F.eks., som understreges ovenfor, forudsætter læsningen af Steffens' forelæsninger, at naturfilosofiens brug af organismemetaforikken forstås ud fra dens kontekst.

For at forstå Steffens er den videnskabshistoriske, den filosofiske, og den historievindskabelige/historiefilosofiske kontekst afgørende. De første forelæsninger kunne annoteres tæt med henvisninger til især Schellings værker, de sidste med henvisninger til Fr. Schlegels æstetiske og kulturkritiske arbejder. Især er der grund til at nævne Steffens' afhængighed af Fr. Schlegel f.eks. i relation til kommentaren på side 309 om udtrykket 'Det Romantiske', hvor der i forbindelse med distinktionen mellem 'det romantiske' og 'det klassiske' eller 'det antikke' (Kondrup: det græske) henvises til Schiller, hvilket ikke er forkert. Men som allerede Vilhelm Andersen var opmærksom på i *Guldhornene*, var Steffens' inspirationskilde Fr. Schlegel.²⁹

Begreberne 'det romantiske' og 'romantik' er to af litteraturforskningens vanskelige begreber, og det var jo først i 1819, at det, der i tidens sprog kaldes 'die neuere Schule', fik betegnelsen 'romantikken'.³⁰ I tiden forinden bruges betegnelsen både typologisk og kronologisk, men især det sidste, og romantik var for brødrene Schlegel hovedsagelig en betegnelse for middelalderens og renessancens uklassiske digtere såsom Dante, Tasso, troubadourdigterne og Shakespeare. Schlegel er undertiden meget nøjeregnende med at skelne det romantiske fra det moderne,³¹ men som oftest betegner ordene det samme. Han bruger dog også 'romantisk' i en typologisk betydning f.eks. i Athenäumsfragment 116, hvor han skriver: 'Die romantische Poesie ist eine progressive Universalpoesie. [...] Die romantische Dichtart ist noch im Werden; ja das ist ihr eigentliches Wesen, dass sie ewig nur werden, nie vollendet sein kann'.³² Ordet 'romantik' har i tiden jo også affinitet til ordet 'roman', f.eks. når Novalis, vel med tanke på sin egen bestræbelse på med 'Heinrich von Ofterdingen' at genskabe romanen, kritiserer Goethe for i *Wilhelm Meisters Lehrjahre* at lade det romantiske gå til grunde.³³ Jeg vil hermed ikke sige, at hele den begrebshistorie, som jeg her blot har antydnet, skulle have været optaget i en kommentar, men blot at en lidt nøjere sammenkædning mellem Steffens og Fr. Schlegel på dette punkt havde været afklarende. F.eks. er der nøje overensstemmelse mellem det, Steffens siger på side 137 om den romantiske poesi, og hvad Schlegel skriver om Dante i 'Gespräch über die Poesie', hvor han afrunder sin karakteristik af den italienske digter ('der heilige Stifter und Vater der modernen Poesie') med ordene: 'alles treu und wahrhaftig im Sichtbaren und voll geheime Bedeutung und Beziehung aufs Unsichtbare'.³⁴

Også Steffens' kritik på side 137 af den romantiske poesi for at være subjektiv i modsætning til den klassiske tids objektive digtning ('Grækernes evige uforanderlige, guddommelige Lys') falder sammen med et meget vigtigt punkt i Schlegels samtidskritik, som indebærer en understregning af, at den moderne poesis ideal er 'det interessante', dvs. en subjektiv æstetisk kraft.³⁵ Bag Steffens' tilsvarende samtidskritik i de sidste to forelæsninger hører man Schlegels ord.

Som jeg har forudskikket skal jeg, før jeg fremsætter bemærkninger til enkelte noter, gøre opmærksom på steder, hvor jeg – men ikke udgiveren – har følt et anoteringsbehov. Det er klart, at der her, som altid i forbindelse med annotering af tekster, gør sig et subjektivt skøn gældende, men jeg mener, at jeg har gode argumenter for mine pointer.

At belægge Steffens' tekst med udførlige henvisninger til Schellings naturfilosofiske skrifter ville helt sprænge denne udgivelses rammer. Men når der er tale om henvisninger i Steffens' tekst – hvoraf nogle ligefrem har karakter af at være skjulte citater – forholder sagen sig anderledes. Jeg har kun fundet et sted, hvor en sådan henvisning forekommer og er blevet annoteret, nemlig på side 90, hvor der står 'Blumenbach fortæller os [...]'. Nu er der her tale om en oversættelse fra side 27 i *Beyträge*, hvor der eksplicit henvises til det sted, udgiveren oplyser i noten på side 278. På side 52 refereres en påstand af Werder og på side 68 en ytring af Schelling, uden at det oplyses, hvorfra i de pågældende værker det parafraserede stammer. På side 70 tilskrives Schelling som den første en ide, og et opslag i *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* fra 1799, viser, at det er her, denne ide formuleres af Schelling.³⁶ På side 78 taler Steffens om en 'fortreffelig Bemærkning af Eschenmayer' – den findes i artiklen 'Spontaneität = Weltseele' i Schellings *Zeitschrift für Spekulative Physik*, bd. 2, Jena og Leipzig 1801, side 51. På side 105 optræder sætningen 'som Schelling saa rigtigt bemærker'; bemærkningen, der hentydes til, findes måske i *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (1797),³⁷ og på side 106 er der ligeledes en Schelling-henvisning, der ikke er annoteret. Da der trods alt er tale om et relativt lille antal tekster, der skal søges i, er opgaven overkommelig.

Jeg skal herefter nævne en række steder, hvor jeg gerne havde set en annotering. Side 12, l. 13 fn. optræder ordet 'indknebet', dvs. begrænset, og på side 13, l. 7 fn. 'fra Alder', dvs. fra voksen alder; i begge tilfælde burde der være givet en ordforklaring. Side 19, l. 6-5 fn., hvor der tales om tilværelsen som en alles kamp imod alle, kunne der have været henvist til Hobbes, og det for både tysk og dansk filosofi i det 18. århundrede så vigtige begreb 'Lyksalighedsdrift' på side 20, l. 10-9 fn. kunne være belagt med en realkommentar. På side 21, l. 8 optræder det interessante udtryk 'en høyere, usynlig Haand', som her bruges i den Adam Smith'ske betydning. Al den stund at den skotske oplysning spillede en vis rolle i Danmark i det 18. århundredes sidste årti, og fordi Steffens synes at have læst og brugt Adam Fergusons store værk om Roms historie (side 128), havde det måske haft interesse at markere stedet. På side 33, l. 11 fn. bruges – vist for første gang i forelæsningerne – det imod Kant vendte begreb 'Ahnelse' (Kant kaldte anelse for 'der Tod aller Philosophie'), som nærmest betegner en skuen af det evige i det endelige. Netop omkring 1800 spillede begrebet en stor rolle, og Steffens' brug af det er tidstypisk. I forbindelse med omtalen af 'tvungne Forestillinger' på side 39, l. 6 fn. kunne udtrykket være forklaret som apriori og nødvendi-

ge forestillinger, og udtrykket 'Construction' på side 41, l. 16 er et centralt *terminus technicus* i Schellings naturfilosofi, som netop er et forsøg på at give en apriorisk (re)konstruktion af erfaringsvidenskaben. På side 46, l. 9, forklares i den tilsvarende note ordet 'Urtypus', men Goethe burde have været nævnt, og side 54, l. 7-8, kunne have været forklaret med en henvisning til Kants lære om fornuftens ideer som en spore til at stræbe efter sammenhæng og enhed.

På side 94 formulerer Steffens den for Schelling og naturfilosofien så fundamentale tanke, at nøglen til forståelse af det uendeliges endelige manifestation må søges 'i vor egen Aands Inderste' (l. 3-2 fn.). Hermed er udtalt den tanke, som Hegel år senere så klart udtrykte i *Phänomenologie des Geistes*, nemlig at substansen er subjekt, dvs. aktivitet. Hvis vi skræller retorikken bort fra Steffens' udtryksmåde, er pointen her vel den, at oplevelse af skabende kraft ikke er et resultat af ydre iagttagelse, men af indre. Ingen har nogensinde oplevet en kraft – men nok hvad vi tolker som virkninger af en kraft – undtagen ved at kaste et blik ind i sig selv. På side 99 optræder det ligeledes for naturfilosofien så centrale begreb 'Livskraft' (l. 7), hvorom der stredes meget. Thi hvis der postuleres en livskraft, sættes der i strid med den schellingske naturfilosofi et skel mellem organisk og uorganisk, og Steffens forkaster da også en sådan antagelse. Problemstillingen og diskussionen omkring eksistensen af en livskraft kan efterses i 2. del, kap. 2, i Gusdorfs tidligere nævnte værk *Le savoir romantique de la nature*.

Det er kendt både fra Steffens' erindringer og fra litteraturen,³⁸ at han forholdt sig endog meget kritisk til sin ungdoms filosofilærer Børge Riisbrigh, hvis wolffianske kompendium *Praenotiones philosophicae sive principia philosophandi* i anden udgaven fra 1783 han måtte lide med i sit rusår. Hvor det ligger lige for at relatere Steffens' filosofi til Kant og den romantiske naturfilosofi, er det vist kun Henning Høirup, der har omtalt den wolffske filosofi i Riisbrighs version, som en af Steffens' filosofiske forudsætninger.³⁹ Høirup peger især på det sted i afslutningen af den niende og sidste forelæsning, hvor Steffens skriver, at '[a]f Mod-sætningen mellem Virkelighed og Muelighed udspringer Forskjellen paa den theoretiske Philosophie (dens Grund er Nødvendighed) som søger det Muelige i alt Virkeligt, og den practiske (dens Grund er Friehed) som søger at virkeliggjøre det Muelige' (side 154). Det synes især at være distinktionen imellem teoretisk og praktisk filosofi, som Høirup har bidt mærke i, og som han under henvisning til Riisbrighs 'Prolegomena Philosophiae', §5, i *Praenotiones* udpeger som 'Ske-maet for Wolffs Filosofi'. Kondrup har ikke annoteret stedet, skønt selve udtrykket at søge 'det Muelige i alt Virkeligt' for en nutidslæser kunne kræve en forklaring. Jeg skal ikke gå ind i en diskussion af Høirups synspunkt, men blot pege på, at det mulige i det virkelige hos Wolff og hans læremester Leibniz er et andet udtryk for tingenes essens eller væsen (cfr. 'Ontologia', § 14, i *Praenotiones*), og at Steffens netop ikke følger Wolff, men ser distinktionen som foreløbig, og som ophævet i 'den evige Idee' (s. 154, l. 13 fn.), dvs. i den schellingske enhed af natur og kultur.

Og nu til de faktisk foreliggende noter. Langt de fleste af disse er meget oplysende og dækkende. Især er ordforklaringer af samtidens videnskabelige udtryk meget oplysende – hvilket i særdeleshed gælder den kemiske terminologi. I småtingsafdelingen vil jeg regne det forhold, at hvis 'Duplicitet' var blevet forklaret med 'Polaritet', ville en stor del af den anden note på side 286 have været

overflødig, og at Descartes ikke – som det siges i noten midt på side 282 – var atomist, men korpuscularteoretiker, dvs. antog, at materien stedse kan deles. Når nu Newton nævnes i samme note, havde det været rimeligt også – i stedet for Descartes – at have nævnt Gassendi, som dog står som den, der i det 17. århundrede reintroducerer atomistikken. Jeg vil også tilgive udgiveren, at han i noten på side 248 (til side 28) skriver, at Bruno var den første, der på baggrund af Copernicus antog universets uendelighed, for det står så mange steder; men af kopernicanerne var englænderen Thomas Digges nu den første (1576). Først 8 år efter, i *La cena de le ceneri* fra 1584, formulerede Bruno samme tanke.⁴⁰ Lidt mindre tilgivelig er den lapsus, der optræder i noten til side 104 på side 283, hvor Ptolemaios tilskrives at være ophavsmand til den antagelse, at Solen cirkulerer omkring Jorden. Hvis nogen har æren for at være den første, må det være Hipparchos.

Noten på side 262 til side 54 om Kepler er heller ikke helt tilfredsstillende, men der er igen tale om småting. Kepler er jo den første, der i nyere tid har indført kraftbegrebet i fysikken, og i et brev til Herwart von Hohenheim fra 1605 skrev han, at hans mål var at vise, at universet ikke er et guddommeligt, levende væsen, men en slags urværk.⁴¹ Når det siges, at Keplers opfattelse af Universet som besjælet kom til udtryk i *Harmonice mundi*, må der tænkes på den metafysiske, psykologiske og astrologiske 4. bog, hvor det af titlen fremgår, at naturen eller den sublunariske sjæl behandles. Dette sker også i kap. 7, hvor der refereres til læren om eksistensen af en verdenssjæl, uden at Kepler vil tage stilling til, om en sådan eksisterer. Men hvis den gør, så må den have sæde i verdens midtpunkt, nemlig Solen. Senere skriver han rigtignok, at Jorden har en sjæl, men det fremgår af de meget omfattende analyser, at der er tale om et aktivitetsprincip. Det begreb om sjæl (i modsætning til ånd), som Kepler bruger, er af aristotelisk ekstraktion og ikke af nyplatonisk, hvilket blandt andet viser sig ved, at han i overensstemmelse med det aristoteliske sjælebegreb⁴² betegner Jordens sjæl som *energeia* (aktivitet).⁴³

I noten til side 101 på side 280 er Keplers (og Galileis) forhold til kinematiske versus dynamiske teorier ikke helt klart. Kepler tænkte dynamisk, hans mange overvejelser over kraft viser, at dette er tilfældet; men han fik ikke løst problemet om f.eks. årsagen til planetbevægelse. Galilei formulerede en fundamental bevægelseslov, nemlig faldloven. Men hvor Kepler revolutionerede astronomien ved i sin planeteori at inddrage overvejelser over, hvilken kraft der bevæger planeterne, var Galilei udelukkende optaget af at give en matematisk beskrivelse af bevægelse. Først hos Newton udvikledes en egentlig dynamisk bevægelseslære.⁴⁴

Derefter til bemærkninger om nogle noter med filosofisk indhold.

Hvad der siges om forstand og fornuft i noten, der begynder nederst side 254, kan jeg ikke rigtig genkende. Dette skyldes måske, at der først sent i det 18. århundrede skelnedes mellem følelse = lidenskab og følelse = sansning. Den beskrevne distinktion mellem forstand og fornuft er hverken wolffiansk eller kantiansk; omtalen af fornuften, som forener forstand og følelse, kan minde om Herder, som netop forener forstand og følelse = sansning. Muligvis tænkes der på Jacobi og Hamann, for hvem fornuften var et organ for troen. På de første sider af *Grundzüge der philosophischen Naturwissenschaft* fra 1806 har Steffens nogle karakteristikker af fornuften, som ikke minder om, hvad der siges i noten. Det er

klart, at for Steffens som for den wolffske skole er forstanden en lavere evne end fornuften, hvilket ikke umiddelbart er tilfældet for Kants vedkommende.

I noten på side 256 om 'Sansernes Utilførlighed' siges det, at der med udtrykket sigtes til Kants erkendelsesteori. Men Kants erkendelsesteori er ikke en lære om sansernes upålidelighed. Hvis noget er upålideligt hos Kant, er det fornuften. Det, Steffens her fremfører, minder om en naiv realisme og om den skotske common-sense skoles påstand om, at vi oplever genstande og ikke, som Locke og Hume mente, genstandsdeier. Hans pointe er, at vor umiddelbare tiltro til sansernes vidnesbyrd er så stærk, at henvisningen til sanseillusioner ingen vægt har. Måske skulle det for klarhedens skyld have været nævnt, at når Steffens i den kommenterede passage på side 40 i l. 1-2 skriver, 'At vore uvilkaarlige Forestillinger ere eet med deres Gienstænder, det er vist [...]', så betyder 'vist' sikkert og ikke bevist.

På side 46 l. 10-8 fn. skriver Steffens om 'en dunkel Følelse', som nogle søger at betegne med Ordet *Habitus*'. Af noten på side 259 fremgår det, at 'habitus' her betyder 'helhedsindtryk'; men ordet bruges som oftest som betegnelse for en disposition eller færdighed og må her betyde 'subjektiv tilbøjelighed'. Jeg har aldrig set det brugt i den betydning. Kondrup anfører. Det havde for øvrigt været oplysende at få at vide, hvilken eller hvilke naturforskere Steffens hentyder til i teksten, og som har brugt udtrykket.

På side 47, midten, skriver Steffens om en identitet, der blot 'indvortes kan anskues'. Af sammenhængen fremgår det, at der er tale om at kaste blikket ind i sig selv, og ikke – som antydet i noten på side 260, om noget meget teknisk. Side 49 l. 9 bruges det af Kant prægede udtryk 'konstitutiv' i forbindelse med udtrykket 'konstitutiv Kraft'. Der er her tale om, at begrebsbestemmelser mangler konstitutiv kraft, hvilket blot betyder, at de ikke bestemmer et objekt. Side 50 l. 3 fn. bruges igen et kantiansk begreb, nemlig 'Schematismus', som på side 261 forklares som 'omrids'. At der er tale om det kantske begreb om et skema, fremgår direkte af teksten, hvor det defineres i overensstemmelse med Kant som en forestilling, der 'forbinder Begreb og Anskuelse'. I *Kritik der reinen Vernunft*s lære om skematismen bestemmes et skema som en ren syntese i tid, der skal fungere som forbindelsesled mellem fornuftens begreb, dvs. kategorierne, og de empiriske anskuelser, der skal sættes på begrebsform.

På side 76, l. 9 bruges udtrykket 'substrat'. Sammenhængen er den, at hos insekter, som så at sige har et udvendigt skelet, er den organiserende tendens rettet udad modsat af, hvad der gælder for dyr med et indre skelet. Dette forklarer, mener Steffens, at insekternes 'Kunsttrieb' udløser sekreter, som eventuelt binder forefundet materiale sammen, men som også f.eks hos edderkopper fuldt udgør det stof (substrat), som deres net er dannet af. De organismer, hvis organiserende tendens er rettet indad, udskiller ikke et sådant sekret, men er henvist til kun at forme forefundet materiale. Det er dette, der menes med, at sådanne organismer søger 'et Substrat uden for sig'. At oversætte 'substrat' med 'grundlag', som det sker i noterne på siderne 273, 280 og 317, synes ikke meningsfuldt.

På side 80, l. 4 fn. bruges udtrykket 'intensiv uendeligere'. Terminologien er hentet fra Kant, der skelner imellem ekstensive og intensive størrelser. De første er størrelser i sædvanlig forstand, dvs. kvantiteter, de sidste er kvaliteter, som kan variere i grader. Udtrykket betyder blot, at menneskets struktur er langt mere

kompliceret end andre dyrerarters, men at der ikke er nogen kvalitativ forskel mellem menneskets struktur og andre dyrs struktur, kun en gradsforskel. Noten på side 274 synes derfor mindre dækkende.

Side 97 l. 1 optræder et af tidens modeord: intellektuel anskuelse. Kant havde afvist muligheden for andet end empirisk anskuelse, hvilket medførte, at mennesket ifølge Kant kun kan opnå erkendelse inden for erfaringsverdenens rammer. Hans antinomilære i *Kritik der reinen Vernunft* er netop et forsøg på at vise, at da erkendelsens indhold altid stammer fra erfaringen, er ethvert forsøg på at opnå erkendelse af det absolutte, f.eks. af kosmos som et hele, på forhånd dømt til at mislykkes. Men hos Schelling – og for øvrigt også hos Hegel, og heri består begges idealisme – må det endelige forstås på baggrund af det uendelige hele, som det er en del af. Det er derfor kun muligt at opnå erkendelse, hvis mennesket tilskrives en evne til ud af sit eget indre at frembringe det stof, som giver begreberne om det uendelige indhold. Det er denne evne, der kaldes intellektuel anskuelse. Noten på side 279 komplicerer sagen unødvendigt. Den er kompliceret nok i forvejen.

Et par ordforklaringer kunne man ønske sig bedre. 'Indprægnerede' på side 65 l. 9 betyder ud fra sammenhængen 'vædskemættede', og begrebsparret 'intensiv-extensiv' på side 126 l. 6-5 fn. betyder her snarere 'indadrettet-udadrettet' end 'indre-ydre' (side 295).

På baggrund af Steffens' senere så forbenede konservatisme er det interessant, at han i den syvende forelæsning henviser til Montesquieu og Ferguson (side 128). De værker, der tænkes på, anføres korrekt i noten på side 296. Det, som Steffens siger om de to forfattere, er ligeledes ganske korrekt. Begge mente, at den epoke, der sædvanligvis er blevet kaldt Roms storhedstid, indeholdt kimen til verdensrigets forfald. Eller som Montesquieu-cleven Ferguson siger: 'But after the springs of political life, which were wound up in the republic, had some time ceased to act; when the state was become the concern of a single person, the national character declined, and the power of a great empire became unable to preserve what a small republic has acquired'.⁴⁵ Denne kritik af, hvad franskmændene senere kaldte cæsarismen, er udtryk for de to forfatters tilslutning til den humanistiske republikanisme, som havde sine rødder i renæssancens Norditalienske bystater. At den unge, revolutionsbegeistrede Steffens følte sig i pagt med denne retning i vesteuropæisk politisk tænkning er værd at bemærke.

Endelig skal jeg til slut rejse spørgsmålet, om Flemming Lundgreen-Nielsen næsten klassiske forsøg på at rekonstruere Steffens Goethe-forelæsninger i 1803 selv i revideret og ajourført udgave burde have indgået som en del af udgivelsen af Steffens' indledning til de filosofiske forelæsninger. Jeg havde nok hellere set, at siderne var blevet anvendt til at afhjælpe nogle af de mangler, jeg har påpeget ovenfor. Men at artiklen er god at have ved hånden, er givet.

Det har været min lod som anmelder at dvæle ved det, jeg har fundet kritisabelt. Dette skal imidlertid ikke tilsløre, at der er tale om en værdifuld tekstkritisk udgave af et klassisk værk i dansk litteratur, og at langt det meste af efterskriftet og langt de fleste af noterne er af høj kvalitet; hvis det modsatte havde været tilfældet, ville det være absurd at have brugt så meget krudt på at kritisere, som jeg her har gjort. Min kritik må ses i relation til udgiverens egne kvalitetskrav og er skrevet på baggrund af stor respekt for hans arbejde. Hvis mine mange ind-

vendinger skulle have en fællesnævner, må det være den, at også faglitteratur må fortolkes for at forstås, og at fortolkningen af et så kompliceret værk som Steffens' *Indledning til filosofiske Forelæsninger* kræver en mangesidig kompetence, som næppe i dag besiddes af en enkelt person. Især synes jeg, at det filosofiske, herunder også den schellingske naturfilosofi, har stået udgiveren noget fjernt; men måske er det kun tilfældet set med mine briller.

Noter

1. Fritz Paul: *Henrich Steffens. Naturphilosophie und Universalromantik*, München 1973.
2. Se f.eks. F. J. Billeskov Jansen: 'Hans Christian Ørsted' i F. J. Billeskov-Jansen, Egill Snorrason og Chr. Lauritz-Jensen (udg.): *Hans Christian Ørsted*, (Vojens) 1987, s. 7-54 og min egen korte redegørelse for Ørsteds æstetik i 'Danish philosophical aesthetics c. 1800-1930' i *Danish Yearbook of Philosophy* 23, 1986, s. 180-194, især s. 182-183. H. C. Ørsteds forhold til Schelling og naturfilosofien er et ofte debatteret emne inden for videnskabshistorien. Blandt nyere bidrag kan nævnes Ole Knudsens disputats fra 1989 *Studier i elektromagnetismens historie* og Dan Ch. Christensen: 'The Ørsted-Ritter Partnership and the Birth of Romantic Natural Philosophy' i *Annals of Science* 52, 1995, s. 153-185.
3. M-L. Heuser-Kessler: *Die Produktivität der Natur. Schellings Naturphilosophie und das neue Paradigma der Selbstorganisation in den Naturwissenschaft*, Berlin 1986.
4. Se Andrew Bowie: *Schelling and Modern European Philosophy. An Introduction*, London/New York 1993, s. 5 ff.
5. Se Heuser-Kessler, op.cit., s. 14-16, og N. Jardine: 'Naturphilosophie and the kingdoms of Nature' i N. Jardine, J. A. Secord and E. C. Spary (eds.): *Cultures of Natural History*, Cambridge 1996, s. 230-245, især s. 243 f., hvor det foreslås, at naturfilosofien var medvirkende årsag til, at de biologiske videnskaber fra at være blotte bidiscipliner inden for de medicinske fakulteter hævdede sig til at blive fuldgældige medlemmer af de filosofiske fakulteter på linje med matematik, klassisk filologi og fysik. Også i referaterne fra den 2. internationale Schelling-dag, Zürich 1983, udgivet under titlen *Natur und Subjektivität. Zur Auseinandersetzung mit der Naturphilosophie des jungen Schelling*, Stuttgart-Bad Cannstatt 1985 R. Heckmann, H. Krings og R. W. Meyer, understreges naturfilosofiens aktualitet i forbindelse med moderne kosmologi, medicin og biologi. Wolf Dietrich Schmied-Kowarzik har med sit afsnit om Schelling i Gernot Böhme (Herausg.): *Klassiker der Naturphilosophie. Von den Vorsokratikern bis zur Kopenhagener Schule*, München 1989, s. 241-262 givet en kongenial og instruktiv indførelse i den schellingske naturfilosofi. En langt mindre kongenial, men stadig læseværdig og i den angelsaksiske verden næsten klassisk indførelse i naturfilosofiens tankeverden findes i Bary Gowers artikel 'Speculation in Physics: The History and Practice of Naturphilosophie' i *Studies in History and Philosophy of Science* 3, 1972-

- 73, s. 301-356. En større redegørelse for en enkelt forskers baggrund i naturfilosofien foreligger med Michael Heidelbergers bog om G. T. Fechner, *Die innere Seite der Natur. Gustav Theodor Fechners wissenschaftlich-philosophische Weltauffassung*, Frankfurt am Main 1993, som rummer en udførlig bibliografi.
6. Se Bowie, op.cit., s. 12-13.
 7. At det er vigtigt at skelne imellem romantisk 'Naturforschung' og 'Naturphilosophie' har især Dietrich von Engelhardt understreget i artiklen 'Historical consciousness in the German Romantic *Naturforschung*', Cunningham and Jardine, op.cit., s. 56.
 8. Cfr. Vilhelm Andersen: *Guldhornene. Et Bidrag til den danske Romantiks Historie*, København 1896, s. 81-82: 'Dette Digt er det eneste uendelige, der er skrevet i det danske Sprog [...]; det vokser stadigt i mine Hænder, som det er vokset i Digterens'.
 9. Se Fritz Paul: *Henrich Steffens. Naturphilosophie und Universalromantik*, München 1973, s. 27, hvor det siges, at Steffens' erindringer 'als (verspätetes) romantisches Buch bewusst subjektivistisch und fragmentarisch 'komponiert' ist'.
 10. H. Heine: *Die romantische Schule* (1833), 2. bog, kap. 3 i H. Heine: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke*. Herausg. von Manfred Windfuhr, bd. 8, I, Hamburg 1979, s. 188.
 11. J. P. Mynster: *Meddelelser om mit Levned*, Kjøbenhavn 1854, s. 135-136.
 12. H. C. Ørsted: *Samlede og efterladte Skrifter*, bd. 8, Kjøbenhavn 1852, s. 108-109.
 13. A. S. Ørsted: *Af mit Livs og min Tids Historie*, bd. 3, Kjøbenhavn 1855, s. 303f.
 14. N. M. Petersen: *Bidrag til den danske Literaturs Historie*, 2. udg., bd. 5, I, Kjøbenhavn 1870, s. 153.
 15. Cfr. Valdemar Vedel: *Studier over Guldalderen i dansk Digtning* (1890), 2. udg., København 1948, f.eks. s. 36 ff. og s. 93 ff.
 16. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, Kjøbenhavn 1900, bd. 4, s. 165.
 17. Madame de Staël: *De l'Allemagne*, nouv. éd., Paris 1850, s. 494-496. Karakteristikken fortjener at anføres, ikke mindst fordi den er velsignet fri for naturfilosoffernes ofte lidt klæge retorik: 'Deux grandes vues générales leur [dvs. naturfilosofferne] servent de guide dans l'étude des sciences: l'une, que l'univers est fait sur le modèle de l'âme humaine: et l'autre, que l'analogie de chaque partie de l'univers avec l'ensemble est telle, que la même idée se réfléchit constamment du tout dans chaque partie, et de chaque parti dans le tout'.
 18. H. P. Kofoed-Hansen: *Dr. S. Kierkegaard mod Dr. H. Martensen*, Kjøbenhavn 1856, s. 8.
 19. Se C. H. Koch: *En Flue på Hegels udødelige Næse eller om Adolph Peter Adler og om Søren Kierkegaards forhold til ham*. København 1990, s. 68 og de der givne henvisninger.
 20. H. C. Ørsted: *Samlede og efterladte Skrifter*, bd. 8, Kjøbenhavn 1852, s. 105.
 21. Cfr. H. C. Ørsteds Brev til Ochleschläger 1.11.1807, *Breve fra og til Hans Christian Ørsted*, udg. af Mathilde Ørsted, I. Samling, Kjøbenhavn 1870, s. 227.

22. Mynster, op.cit., s. 135.
23. Astrid Wentzel: *O. H. Mynster. En Biografi*, Kjøbenhavn 1928, s. 65.
24. George Cuvier: *Rapport historique sur les progrès des sciences naturelles depuis 1789, et sur leur état actuel*, Paris 1810, s. 179-180 (noten).
25. *Bibliothek for Physik, Medicin og Oekonomie* 15, 1799, s. 239-240.
26. Aage Henriksen: *Den rejsende. Otte kapitler om Baggeseen og hans tid*, Kjøbenhavn 1961, kap. 3.
27. Cfr. Siegfried Sudhof: *Von der Aufklärung zur Romantik. Die Geschichte des 'Kreises von Münster'*, Berlin 1973, s. 129, 136, 162-63. Cfr. også Fritz Blanke: 'J. G. Hamann und die Fürstin Gallitzin' i Fritz Blanke: *Hamann-Studien*, Zürich 1956, s. 113-123, oprindeligt trykt i *Theologische Literaturzeitung* 1952.
28. Henrik Steffens: *Hvad jeg oplevede*, bd. 3, Kjøbenhavn 1841, s. 231.
29. Vilhelm Andersen: *Guldhornene. Et Bidrag til den danske Romantiks Historie*, Kjøbenhavn 1896, s. 44ff.
30. F. Bouvier: *Geschichte der neueren Poesie und Beredsamkeit*, bd. 11, Göttingen 1819, s. 436: '[...] der neuen Schule, die nun einmal in Ermangelung eines anderen Namens die romantische heissen mag'.
31. Fr. Schlegel: 'Gespräch über die Poesie' (1800) i Fr. Schlegel: *Kritische Schriften und Fragmente [1798-1801]*. Herausg. von Ernst Behler und Hans Eichner (Studienausgabe, Band 2), Paderborn etc. 1988, s. 212.
32. Fr. Schlegel, op.cit., s. 114-115.
33. Novalis: *Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs*. Herausg. von H-J. Mähl og R. Samuel, Bd. 2, München 1978, s. 800 (fr. 290).
34. Fr. Schlegel, op.cit., s. 194.
35. Cfr. Fr. Schlegel: 'Über das Studium der Griechischen Poesie' i Fr. Schlegel: *Kritische Schriften und Fragmente [1794-1797]*. Herausg. von Ernst Behler und Hans Eichner (Studienausgabe, Band 1), Paderborn etc. 1988, s. 63 og C. H. Koch: *Kierkegaard og 'Det interessante'*, Kjøbenhavn 1992, kap. 2.
36. F. W. J. Schelling: *Sämmtliche Werke*, bd. 1-14, herausg. von K. F. A. Schelling, Stuttgart 1856-1861, bd. 3, s. 181f.
37. Schelling op.cit, bd. 2, s. 108.
38. Se f.eks. Fritz Paul: *Henrich Steffens*, München 1973, s. 48.
39. Henning Høirup: *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig*, Kjøbenhavn 1949, s. 26-27.
40. Cfr. Alexander Koyré: *From the closed World to the infinite Universe* (1957), New York 1958, s. 36ff.
41. A. Koestler: *The Sleepwalkers. A history of man's changing vision of the Universe*, London 1959, s. 340.
42. Se f.eks. Aristoteles' *Metaphysica* 1043a35-36.
43. Johannes Kepler: *Weltharmonik*, übers. und engl. von Max Caspar (1939), München 1967, s. 262.
44. Se f.eks. C. H. Koch: *Den europæiske filosofis historie. Fra reformationen til oplysningstiden* (1983), Kjøbenhavn 1996, s. 61ff.
45. Adam Ferguson: *The History of the Progress and Termination of the Roman*

Redaktionel vejledning til forfatterne

1. Manuskripter afleveres normalt på diskette + én udskrift, med tydelig angivelse af det benyttede tekstbehandlingsprogram. Hvis der benyttes et andet tekstbehandlingsprogram end *WordPerfect*, skal filen også medsendes som en ren ASCII-fil. Maskinskrevne manuskripter kan dog også accepteres.
2. Alle særmarkeringer, herunder vekslende skriftgrad, automatisk eller manuel orddeling, lige højremargin og manuelt linje- eller sideskift, undgås. Ønsker om speciel udformning af typografien kan markeres med almindelige korrekturtegn i marginen af udskriften af teksten.
Der anvendes tabulatorindrykning ved begyndelse af nyt afsnit (*ikke* blanktegn); der kan anvendes kursiv, mens fed skrift og spatteret skrift bedes undgået.
3. Det enkelte bidrag kan have slutnoter, aldrig fodnoter; notetallet sættes som potental (uden afsluttende parentes) og anbringes *efter* et eventuelt punktum eller komma. Anvendelse af noter i anmeldelser begrænses.
4. Kortere citater (op til tre linjer) står i den løbende tekst med anførselstegn (»...«); tegn, som ikke vedrører citatet, skal sættes efter afsluttende citationstegn.
Længere citater sættes med indryk, uden anførselstegn og med blank linje før og efter citatet.
Citater gengives bogstav- og tegnret efter originaltryk subsidiært håndskrift eller efter en videnskabelig udgave og verificeres omhyggeligt og nøjagtigt af forfatteren.
Udeladelse i citater angives ved: (...); denne angivelse anvendes *ikke* i begyndelsen eller ved slutningen af citater.
5. Kommasætning følger en af de to tegnsætningsnormer, som Retskrivningsordbogen autoriserer, dvs. enhedskommateringen og den grammatiske kommatering. I tilfælde af mangler og inkonskvens retter redaktionen bidraget til efter det grammatiske kommasystem.
6. Retskrivningsordbogens staveformer, herunder også sammenskrivning af ord og forkortelser, bør respekteres.

7. En evt. litteraturliste udformes efter følgende model:

Ak, du sødeste liljebloomst. En efiermiddelalderlig Mariavise, v. Lisbeth Søndergaard. København 1992.

Andersen, Peder: Pronomenbrug i danske dialekter, i: *Nordiske Studier* 1997.

Knudsen, Anders: Kan 'du' altid erstatte 'De'?, i: *Rapport fra den 17. nordiske Kongres om Sprog og Tale*. Stockholm 1979.

Madsen, Jens Peter: *Nedertyske låneord i dansk*. 2. udg. København 1952.

Sørensen, Theodor: *Om den litterære fejde i Odense 1774. En Studie i den litterære polemik mellem poeterne fra det odenseanske parnas*. Odense 1968.

8. Bidrag kan ud over på dansk affattes på norsk, svensk, engelsk, tysk og fransk.
9. Bidrag til en årgang skal være redaktionen i hænde inden 1. april i udgivelsesåret; for anmeldelser kan anden frist aftales.
10. Forfatteren får tilsendt én korrektur; rettelser mod manuskriptet bør ikke foretages.
11. Forfattere til »Hovedbidrag« modtager 30 særtryk, forfattere til »Mindre bidrag« modtager 25 særtryk og anmeldere 10 særtryk.

Bidrag sendes til direktør Iver Kjær, Rolighedsvej 27, 3460 Birkerød, eller til docent Flemming Lundgreen-Nielsen, Upsalagade 22, 1. tv., 2100 København Ø.